

AKADEEMIA

Eesti Kirjanike Liidu kuukiri Tartus

31. AASTAKÄIK 2019 NUMBER 9 (366)

Eesti (NSV) suveräänsusdeklaratsiooni koht
Euroopa ajaloos

Toomas Alatalu 1539

“... läheme vastu oma uuele reformeeritud
demokraatiale”: Eesti Vabariigi 20. aastapäevaks 1938

..... 1574

Koonduslaagrites Eestis. I

Mendel Balberyski 1587

Tõlkinud Malle Talvet

Esimeste Kaukaasiasse välja rännanud eesti talupoegade
käekäik. II

Leeni Langebraun 1614

Meditiiniregistrid, epidemioloogia, õigusaktid:
lähiminevikust tänapäeva. I

Mati Rahu 1623

Impeeriumi usundid: Zoroastriidid, manilased, juudid ja
kristlased. I

Touraj Daryae 1652

Tõlkinud Jaan Lahe

<i>Arvustus: Kastiühiskonna kinnistusraamat. Manu pärimus ehk Ilmarahva seadmuseõpetus. Martti Kalda tõlge, kommentaarid ja sissejuhatus. Tartu: Ilmamaa, 2019. 590 lk.</i>	
<i>Andres Herkel</i>	1687
Abstracts	1696
Tants teadmatusse: Päevik 1944–1961. XVI	
<i>Herbert Normann</i>	1705

Paberväljaande tellijale on digiväljaande lugemine

TASUTA: www.kultuurileht.ee

Raamatuillustratsioonid lk 1573, 1586, 1613, 1622, 1651:

HELDUR-JAAN VIRES (1927) on õppinud maalikunsti Tartu Riiklikus Kunstiinstituudis (1945–1949), Leningradi Ilja Repini nimelises Kunstiinstituudis (1949) ja ERKI-s (1956–1959), tegutsenud vabakutselise kunstniku ja illustraatorina. Ta on olnud 1989. aastast Tartu kunstiühingu maalistuudio õppejõud ja alates 1998. aastast Konrad Mägi ateljee juhataja ja peamine õpetaja.

EESTI (NSV) SUVERÄÄNSUSDEKLARATSIOONI KOHT EUROOPA AJALOOS

Toomas Alatalu

Eesti NSV Ülemnõukogus 16. novembril 1988 vastu võetud deklaratsioonist “Eesti NSV suveräänsusest” sai vaieldamatult suur pöördepunkt NSV Liidu ja Nõukogude sotsialismi ajaloos, nagu kinnitab sellele järgnenud teiste piirkondade “suveräänsuse (väljakuulutamise) paraad”, mis lõppes Nõukogude Liidu laialimineku 1991. aasta detsembris. Eesti rahvuskommunistide algatatud protsess hakkas rahva kiire kaasatuleku toel üsna ruttu virgutama iseseisvumise meeleolu ka n-ö piiriüleselt ehk NSV Liidust läänes asuvates ja tema kontrollitud riikides, tipnedes veelgi lühemal ajavahemikul — 1989. aasta augustist kuni detsembrini — protsessiga, mida võetakse kokku mõistega “1989. aasta Ida-Euroopa revolutsioonid”.

Ida-Euroopa on mõistagi ühtsem üksus kui Euroopas ja Aasias laiutanud Nõukogude Liit, ent kuna ajalooliselt on Venemaa ja Nõukogude impeeriumi põhisündmused toimunud selle Euroopa-osas ning just Ida-Euroopa ja Türgiga piirnevatel aladel, siis on ajaloo protsesside üldistamiseks mõistlik käsitada Ida-Euroopat ja Venemaa (NSVLi) Euroopa-osa koos ehk omaette regioonina. Muidugi vaid kindlatel ajaloo perioodidel, mil mõlemal poolel rullusid lahti sarnased poliitilised ja sotsiaalmajanduslikud protsessid. Üheks selliseks ajajärguks olidki aastad 1988–1991.

Alljärgnevas käsitluses kasutan ka mõistet “laiem Ida-Euroopa”. Järgin sel puhul Euroopa Liidu strateegide ja poliitikute eeskuju, kes 2003.–2004. aastal juurutasid kiiresti käibele läinud

mõiste “laiem Euroopa” (*Wider Europe*)¹, mis tähendas traditsioonilise mõiste sisu laienemist naabrite arvel. Käesolevas artiklis hõlmab “laiem Ida-Euroopa” Teise maailmasõja järgseid Nõukogude Liidust otseselt sõltunud nn rahvademokraatiariike² ning Esimese maailmasõja järel ja 1940. aastal jõuga Nõukogude Venemaa (NSV Liidu) koosseisu jäetud või taasliidetud nn liiduvabariike.

Varem olid nii esimesed kui ka teised kuulunud Vene keisririigi ning Austria-Ungari ja Saksa impeeriumide koosseisu äärealadena ja nad kõik olid kasutanud Esimese maailmasõjaga avanenud võimalust luua iseseisev riik. Juba ainuüksi see fakt, et kõigis suurtes rahvuspiirkondades, mis eri ajal olid sattunud erinevate impeeriumide koosseisu, leidis toimiva teguri töölehekamisel piisav ja ettevalmistunud mass üheaegseks omariikluse loomiseks, andis märku, et sotsiaalpoliitilised ja majanduslikud protsessid nendel aladel — sõltumata sellest, kas oma riik suudeti luua või mitte — hakkavad kulgema kõikjal enam-vähem ühel ajal.

Venemaal tehtud valik sotsialistliku mudeli kasuks, mida seejärel eksporditi endise impeeriumi Läänemere-äärsetele aladele ja millele Teise maailmasõja järel allutati ka iseseisvuse säilitanud ülejäänud Ida-Euroopa riigid, soosis igati ettevõetavate ümberkorralduste üheaegsust. Ehkki eesmärgiks oli liiduvabariikide taseme ühtlustamine, polnud raske märgata, et teistest hiljem Nõukogude impeeriumi hõivatud Eesti, Läti ja Leedu arenesid pigem ühises ajagraafikus NSVLi läänenaabriteks olevate riikidega, sest natsionaliseerimine, kollektiviseerimine, industrialiseerimine, kommunistliku ideoloogia kehtestamine jm toimus kogu selles laiemas Ida-Euroopas vaat et rööbiti.

¹Näiteks Euroopa Komisjoni 11. märtsi 2003. a dokumendis “Wider Europe — Neighbourhood: A New Framework for Relations with our Eastern and Southern Neighbours”. Vt eeas.europa.eu/archives/docs/enp/pdf/pdf/com03_104_en.pdf.

²Nende hulka ei kuulu küllaltki sageli Nõukogude Liidu ja sotsialismi mõjusfääri arvatud Jugoslaavia ja Albaania, mis kulusid suurema osa ajast omapäi ja selgelt teises ajalises arengurütmis.

ÜHEAEGNE ARENG JA VASTUHAIGID LAIEMAS IDA-EUROOPAS

Võttes kõiki mainitud riike piirkondliku rühmana ja noppides välja peamise 1940./1944.–1989./1991. aastal Eestis, Lätis, Leedus, Poolas, Saksa DVs, Tšehhoslovakkias, Ungaris, Rumeenias ja Bulgaarias toimunud, pole raske järeldada, et isegi katsetes otustavalt muuta pealesurutud võimustusüsteemi ja saada iseotsustamisõigus Moskva-otsustab-kõik asemele, avaldus teatud ajaline üheaegsus siin- ja sealpool NSVLi läänepiiri puhkenud poliitilistes kriisides. Ilmselt on oluline täpsustada, et jutt pole mitte vastupanuvõitlusest ega metsavendlustest, vaid protsessidest, mis toimusid toonastesse võimustruktuuridesse kuulunud isikute juhtimisel. Mõistagi eeldas see nende kuulumist ainuparteisse ja praegu on nende kohta kinnistunud määratlus *rahvuskommunistid*.

Kõnealuste kriiside puhul oli tegu osalt ülalt juhitud protsessidega. Osalt seepärast, et üldjuhul toimus kõikjal ka rahvahulkade iseeneslikult puhkenud protest süsteemi vastu, mida võimustruktuurides esindatud “sotsialismi paremustajad” või “inimnäolisest sotsialismist” unistajad üritasid samuti ohjata. Seda tulutult, sest kõikides sotsialismimaades puhkenud vastuhakkudes jõudsid kõige kiiremini kohale Nõukogude armee tankid.

Nende sündmuste loetelu on teada ja kõigist on palju kirjutatud: Saksa DV 1953, Poola 1956, Ungari 1956, Tšehhoslovakkia 1968, Poola 1970, Poola 1980–1981. Esimese kolme puhkemisel oli sündmuse vallandavaks teguriks Stalini surm ja tema isikukultuse paljastamine. Järgmisel kahel aastal Moskvast toimunud võimuvõitlus on tänamatult varju jätnud Läti (NSV) rahvuskommunistide konflikti Moskvaga aastail 1958–1959, ehkki sellele järgnenud puhastustes kaotas ametikoha kaks tuhat Läti nomenklatuuri kuulunud isikut (Loader 2015). Neist tuntuim on Läti NSV Ministrite Nõukogu aseesimees Eduards Berklavs (1914–2004), kellel keelati koguni Lätis elamine. Ametist mahavõetute hulgas olid ka Läti kommunistliku noorsooühingu juht ja noortelehe peatoimetaja.

Pisikese Läti sündmuste kõrvutamine Saksa DVs, Poolas ja Ungaris enam-vähem ühel ajal toimunud vastuhakkudega võib tunduda meelevaldne, sest viimastes valati kõikjal ja ohtrasti verd. Paraku ei kujuta paljud tänapäevalgi ette, et protestimine okupeeritud ja eristaatuses (NSVLi piiriala!) olevas liiduvabariigis oli midagi muud, kui teha seda end ikkagi iseseisvana tundvates ja välissuhteid omavates riikides. Läti puhul tähendas toonane kriis eeskätt mõttekaaslaste ühistegutsemist koosolekutest koosolekuteni, otsuste ja seaduste kirjutamist ning hääletamist. Ajalugu kinnitab, et kindlatesse tingimustesse pandud rahvad otsustavad ise, millise võitlusvormi nad valivad. Peamine on muu: lätlased olid esimesed, kes näitasid, et ka Nõukogude Liidus endas jagub neid, kes pärast tõusmist kaalukatele ametikohtadele julgevad vastu hakata Moskva kehtestatud süsteemile ja üritavad — seadusi ümber tehes — seda kohaliku rahva püsimise huvides kasutada.

Julgeid teoinimesi leidis ka Eestis. Kohalike olude tõttu, milles suur osa oli Moskva poolt 1950. aastal korraldatud puhastusel siinse kommunistliku partei ladvikus, olid Eestis nn Hruštšovi sula aegsete protestide eestvedajaiks noored ehk siis rahvuskomnoored. Eesti NSV kommunistlike noorte läbimõeldud ja organiseeritud vastuhakk Moskva poliitikale jõudis haripunkti 1966. aasta veebruaris peetud ELKNÜ 13. kongressil. Võimude ehmatuses päädisid tribüünilt peetud julged kõned 10-punktilise lisaprogrammi vastuvõtmise ja Moskvast saadetud keskkomitee sekretäri mahahääletamisega. Paraku sellega kõik piirduski. Järgnenud puhastuses võeti maha 12 komsomolijuhti, nende hulgas ELKNÜ Keskkomitee sekretär Karl Adamson, nn 10 punkti vaiki maha ja komsomolikomiteede tööd hakati suunama neisse määratud kommunistide abil (Alatalu 2008).

1950.–1960. aastate sündmused tegid kogu maailmas tuntuks rahvuskommunistid Władysław Gomułka, Imre Nagy'i, Alexander Dubčeki, pärast Läti iseseisvuse taastamist ka Eduards Berklavsi jt. Vähem teatakse ja tunnustatakse aga üliõpilaste osa protestide algatajana. Sestap olgu siinkohal lisatud, et 1953. aasta juunis Berliinis puhkenud rahutustes andsid tooni ja massi luterlike (usu)koolide õppurid. Tõde on seegi, et ülalmainitud Eestis kommunistlikud noored tegutsesid omapäi, kuid suutsid juhti-

da aastail 1963–1967 kogu liiduvabariiki hõlmanud “Tartu vaimu” ehk nõudmisi tagada demokraatia ja ühiskonna avatus. Tartu üliõpilased julgesid nõuda isegi NLKP ajaloo õppimise kärpimist (Alatalu 2012: 229). Juhiksin tähelepanu sellelegi, et allpool käsitletavat 1989. aasta sündmused Tšehhoslovakkias algasid samuti üliõpilaste väljaastumisega, artikli lõpus aga selgub, et Balti riikide üliõpilased olid need, kes — enne poliitikuid ja neist n-ö lahus! — taastasid Balti koostöö.

1968. aastal õnnestus EKP-l noorte protestilaine kontrolli alla saada ja lokaliseerida: “Tartu vaimu” kantsideks jäid vaid Tartu Ülikool, Eesti Põllumajanduse Akadeemia ja Tallinna Polütehniline Instituut, kus elati aktiivselt kaasa ka sündmustele Tšehhoslovakkias. Üks Eesti Üliõpilaste Ehitusmaleva rühm töötas sel suvel Prahast ning tuli augustis tagasi kõige vahetumate muljete ja ajalehtedega. Just Praha kevade mõjul ja sooviga siduda Eestis jätkuv protest Tšehhoslovakkias toimuvaga sõnastati hiljem pikka aega ajalookirjanduses valitsenud seisukoht, et Eesti noorte toonane protestiliikumine algaski 1968. aastal (Lauristin, Vihalemm 1998: 1386, 1389). See väide tähendab aga n-ö enda ajalukku sisse ja teiste sealt välja kirjutamist, mis antud juhul tähendab punavõimude taktika jätkamist, milleks oli noorte otsese ja üle kogu liiduvabariigi organiseeritud Moskva poliitika vastu mineku kollektiivne mahavaikimine. Oma rahva tegude pisendamine ja mahasalgamine pole aga kunagi olnud hea mõte, sest varem või hiljem hakatakse kirjutama piirkondade ja naabrite ühist ajalugu ning häda sellele, kes pakub üldistamiseks vaid pooli faktidest. Tasub lisada sedagi, et tšehhidele on Praha kevad selle protsessi tipuks, mis algas 1963. ja lõppes 1969. aastal ehk siis selle üheksus Eestis toimunuga on ilmne.

PIIRKONDLIK REVOLUTSIOON — POOLAST TŠEHHOSLOVAKKIANI!

See, et Eestit, Lätit, Leedut, Poolat, Saksa DVd, Tšehhoslovakkia, Ungarit, Rumeeniat ja Bulgaariat saab ning tuleb vaadelda ühtse piirkonnana, ilmnes täies ulatuses just 1989. aasta sündmustes. Ühtäkki tekkis olukord, mida teoorias nimetatakse re-

gionaalseks revolutsiooniliseks situatsiooniks, sest suure riikide rühma rahvad olid valmis ühel ajal lahti ütlema väljast peale surutud totalitaarsest süsteemist. Tegu oli ühe parima piirkondliku revolutsioonilise olukorraga üldse, sest ajavahe revolutsiooniliste pöörete vahel neis riikides oli väike ja sündmuste vastastikune mõju suur.

Tuleb aga nentida, et kiiresti käibeleväinud mõistete “revolutsioon Ida-Euroopas” või “sametrevolutsioon Ida-Euroopas” all vaeti arvukates käsitlustes üksnes sündmuse Poolast Tšehhoslovakkiani ning 1989. aasta augustist detsembrini.

Traditsiooniline ülevaade sellest revolutsioonilisest keerisest kõlab järgmiselt. 1989. aasta juunis Poolas toimunud üldvalimistele eelnes Poola Ühinenud Töölispartei ja ametiühinguliikumise Solidaarsus kokkulepe võimu jagamisest nii, et juhtohjad jäävad võimuparteile. Solidaarsus aga osutus selgeks võitjaks ja pärast pikki poliitilisi manöövreid nimetati tema esindaja Tadeusz Mazowiecki 24. augustil 1989 Poola peaministriks kandidaadiks. Algasid seniste võimurite edasi-tagasi lennud Moskvasse, sest esimest korda 1940. aastate lõpust saadik tulnuks kogu Ida-Euroopas võimule mittekommunistist peaminister. Mazowiecki moodustatud valitsuse ametisseaamiseks kulus veel kolm nädalat. Enne seda, täpsemalt 10. septembril, avas Ungari piiri Austriaga, mis tähendas reakodanike vaba (läbi kontrollpunktide) liikumise algust Ida- ja Lääne-Euroopa vahel. Kurikuulus raudne eesriie hakkas lagunema.

Seda protsessi mõjutasid kõige rohkem Saksa DV kodanikud, kes sõitsid autodega Poola, Tšehhoslovakkiasse ja Ungarisse, et sealsetest Saksamaa Liitvabariigi esindustest taotlema viisat ning seejärel ületada jalgsi Ungari-Austria piiri. 7. oktoobril tähistati Berliinis Saksa DV moodustamise 40. aastapäeva, kus rahvahulk vilistas välja Saksamaa Sotsialistliku Ühtsuspartei keskkomitee peasekretäri ja Riiginõukogu esimehe Erich Honeckeri ega vilistanud välja tema järel kõnelenud Mihhail Gorbatšovi. Kaks päeva hiljem protestis kogu Ida-Saksamaa, Honecker võeti ametist maha ja 9. novembril langes Berliini müür. Pärast nii põhjalikku muutust mõjus Bulgaaria kauaaegse valitseja Todor Živkovi ta-

gandamine päev hiljem juba seaduspärasena. Seejärel pöördusid kõigi pilgud Tšehhoslovakkiale.

Kunagine sotsialismi uuendamise lipulaev veeteeris juba mõnda aega tardunult, mida seletatakse depressiooniga endale teadvustatust: kõik teised reedavad. Nii oli see olnud pärast Prantsusmaa ja Suurbritannia otsust anda Tšehhoslovakkia Hitleri meeleva 1938.–1939. aastal ja ka 1947.–1948. aasta järel,³ kui Stalin kehtestas seal oma korra. 1968.–1969. aastal ei saadud samuti mingit praktilist abi Läänelt, samas kui Moskva kaasas sõjaliselt okupatsiooni teiste Varssavi lepingu riikide sõjaväed (v.a Rumeenia). Lootusetuse tunne oli väidetavasti niivõrd suur, et tšehhe-slovake ei äratanud alanud idasakslaste läbisõidud Läände ega isegi Berliini müüri langemine. 17. novembril 1989 ehk siis rahvusvahelisel üliõpilaste solidarsuspäeval, mida tähistatakse mälestamiseks ohvreid ja vägivalda Praha Ülikooli hõivamise ajal Saksa okupantide poolt sel päeval 1939. aastal, tuli Tšehhoslovakkia üliõpilaste uus põlvkond tänavatele nõudma kehtiva režiimi võimult lahkumist. Võim vastas repressioonidega, ent tudengid jäidki tänavatele ja neid hakkas toetama kogu rahvas.

Üksteist päeva hiljem teatas võim üleminekust mitmepartei-süsteemile ja kohe vallandus võimuvahetusprotsess, mis kehtivate seaduste järgi toimus komiteedes, nõukogudes ja ka parlamendis peetud hääletuste tulemusel järgi. Kui tavaliselt sünnib uus revolutsiooniline võim uute üldvalimiste kaudu, siis Tšehhoslovakkias seda ei juhtunud, sest selgelt uut võimu esindavad isikud valis ametisse vana parlament. Toimis lihtsalt revolutsiooni-aja eripära: õhkkond ja mentaliteet oli riigis ja laiemalt kogu Ida-Euroopas säärane, et seniste võimuparteide liikmetest saadikud käitusid kui ideoloogiliselt ärapööratud, hääletades nii, nagu tänavatel protestiv rahvas soovis. Muidugi oli selles paras annus riigimeheliikkustki: saadi aru, et vastasel korral pühib tänavatel ol-

³ 1948. aasta veebruaris toimus Tšehhoslovakkias riigipööre, kui kommunistide kontrolli all olevate jõustruktuuride toel pandi pärast pikki poliitmanöövreid ametisse parlamendivalimiste tulemusi eirav, kommunistidest koosnev valitsus. Järgnesid samsasugused võimupöörded teistes nn rahvademokraatiamaades.

nud rahvahulk nad minema. Tšehhoslovakkia puhul oli häämatav seegi, et tegu oli kümnete ja mitu nädalat kestnud hääletustega, ent nende tulemustes oldi isegi ette niivõrd kindlad, et ümberkorraldustes tehti kümnepäevane paus: esmalt peeti ära jõulud ja alles siis valiti riigile uued juhid.

SAMETREVOLUTSIOONIDEST — ALGUL TEISEST JA SIIS ESIMESEST

Just need Tšehhoslovakkia valimised ongi läinud ajalukku kui sametrevolutsioon. Selle all peetakse silmas olukorda, kus võim läheb seaduslikke protseduure järgides vanade jõudude esindajate häälega üle uutele jõududele. 29. detsembril 1989 valis Tšehhoslovakkia 1986. a valitud kommunistide enamusega parlament üksmeelselt ehk 323 häälega riigi uueks presidendiks avaliku antikommunisti Václav Haveli (1936–2011). Tark on alati lisada, et päev varem, 28. detsembril, oli sama kogu valinud 269 poolthäälega oma eesistujaks Praha kevade liidri rahvuskommunist Alexander Dubčeki (1921–1992). Võimu jagamine rahvuskommunistide ja antikommunistide vahel oli tollal küllaltki tavaline. Samas torkab tšehhide-slovakkide puhul silma see, kuidas sündseisu pandud kommunistlik nomenklatuur toetas meelsamini antikommunisti kui ühte oma endistest juhtidest.

Täispildi saamine tollal toimunud nõuab lisamist, et 25. detsembril 1989 kukutati Nicolae Ceaușescu režiim Rumeenias. See toimus pärast nädal aega kestnud veriseid kokkupõrkeid, mis säärasena osutus erijuhtumiks üldiselt rahumeelsena kulgenud Ida-Euroopa piirkondlikus revolutsiooniprotsessis.

Tehkem toodust mõni oluline järeldus. Esiteks, nii Poolas kui ka Tšehhoslovakkias ning mujalgi pääsesid mittekommunistid-antikommunistid võimule tänu kokkulepetele seniste võimuparteidega, täpsemalt selle osaga neist, kes tunnistasid sotsialistliku süsteemi läbikukkumist ja loobusid võimumonopolist. Teiseks, ka nn purupunased parlamendid võisid rahvahulkade revolutsioonilise aktiivsuse päevil teha n-ö õigeid otsuseid. Kolmandaks, võimu jagamise rahvuskommunistide ja antikommunistide vahel tunnistas vastuvõetavaks enamik ühiskonnast. Piisab, et sedasta-

da: kui see kõik kehtis ja toimis Ida-Euroopas 1989. aastal ja seda hinnatakse eranditult positiivselt ka väljaspool kõnealust piirkonda, siis miks tuleb Eestis 1988.–1990. aastal ülemnõukogu langeatud teatud otsuseid hinnata mingite teiste kriteeriumide alusel? Kuni selleni välja, et vale koosseis — valed otsused!

Alustasin Eesti suveräänsusdeklaratsiooni analüüsi Ida-Euroopa revolutsioonide kirjeldamisest, et nüüd tõdeda: Tšehhoslovakkia sametrevolutsioon 1989. aasta detsembris oli kõigest kordus, sest samamoodi ehk siis ka sametrevolutsiooniga oli Eesti NSV vana, 1985. a valitud ülemnõukogu kehtestanud hääletage 258 poolt ja 1 vastu 16. novembril 1988 uue olukorra Eesti NSV ja NSVLi suhetes. Tegemist oli esimese avaliku, organiseeritud, rahumeelse, rangelt seadusi järgiva riikliku moodustise rahva selgel toetusel tehtud otsusega alustada iseseisvat tegutsemist Moskva keskvoimu alluvuses. Sisuliselt algas sellega ka Moskva/Gorbatšovi perestroikapoliitika vastane revolutsioon.

Kõikide revolutsioonide põhiküsimus ehk küsimus sellest, kellele kuulub võim, sai Eestis lahenduse suveräänsusdeklaratsiooniga ehk siis juriidilise dokumendi vormis, mis sai aluseks Eesti võimuorganite järgnevale tegevusele kogu ühiskonna ümberkorraldamiseks vabaduse põhimõttel. Otsuse põhiosa ise kõlas nii: “Eesti NSV Ülemnõukogu näeb raskest olukorrast vaid ühte väljapääsu — Eestimaa edasine areng peab toimuma suveräänsuse tingimustes. Eesti NSV suvereniteet tähendab, et talle kuulub tema kõrgeimate võimu-, valitsemis- ja kohtuorganite näol kõrgeim võim oma territooriumil. Eesti NSV suvereniteet on teraviklik ja jagamatu. Selle kohaselt peaks vabariigi edasine staatus NSV Liidus olema määratud liidulepinguga.”

Pärast Tallinnas ja Prahas tehtud võimuotsuste sarnasuse nentimist ja tõdemist, et suveräänsuseotsus tähendas Moskva tahte vastu astumist, on sobiv hetk juhtida tähelepanu sellele, et enamikus “Poolast Tšehhoslovakkiani”-protsessi käsitlustes pole peaaegu midagi öeldud selle seotusest Nõukogude Liidus samal ajal toimunud perestroikaga. Kogu sõjajärgsel perioodil ei toimunud Ida-Euroopas midagi Moskva teadmata ja ühtäkki pole viimast, s.t viimase mõju nagu olemaski! Loogika ütleb, et Ida-Euroopa pikaajalise kontrolli tõttu NSVLi poolt, Nõukogude armee kohal-

olust jm tulenedes saanuksid seal toimuda vaid Moskva omade-ga sarnased protsessid, s.t sotsialismi edasine “paremustamine”, “arengu kiirendamine” jne. Selle asemel tehti hoopiski otsustav pööre vabaduse ja demokraatia laiendamise ning Moskvast sõltu-matu otsustamise poole.

Kremlis ootamatu nõustumine uute tuultega oma läänepiiri ta-ga on paljuski põhjendatav asjaoluga, et Nõukogude Liidus en-das oli juba sündinud seda, mis nüüd Ida-Euroopas ja alates just Poolast juhtuma hakkas. Täpsemalt öeldes oli Nõukogude Liidu mõnes piirkonnas alanud tõsine võitlus vabaduse ja suveräänsuse eest. Laiema Ida-Euroopa põhisündmuste kronoloogiat teades po-le raske näha, et ülalkirjeldatud ettevaatlikkusele mittekommuni-stist peaministri ametisse nimetamisel saadi Poolas ühele poole päev pärast seda, kui oli korraldatud Balti kett. Eesti, Läti ja Lee-du rahvaste uudses vormis esitatud ning suurepäraselt ajaloolist kurja ja selle heastamise nõuet edasi andnud üritus tuletas maa-ilmale meelde Nõukogude Liitu kui kurjuse impeeriumi, mida hoitakse jõuga koos. Võib julgelt öelda, et 23. augustil 1989. aastal korraldatud Balti kett kui avalik allumatuse näitamine Moskva võimule, kui avalik soov selle alt lahkuda oli see, mis aitas te-ha lõppu kõhklustele Poolas: kui juba Nõukogude Liidus endas julgetakse minna Moskva vastu, siis julgeme ka meie. Järgmisel päeval algas protsess, millega tulid kaasa kõik Ida-Euroopa riigid.

Sestap tundub olevat igati loogiline lisada “Poolast Tšehho-slovakkiani protsessile”, täpsemalt selle algusele Balti kett kui poolakate ja teiste tegutsemise vallandamist mõjutanud sündmus. Samas on vaid Nõukogude Liidu piires toimunud sündmuste ana-lüüsijatele selge, et ilma Eesti suveräänsuse otsuseta, mida Läti ja Leedu seejärel samasuguste otsustega tugevdasid, poleks olnud Balti ketti. Eesti suveräänsusdeklaratsioon ei olnud mitte ainult esimene hoop Moskva poliitikale ravis, kuhu kuulus ka Balti kett, vaid see otsus pani aluse Nõukogude Liidu kokkuvarisemisele, millele pandi punkt 1991. aasta detsembris ning millest pool aastat varem oli ajaloo hämarusse kadunud Varssavi pakt, mille abil Moskva oli kontrollinud Ida-Euroopat.

PIIRKONDLIK REVOLUTSIOON — IKKAGI EESTIST TŠEHHOSLOVAKKIANI!

Revolutsioonide käsitlemisel on esmane võimuvahetamise aeg, ent üldjuhul arvatakse revolutsiooniprotsessi ka sellele järgnenud valimised kui uue võimu vormistamise aeg: arvestades Eestist Tšehhoslovakkiani, toimusid need sündmused aastail 1989–1990. Lisades neile 1991. aasta kui Moskva alt lõpliku vabane-mise aja (ühed lahkusid impeeriumist, teised impeeriumi kont-rolli alt), saab öelda, et aastail 1988–1991 toimus laiemas Ida-Euroopas piirkondlik revolutsioon, milles sündmused igas riigis mõjutasid neid ka teistes ja mis lõppes üleminekuga totalitaar-selt ühiskonnalt demokraatlikule. See oli ka impeeriumivastane revolutsioon, mis lõi täiesti uudse geopoliitilise olukorra ja laiema Ida-Euroopa kujundi.

Toogem siinkohal veel mõni näide laiema Ida-Euroopa mõle-mas riikide rühmas toimunu sarnasuste kohta. 1988. aasta prot-sessi alguseks võtmise arvestab revolutsiooni teist põhitunnust: organiseeritud massiliikumise olemasolu, millist rolli täitis Ees-timaa Rahvarinne, mõni aeg hiljem tekkisid ka Läti Rahvarinne ja Leedu Sajūdis. Need liikumised on selgelt kõrvutatavad Poola Solidaarsuse ja kodanike foorumitega mitmes kõnealuses riigis. Eesti asumist kogu protsessi eestvedaja rolli 1988. aasta keva-del soosis kindlasti eelnevalt sündinud ja tulise arutelu objektiks saanud ideoloogiline manifest, 1987. a septembris avaldatud Ise-majandava Eesti ehk IME platvorm, samuti nn fosforiidisõda ja muinsuskaitseliikumine, mis tõid varakult areenile Tartu üliõpi-lased.

Balti liiduvabariikide käsitlemise vastu lahus ülejäänud NSV Liidust võib öelda, et rahvarindeid tekkis mujalgi NSV Lii-dus. Armeenia ja Aserbaidžaan üritasid 1988. aastal jõupoliiti-ka kõrval alustada Mägi-Karabahhi enesemääramise teoreetilist ja poliitilist arutelu, ent sellele tegi kiire lõpu puhkenud vägivalda laiaulatuslikkus, mille mõjul muu maailm eelistas jääda eemalt-vaatajaks. Saab osutada ka 1989. aastal alanud suveräänsuste pa-raadile kogu Nõukogude Liidus Moldovast kuni Tuvani Mon-goolia piiri ääres, ent toona ja ka kogu okupatsiooniaja jooksul oli üldine lähenemine säärane, et Balti liiduvabariikides toimu-

vat võeti kõikjal lahus mujal NSVLis sündivast. Baltikumis tehti kõike lihtsalt kiiremini, paremini ja n-ö kultuursemalt — tihtiigi Euroopa tasemel.

Jäädes endiselt Nõukogude Liidu koosseisu, tagati Eestis, Lätis ja Leedus üsna lühikese ajaga säärane vabaduse ja demokraatia määr, mis lubas veel 1990. aasta veebruaris-märtsis toimunud nende (viimaste) ülemnõukogude valimisi kõrvutada 1990. aasta märtsi lõpul ja aprillis toimunud parlamendivalimistega Ungaris. Teadupoolest peab nn üldine arvamus viimaseid esimesteks vabadeks valimisteks Ida-Euroopas. Eestis, Lätis ja Leedus olid ka 1989. aasta detsembris toimunud kohalikud valimised juba mitmeparteilised, samas kui muus Ida-Euroopas valiti kohalikke võime pärast parlamendivalimisi.

Meenutagem siinkohal sedagi, et Eestimaa Rahvarinne ja seejärel ka Edgar Savisaare valitsus otsisid aktiivselt välispoliitilist toetust ka Ida-Euroopast ja Jugoslaaviast (Sloveenia) ning vastastikust tõmmet näitasid ka “Tallinna kohtumiste”⁴ koosseisud (Alatalu 2013b, 2014). Seda innukamalt tuleb tänapäeval juurutada laiema Ida-Euroopa mõistet ja täiendada selle sisu nii palju kui võimalik.

EESTI SAMETREVOLUTSIOONI KUJUNEMISE ERISUSED JA UUENDUSED

Sametrevolutsioonist Prahast sai kohe omamoodi etalon selle kohta, kuidas revolutsioone valutult läbi viia. Lähtudes väitest, et Eesti suveräänsusdeklaratsiooni vastuvõtmine oli samuti sametrevolutsioon, saame kõneka kujundi: revolutsioonid Eestist Tšehhoslovakkiani ehk sametrevolutsioonist sametrevolutsiooni! Esimene neist toimus okupeeritud riigis, teine võõrvägedega

⁴Peaminister Edgar Savisaare algatusel Tallinnas 1990. aasta augustist kuni 1991. aasta septembrini toimunud liiduvabariikide, Moskva ja Leningradi juhtide ning nende esindajate kohtumised, kus arutati omavahelise koostöö arendamist vastukaaluna ja väljakutsena Mihhail Gorbatšovi poliitikale suunata seda ühest keskusest. Kohtumistele saatsid oma esindajaid ka Poola, Ungari, Tšehhoslovakkia ja Rumeenia valitsus.

täidetud satelliitriigis, kuid ikkagi iseseisvas riigis. Näiliselt raskelt kõrvutatavad sündmused, ehkki nii vormiline külg kui teostus olid täiesti kattuvad.

Eestis pole seniajani ilmunud ühtegi teaduslikku käsitlust 16. novembri 1988. aasta revolutsioonilise pöörde kohta, mille sisuks pärast otsuse tegemist sai kohaliku (liiduvabariikliku) võimu lahtiütlemine keskvõimu poliitikast, organiseeritud lahkumine tema kontrolli alt ja suund omariikluse ülesehitamisele. Põhjust pole raske mõista, sest Toompeal vormistatu läbiviijaks olid rahvuskommunistid ja mitte Rahvarinne või Eesti Komitee, kelle liidriajad vallandunud protsessis seisid alles ees. Jääb loota, et laiema Ida-Euroopa kontseptsiooni kasutamine soosib Eestis aastail 1987–1991 toimunu edasist uurimist, sest avastamisrõõmu ja gub, mida kinnitab ka allpool esitatu.

Nagu juba mainitud, tekkis Prahis 1989. aastal täiesti uus olukord ootamatult kiiresti, ent järelikult ka niisama kiiresti alanud koostöö eri jõudude vahel oli juba paigas ja selle võimalused teada, nii et võidi endale lubada isegi jõulupausi. Eestis oli olukord aasta varem olnud tohutu pinge all, sest Moskva ehk Mihhail Gorbatšov oli kehtestanud oma ajagraafiku ja taktika perestroika elluviimiseks — mis ju samuti oli selgelt revolutsiooniline protsess. Eestis sai aktiveerunud rahvahulka kogunenud ja vormistatud potentsiaal (Hirvepark, IME, loomeliitude pleenum, Rahvarinne, Eesti Rahvusliku Sõltumatuse Partei jmt) realiseeruma hakata alles pärast kohaliku tippjuhi väljavahetamist, milleks käidi Mihhail Gorbatšovilt luba nõutamas. See saadi ja 16. juunil 1988 sai EKP Keskkomitee I sekretäriks Vaino Väljas, keda Gorbatšov ja NSVLi välisminister Eduard Ševardnadze tundsid ühise komsomolitöö aastatest ja kes NSVLi suursaadikuna Nicaraguas oli suutnud sealse kodusõja viia poliitilise dialoogi alustamiseni, mida võib pidada USA ja NSVLi esimeseks kokkuleppekohaks külma sõja kuumade konfliktide lahendamises (Alatalu 2013a).

Vaino Väljase taaslülitumine Eesti NSV juhtkonda ja kaasalöömine juba alanud protsesside juhtimises läks konarlikult. Eesti delegatsiooni pidulik teesasaatmine Lauluväljakul NLKP XIX konverentsile 1988. aasta juunis kujunes meeldejäävaks sündmuseks, ent tõsiasi on ka see, et Väljas jättis oma sõnavõ-

tus konverentsil kajastamata Eestis läbiarutatud ja vormistatud ettepanekud ümberkorraldusteks NSV Liidus. Väljas üksnes teatas nende üleandmisest konverentsi presiidiumile palvega arvestada neid “lihtsalt kui minu sõnavõttu”, selgitas seejärel pisut “regionaalset isemajandamist” ning pühendas suure osa esinemisest Gorbatšovi tegevust arvustava populaarse Moskva juba tagandatud parteijuhi Boriss Jeltsini kritiseerimisele, tuues selleks näiteid ka Jeltsini Nicaragua-visiidil juhtunust (EKP Keskkomitee... 1988). Väljase kõne see osa osutus sissejuhatuseks ülejäärmisele esinejale, NLKP Keskkomitee sekretärile Jegor Ligatšovile, kes tegi Jeltsini n-ö maatasa, kasutades seejuures kurikuulsaks saanud repliiki “Boriss, sa eksid!” (*Борис, ты не прав!*). Väljase rünnak Jeltsini vastu tekitas kindlasti meelehärmi Arnold Rüütli-le, kes NLKP Keskkomitee 1988. aasta 17.–18. veebruarini toimunud pleenumil oli pärast teadaannet Jeltsini väljaarvamisest keskkomitee büroost tehtud vaheajal astunud üksi seisnud Jeltsini juurde, et teda lohutada ja vastupidavust soovida. Nii tekkis kahe valge varese — nagu Rüütel seda paljude märgatud algseisu tabavalt on hinnanud (Ernits 2017: 123) — vastastikune tõmme (vt Graf 2012: 193). See tugevnes 1990. aasta suvel, mil Balti Nõukogu, s.t Arnold Rüütli, Anatolijs Gorbunovski ja Vytautas Landsbergise istungid ajastati nii, et neil saaks osaleda ka Jürmas puhkav Jeltsin, ning kus antud lubadustel vastastikusest toetusest (Rüütel 2001: 135) oli tähtis osa Jeltsini saabumises Tallinna appi Balti riikidele 1991. aasta jaanuaris, ning augustis 1991, kui Venemaa tunnustas Eesti iseseisvust.

Käesoleva artikli autor töötas toona Universidad Centroamericana (UCA) de Nicaragua professorina Managuas ja osales 16. juulil 1988 NSVLi saatkonnas toimunud kokkusaamisel, kus suursaadiku ametikohalt lahkuv Vaino Väljas rääkis kutsutuile parteikonverentsist. Jeltsinit mainis ta põgusalt, kuid saal oli selgelt pinges ning pärast esinemist kutsus Väljas mind oma endisesse kabinetti. Selgitasin talle, et saalis teda kuulanut arvates ajab Jeltsin õiget poliitikat.

Mõningase vastuse sellele, miks Väljas jäi veel kauaks teda (troopikast) päästnud ja võimule edutanud Gorbatšovi poliitika usku, annab tema hilisem pihtimus Eestisse tagasipöördu-

mise päevadest Arnold Rüütli raamatus: “Nõukogude Liit eksisteeris tol ajal kogu oma võimutäiuses. Perestroika lummas maailma. Suursaadikuna oli mul võimalus tutvuda ülevaatega N. Liidu tuumaarsenalist — see tõstis ihukarvad püsti. Me ei saanud hetkekski lasta silmist neid olulisi aspekte” (Rüütel 2001: 69–70).

Rikkalikult infot omanud Väljase kõrval kõhklesid sajad väiksemadki otsustajad. Arnold Rüütel on meenutanud, kuidas ENSV Ülemnõukogu Presiidiumis ei tahtnud 23. juunil 1988 mitu tundi tõusta käed, et kinnitada rahvusvärvid ja Kuressaare linna ajalooline nimi. Tõusid alles siis, kui ettenägelikult kohale palutud telekaamera suunati isikute peale — avalikustamine tegi oma töö (Rüütel 2001: 57).

Kuigi 9.–10. septembril 1988 toimunud EKP Keskkomitee esimest korda avalikku pleenumit on hinnatud kui pöördepunkti EKP ajaloos, torkab Väljase ettekandes silma, et nii kõne alguses kui ka lõpus kutsus ta üles mitte kiirustama ega kergetähtselt tegutsema (Eesti parteiorganisatsiooni... 1988). Samas oli probleemiks saanud just aeg, sest Moskva jaoks oli parteikonverentsi mõtteks avada tee NSVLi konstitutsiooni muutmiseks, et tugevdada selles keskvõimu rolli. Eelnevalt pidid oma konstitutsioone muutma liiduvabariigid. Mis suunas, sellest andis märku NSVL Ministrite Nõukogu 31. augusti 1988 korraldus isemajandamisele üleminekust Valgevene, Eesti, Läti ja Leedu NSVs, Tatarski ANSVs ja Sverdlovski oblastis — oli ilmne, et Eesti uudset ideed hakatakse takistama üleliidulise keskmise edasiliikumisega.

Vabamalt mõtlema harjunud eestlased reageerisid sellele IME arendustöö kiirendamisega, kuid et kummitama hakkasid NSVLi konstitutsiooni lisatavad piirangud (need muudatused avaldati 25. oktoobril 1988), tekkis vajadus viia Eesti NSV põhiseadusesse sisse viimaseid ennetavad sätted. Kõnealusel EKP KK pleenumil sõnastas muutunud olukorra lahenduse ENSV Teaduste Akadeemia presiidiumi liige, filosoof ja politoloog Andrus Pork (Park), kes kutsus üles pöörama “tähelepanu Eesti majandusliku iseseisvuse tagamise õiguslik-poliitilistele küsimustele, [---]. [---] IME liikumise võtmesõnaks tuleks praegusel eta-

pil pidada suveräänsust ja alles siis isemajandamist” (Koos rahvaga... 1988: 3). See valik saigi uue tegutsemishoo aluseks: jätkus arvamuste ja allkirjade kogumine Moskva ettepanekute vastu, mis kõik nõuetekohaselt vormistati. Selle kõrval käis oma (vastu)arvamuse ehk deklaratsiooni ning ENSV põhiseaduse tehtavate paranduste kujundamine ja arutelu. Lõpptulemusena sündisid üksnes lühikesed dokumendid, mis veel enne valmistamist olid muutunud väikse liiduvabariigi ja tema rahva iseolemise õiguse eest peetava võitluse sümboliteks. Aga revolutsiooniliste pöörete puhul on tihti nii, et lõpptulemuse otsustab suure ettevõtmise (= IME) väike detail.

Võitlus ise ägenes iga päevaga. Veel suvel Interrinde⁵ loonud jõud tugevdasid samuti oma tegevust, sealhulgas Moskva informeerimist Eestis toimuvast. Vahetult enne ülemnõukogu istungit viibis kaks päeva Tallinnas endine NSVL Riikliku Julgeolekukomitee ülem, nüüdne NLKP Keskkomitee sekretär Viktor Tšebrikov, 17. novembrile oli aga määratud Nõukogude armee veteranide koosolek Linnahallis.

ENSV Ülemnõukogu ajaloolise istungjärgu ettevalmistajad töötasid sõna otseses mõttes pausideta. Töö põhiraskus langes ülemnõukogu komisjonidele ja kohalike täitevkomiteede nõukogude komiteedele. Iga üksiku parteikomitee kaasalöömine sõltus eestimeelsete tegelaste arvust ja aktiivsusest, ent viimaseks instantsiks jäid nõukogud. Kuna ka protsessi lõppotsus tehti ülemnõukogus, mida juhtis rahva hulgas populaarne Arnold Rüütel, siis võib rääkida isegi ülemnõukogu ajajärgust toonase rahvaliidumise juhtimises (oktoobrist detsembrini 1988), sest kõik peamised otsused sündisid seal: ülemnõukogu presiidiumis, ülemnõukogu komisjonides, selle esimest korda moodustatud töörühmade ja suures saalis.

Kommunistliku partei autoriteet jäi vaatamata uue juhi Vaino Väljase valimisele selgelt alla aktiivselt tegutsema hakanud ülemnõukogu ja selle saadikute autoriteedile. See käib ka Rahvarinde

⁵Vastukaaluks Rahvarindele loodi 16. juulil 1988 Eesti NSV Töötajate Internatsionaalne Liikumine, mille baasiks olid üleliidulise alluvusega tehaste töötajad ja mille juhtkond vastandas end selgesti eestlaste iseseisvumistaotlustele.

kohta, kes oli küll pidanud esimese kongressi 1.–2. oktoobril, ent kelle esindatus ülemnõukogus oli ka pärast asendusvalimisi väga väike. RRI esindajad osalesid EKP pleenumitel ja on tunnuslik, et vahetult enne ülemnõukogu suuristungit 14. novembril toimunud parteiaktiivil (Viktor Tšebrikovi osavõtul) avaldas RRI üks juhte Marju Lauristin selle volikogu nimel täit toetust ülemnõukogu presiidiumile ja EKP Keskkomitee büroole “nende sihikindlas tegevuses ning XIX üleliidulise parteikonverentsi ja EKP Keskkomitee IX pleenumi kursi hoidmisele” (Seisukohad... 1988).

Rahvarinde 30. aastapäeva konverentsil kõlanud väide, et ülemnõukogu võttis deklaratsiooni vastu “suuresti RR [Rahvarinde] survele” (Arjakas 2018: 49) on õige selles mõttes, et RRI selgitustöö kujundas ühiskonna surve, millele ülemnõukogu saadikutel oli hea tugineda või millega tuli arvestada, sest kommunistliku partei vastu polnud usaldust ning RR kui uus ja võimule vastanduv liikumine suutis toona leida palju poolehoidjaid. Tänu just RRI aktivistidele koguti lausa 861 987 protestiallkirja, Moskva pakutud muudatused said vaid 605 pooltallkirja. See kõik aga ei võtnud ülemnõukogult ja selle juhilt liidri rolli üldrahvaliku puhangu nädalatel.

VAINO VÄLJASE KÄSI VÄLISTAS 50 VASTUHÄÄLT!

Eesti NSV Ülemnõukogu 16. novembri 1988 istungil sündisid ajaloolised otsused rabavate hääletustulemustega. Erinevalt Tšehhoslovakkias oli siin küsimus n-ö riigiülene, sest vastasleeri moodustas impeeriumi kohapealne käepikendus, kelle tegevust koordineeriti Moskvast ja toona selgelt pärast konsultatsioone — nagu tavaks — mitmesugustes instantsides. Võib arvata, et just need konsultatsioonid, mis paratamatult venisid, andsidki kiiresti tegutsenud Eesti-meelsetele jõududele puhta võidu.

Suveräänsusdeklaratsioon oli istungi päevakorras alles viienda punktina ja keegi ei suutnud ette näha, kui palju hääli võivad saada Moskva-meelsed jõud, mis suurena saanuksid mõistagi tõsiseks probleemiks. Sestap tuli kujunenud vastasseisus lahendusele kasuks ülemnõukogu juba mainitud esiplaanil ja EKP Keskkomitee tagaplaanil olek. Ent ka üldine teadmine, et Väljas on

Gorbatšovi vana tuttav ja tema isiklik valik EKP juhi kohale. Seejärel osutus targaks Valga parteijuhi Mai Kolossova istungjärgu algul tehtud ettepanek valida arutatavate küsimuste tõsidust ja teletõlkesõlme arvestades istungjärgu juhatajaks Vaino Väljas. Ettepanekut toetas Valeri Tšetvergovi, sõjatehase Baltijets peadirektor ja interliikumise juht Narvas. NLKP tavaliselt arvestades oli Väljase esitamine haruldane käik, sest parteivälistel koosolekutel olid parteijuhid üldjuhul teisejärgulises rollis. Võib arvata, et kui tehtud otsusest kohe Moskvas informeeriti, ei osanud kõik nii siin kui seal ette näha järgnevat.

Interliikumise juhtiva tegelase Tšetvergovi toetus Väljase kandidatuurile oli suureks võiduks ülemnõukogu Eesti-meelsele osale. Samas pole selge, millistel motiividel see toetus anti. Oli teada, et eelmisel õhtul helistas Mihhail Gorbatšov Väljasele, kes kaasalöömisega Jeltsini-vastases kampaanias oli end piisavalt määratlenud. Teada oli seegi, et Arnold Rüütel saabus istungile Moskvas, kus teda oli üritanud töödelda NSVL Ülemnõukogu Presiidiumi aseesimees Anatoli Lukjanov, ehk siis — Moskvas aeti asju kahe Eesti liidriga ja eraldi. NSVL Ülemnõukogust NLKP Keskkomiteesse ideoloogiasekretäri ktt juurde saadetud Rüütel kohtas seal koridoris ka jutuajamist ootavat Mikk Titmat, kes oli kutsutud vestlusele enne EKP KK ideoloogiasekretäriks kinnitamist, millise ametikoha ta 1988. aasta detsembris ka sai (vt Rüütel 2001: 66). Neist kokkupuudetest Moskvas tippudega 15. novembril tuleb veel allpool juttu.

Nagu teada, oli 16. novembri istungi esimeste otsuste hulgas ENSV Ministrite Nõukogu esimehe Bruno Sauli vabastamine ja Indrek Toome valimine sellele kohale. Kuna hääletati käetõstmisega, siis harjusid kõik sellega, et esimeste hulgas tõstis käe istungjärgu juhataja. Suveräänsusdeklaratsiooni hääletuse eelkoondusid kõik pilgud püstiseisvale Väljasele ning kui ta oli öelnud “Palun hääletada” ja ise kohe ka käe tõstis, oli sellega tulemus otsustatud. Eesti-meelsete saadikute hääletamine ei vaja kommentaare. Kui aga silmas pidada Moskva-meelseid NLKP liikmeid, siis polnud nad selle hetkeni ilmselt kunagi hääletanud teisiti, kui parteijuht selleks märku andis. Sestap võib ja tuleb su-

veräänsusdeklaratsiooni vastuvõtmise sümboliks pidada “Vaino Väljase kätt”.

Milliseks võinuks hääletustulemus kujuneda juhul, kui Moskva-meelseid poleks viimasel hetkel üllatatud (või oli tegu hästi varjatud käitumisega vastavalt saadud juhistele?), annavad teatud ettekujutuse Eesti NSV Ülemnõukogu 6.–7. detsembri istungil toimunud mõned hääletused. Gorbatsšov oli Eesti käitumist selleks ajaks kritiseerinud NLKP Keskkomitee pleenumil 26. novembril ja NSVL Ülemnõukogu istungil 29. novembril, Arnold Rüütel oli 26. novembril kutsutud NSVL Ülemnõukogu Presiidiumisse. Ehk siis: maskid olid heidetud. Ettepanek muuta Eesti NSV põhiseadust n-ö deklaratsiooni vaimus ehk “Eesti NSV seadus muudatuste tegemise kohta Eesti NSV konstitutsioonis” sai 204 poolt- ja 49 vastuhäält nelja erapooletu juures. Narva interrindlaste teine juht Vladimir Malkovski esitas “selle seaduse omapoolse redaktsiooni”, mis sai 35 poolt- ja 141 vastuhäält 16 erapooletu juures, kõik saadikud hääletusel ei osalenud. Eesti NSV Ülemnõukogu otsus NSVL Ülemnõukogu XII istungjärgu ja NSVL Ülemnõukogu Presiidiumi 26. novembri istungi sisu vastulausena kogus 200 poolt- ja 18 vastuhäält, erapooletuid oli 15 (Eesti NSV Ülemnõukogu... 1988). Seega võib oletada, et 16. novembril võinuks teistsuguse stsenaariumi korral tulla ka 50 vastuhäält ning jutt viiendikust vastuhääletajatest varjutanuks kõik muu ja miks mitte lõplikult. Ehk siis — nagu ka korduvalt hiljem ajaloos — Eesti juhtidel vedas sel päeval kõvasti.

MAAILM 1988. EESTI “AUK” GORBATŠOVI INDIA-VISIIDIS

Meenutagem nüüd seda, milliste sündmustega 1988. aasta Euroopas ja kogu maailmas meelde jäi. Kaua enne 16. novembri hääletust olid kõneaineks USA presidendivalimised, mis lõppesid 11. novembril 1988 senise asepresidendi, vabariiklase George H. W. Bushi võiduga. Seega leidis toetust Ronald Reagani sise- ja välispoliitika. Reagan oli ise ka 1988. aasta mais-juunis viibinud teise USA presidendina (esimesena Richard Nixon 1974) Moskvas, kus lõpetas kõne sõnadega “Kaitsku teid jumal” ja ristimär-

ki Gorbatsšovile tehes. Põhjust oli, sest peale kokkulepete tuumarelvastuse alal oli (Vaino Väljase osalusel — vt Alatalu 2013a) 23. märtsil 1988 Sapoas sõlmitud relvarahu Nicaragua kodusõjas ja 14. aprillil valminud lepe sõja lõpetamiseks Afganistanis. Euroopas oli 25. juunil sündinud esimene koostöölepe Euroopa Majandusühenduse (ELi eelkäija) ja Vastastikuse Majandusabi Nõukogu (VMN, sotsialismimaade majandusühendus) vahel. Suurimat tähelepanu pälvis 31. augustil alanud ümarlaud Poola võimude ja Solidaarsuse vahel, mis korduvalt katkes, ent koguneti uuesti ja otsustavalt järgmisel aastal ning just seal saavutatud lepete alusel peeti 1989. aasta juunis valimised, millest oli juttu ülal.

Ehk siis üldistavalt saabki öelda, et 1988. aasta sündmustest Euroopas tõusid esile “ümarlaud” Poolas ja üldrahvalik vastuhakk Moskvale Tallinnas. Kaalukamaks osutus siiski viimane, sest Eesti suveräänsuse teema jõudis kiiresti ka suurde poliitikasse ja küllalt kaugelgi toimumispaigast. Koos suure rahvusvahelise järelekajaga ja ka ilmselt sellest põhjustatud informatsiooniauga, millest tuleb allpool esimest korda juttu.

Nimelt sõitis Nõukogude Liidu juht Mihhail Gorbatsšov pea-aegu kohe pärast Eesti suveräänsuse deklaratsiooni väljakuulutamist ehk 18. novembril 1988 kolmepäevasele riigivisiidile Indiasse. Teda saatis 110-liikmeline delegatsioon, kuhu kuulusid välisminister Eduard Ševardnadze, valitsuse asejuhid, kindralstaabi ülem Sergei Ahromejev jt. Indias oli aga toona (1984–1989) peaministriks Rajiv Gandhi, kes jätkas oma ema Indira Gandhi (peaminister 1966–1977, 1980–1984) sotsialistlikku kurssi ehk siis tegu oli kaaluka NSVLi liitlasega suures poliitikas.

See ilmnes selleski, et peaministrina Nõukogude Liidus visiidil käies viibis Indira Gandhi 1982. aasta septembris kaks päeva Tallinnas, olles nii kõige nimekam maailma liider, kes Nõukogude Liidu ajal Eestit külastas. Käik, mis tähendas selget vastandumist lääneriikide poliitikale mitte külastada okupeeritud Balti riike.

Rajiv Gandhi esimene välisvisiit peaministrina viis ta 1985. aasta mais NSV Liitu ehk ta oli esimeste hulgas, kes suhtles NLKP Keskkomitee uue peasekretäri Mihhail Gorbatsšovi

ga. Ka Gorbatšovi esimene visiit nn Kolmandasse Maailma viis ta 1986. aasta novembris Indiasse. 1988. aasta novembris toimu oli teine ja otseselt seotud toetuse saamisega Gorbatšovi ja Ševardnadze “uuele välispoliitikale” ning selle piires pakutud “Aasia julgeolekusüsteemi” loomisele. Mõistagi loodeti saada teavet selle kohta, mida uut kavatseb Rajiv Gandhi öelda tema 1988. aasta detsembriks välja kuulutatud visiidil Hiinasse. Gorbatšov ise sõitis Hiinasse alles 1989. aasta mais, mis oli NSVLi juhtide esimene väisang sinna pärast Nikita Hruštšovi 1959. aasta käiku.

India tegi visiidist suursündmuse: väidetavasti tervitas Gorbatšovi ja delegatsiooni teel lennujaamast pealinna 400 000 inimest, koolilastel oli vaba päev jne. Ebakõla tekkis aga juba lennujaamas, kus läänelikku vaba suhtlemist harrastav Gorbatšov oli valmis käigult ajakirjanike küsimustele vastama. Mõistagi arvestas ta küsimustega perestroikast või Nõukogude Liidu ja India suhetest. Reutersi korrespondent aga üllatas kõiki küsimusega “Mis toimub Eestis?” Seda ei oodanud keegi.

Gorbatšov pööras kohe vastu, et “Eestis, nagu kogu meie maal, toimub uutmine”, ja pajatas siis pikalt perestroikast. “Meie maal mõtestatakse lahti niihästi seda, mis puudutab majandust, kui ka seda, mis puudutab teist sfääri, nimelt poliitilist protsessi, demokraatiat, avalikustamist. Väga palju väideldakse praegu Liidu tuleviku üle, suhtumise üle rahvussuhetes kuhjunud probleemidesse. Aga mis peamine, päevakorral on keskuse ja vabariikide harmoniseerimise küsimus.” Pärast mainitud kolme etapi kirjeldamist järgnes Eesti kiitmine: “Eesti seltsimehi oleme ammu kaasanud initsiatiivi arendamisel teerajajatöösse.⁶ Tegime Eestile ja Gruusiale esimeste hulgas ülesandeks läbi töötada agrotööstuse küsimused. Nüüd aga olid neil väga elavalt arutusel keskuse ja vabariigi suhted. Neis suhetes on palju niisugust, mis teeb meie Eesti seltsimehed rahutuks. Siiski tuleb minu arvates nõustuda, et tootlike jõudude paigutamisel on olnud vigu ning see on toonud kaasa selle, et tekkinud on teatavad migratsiooniprotsessid,

⁶Viimane lause kõlab vene keeles märksa uhkemalt: *давно привлекаем к пионерской работе*. Vt Baidašin jt 1988: 1.

mis on esile kutsunud kohalike põliselanike murelikkuse. See on teatud juhtudel kaasa toonud ka ökoloogiliste probleemide teravnemise. [---] Praegu, kõigi probleemide arutamise demokratiseerimise raames on ka niisuguseid seisukohti, millega ma ei oleks nõus: need ei ole konstruktiivsed. [---] Me hakkame neid arutama kogu Liidu esindajate osavõtul. Me ei hakka kiirustama” (M. Gorbatšov... 1988).

Toodud tekst on selges kontrastis kõigile teadaoleva kriitikaga, mida tuli Arnold Rüütli vastu võtta Moskvast pärast Mihhail Gorbatšovi tagasipöördumist Indiast. Samas kerkib loogiline küsimus, et keegi Eesti juhtkonnas võis Gorbatšovile ikkagi lubada mitte kiirustada ja teistega n-ö koos graafikus püsida. Rääkis sel teemal Arnold Rüütliga 16. novembril 2018 ja 31. jaanuaril 2019 ning ta kinnitas, et tema seda ei lubanud. Võimalik, et midagi öeldi ülalmainitud 15. novembri 1988. aasta suhtlemiste ajal. Järgmise, 1989. aasta sündmustikust torkab silma, et 7. detsembril 1988. aastal 96 poolt- ja 17 vastuhäälega EKP Keskkomitee sekretäriks valitud Mikk Titma käis juba 1989. aasta veebruaris ENSV Ülemnõukogu delegatsiooni juhina Soomes ja kohtus ka Soome presidendi Mauno Koivistoga. Soome oli endiselt Moskva sõnumite edastamise kohaks muule maailmale. 1989. aasta oktoobris tegi visiidi Soome Gorbatšov ise ja tema delegatsiooni kuulus ka Vaino Väljas, kellel oli eraldi kohtumine Koivistoga. Samas Arnold Rüütel 1989. aastal Soomes ei käinud, mis toona tähendas, et Moskva usaldas EKP juhtivaid seltsimehi, Rüütli aga mitte.

See Eesti olukorra selgitus NSVLi ja India liidrite kohtumise piires jõudis nii nagu ka 16. novembri otsus maailma ajakirjandusse. Kinnitan seda toona Nicaraguas töötanud õppejõuna: TV-uudistes ja ajalehtede esikülgedel räägiti mitu päeva “mässust Balti riigis” (*Un país Báltico en Rebeldía*). Samas sõandan väita, et Eesti suveräänsuseotsuse ootamatu kõne alla tulek suurvisiidi esimestel minutitel põhjustas ka pretsedenditu augu visiidi lõpus. Nimelt tühistas Nõukogude delegatsioon Indias olles selle eriti üle tuhande kohalesõitnud ajakirjaniku jaoks oodatud finaali ehk kokkuvõtva pressikonverentsi. See tõdemus on kirjas India esindusajakirjas *India Today* 15. detsembril ilmunud Dilip Bobbi üle-

vaateartiklis visiidist, kus otseselt mainitakse arusaamatut pressikonverentsi ärajätmist (vt Bobb 1988).

Mihhail Gorbatšovile meeldis tutvustada oma poliitikat ja eriti välismaal. Sestap on mõistatus, miks ta loobus just Indias veel ühest võimalusest perestroikat ja just suurele auditooriumile selgitada. Visiidi kulgu kirjeldati kohalikus ajakirjanduses üksikasjadeni. Teada on seegi, et Indias kehtis tugev tsensuur ehk siis ebameeldivatest küsimustest, mida opositsioon võis külalistele esitada, lihtsalt vaikiti. Samas võib olla kindel, et Eesti deklaratsioonist ikkagi räägiti, peale jutu lennujaamas. Kuna Rajiv Gandhi oli olnud ema saatjaskonnas Tallinnas ja India visiidil saatis abikaasat jutukas Raissa Gorbatšova, kel samuti oma muljed 1987. aasta veebruaris toimunud külaskäigust Tallinna, siis on ahvatlev arvata, et Toompea avaldusest tehti juttu isegi kõige kitsamas ringis. Seda enam, et India on föderatiivne riik ja osariikide õigused on seal alati kuum teema. Huvitav üksikasi on seegi, et vastamisel nimetas Gorbatšov Eesti kõrval Gruusiat, mida polnud 31. augustil eriloa saanud piirkondade hulgas, mis jätab mulje, et Gorbatšovil puudus läbimõeldud vastus. Oletada võib paljugi, ent ühel hetkel pressikonverents tühistati. Suur visiit jäi lõputa, “lühike kohtumine kahe maa juhtidega” enne Gorbatšovi äralendu sai osaks vaid valitud ajakirjanikele (Baidašin, Tšuksejev 1988).

Nüüd peaks olema ka selge, et teatud osa sellest, mis jäi Gorbatšovil ütlemata või ära seletamata Indiasse kogunenud ajakirjanikele — ta sai ju kogu aeg uut infot —, tuli lõpuks ära kuulata Arnold Rüütli 26. novembril Moskvast. Suures poliitikas otsustab palju kiirus ja kirjutamata reeglite järgi pidanuks Moskva vallandama repressioonid Eesti otsuse vastu nii ruttu kui võimalik. Sestap jääb üle mõõnda, et Gorbatšovi varem kavandatud sõit Indiasse aitas Eestit kõvasti: maailm märkas meie otsust ja Eesti rahvas ise jõudis piisaval moel avaldada toetust ülemnõukogu otsusele.

EESTIS RAKENDATI ESIMESENA KÕIGI TASANDITE SAADIKUTE KOGU

Kõiki revolutsioonilisi pöördeid saadab ka isikute ja rahvaste leidlikkus luua uusi võitlusvorme. Eesti puhul väärrib julgelt esi-

letõstmist üks “ülemnõukoguaja” organisatoorne leid, mis on poliitikas kasutusel seniajani kui väga toimiv ja autoriteetne instrument, mida just Eestis esimest korda tõestati. Toonane Tallinna linnavalitsus (Tallinna Linna Rahvasaadikute Nõukogu Täitevkomitee) pidas tollases pingelises olukorras 28. oktoobril 1988 taktiliselt õigeks võtta kokku kõigi Tallinnast valitud NSVLi ja Eesti NSV Ülemnõukogu saadikute, samuti Tallinna linna ja linnarajoonide RSNi, Maardu linna ja Saue alevi RSNi saadikute üldkogu (vt Saadikud... 1988), et koos arutada poliitilise süsteemi ja valimissüsteemi muutmist. Veel 2. novembril moodustati töörühm ENSV Teaduste Akadeemia ühiskonnateaduste osakonna teadussekretäri, hilisema tuntud poliitiku Tiit Käbini (1937–2011) juhtimisel, mis kiiresti koostas otsuse projekti, mida seejärel arutati nõukogude alalistes komisjonides ja neljal korral töörühmas. Aktiivsus oli suur — kümned saadikud sõltumata sellest, kuidas nad nendeks olid saanud, hakkasid tegelikult esimest korda täitma neile seadustega pandud õigust otsustada põhimõttelisi asju. Tegevusmõtte saanud võimumandaadiga inimeste aktiveerimine toimis ning tekitas ka selge vahe nõukogude ning kommunistliku partei kui režiimi tööriista ja Moskva võimu kohaliku käepikenduse vahel (EKP Tallinna linnakomitee 8. septembril algatatud Tallinna Foorumist samas asja ei saanudki (vt Veel... 1988)). Uus kooslus — Tallinna rahvasaadikute üldkogu tuli kokku ja tegi poliitikat 15. novembril. Sõnavõtjaid oli 13 ja häälteenamusega võeti vastu neljapunktiline resolutsioon toetusega Toompeal valminud projektidele. Viimane punkt sisaldas üleskutset, et ENSV Ülemnõukogu pöörduks NSVL Ülemnõukogu ja kõigi liiduvabariikide ülemnõukogude poole ettepanekuga “töötada välja ja sõlmida kõigi liiduvabariikide suveräänsust ja NSV Liidu kui terviku ning iga tema liiduvabariigi huve tagav ja kompetentsi piiritlev liiduleping” (Rahvasaadikute... 1988).

Tallinna eri tasandite saadikute üldkogu jäi peaaegu järelkajata, ent kaks aastat hiljem sai sellest üks peamisi suure poliitika tegemise võtteid, mis kajas vastu ka mujal maailmas. Juhtunu paremaks mõistmiseks olgu esmalt meenutatud Interliikumise teket 16. juulil 1988 selgeks vastukaaluks Rahvarindele, samuti Eesti Töökollektiivide Liidu (ETKL) ja interrindlaste Töökollektiivide Ühendnõukogu loomist samal päeval ehk 30. novembril

1988, kes moodustasid oma juhtorganid. 1989. aasta märtsis valiti NSVLi Rahvasaadikute Kongressi liikmed ja detsembris kohalikud nõukogud. Iseseisvusmeelsed jõud olid edukad mõlemal valimisel, ning kuigi juba olid peale Rahvarinde tekkinud ja te gutsesid ka esimesed erakonnad, pooldas liiduvabariigi poliitikat toona kujundanud inimeste enamik just valitud võimuorganite kasutamist selliste otsuste tegemiseks, mis muutsid ühiskonda juurteni. Täpsemalt, ülemnõukogu, kes oma võimekust ja meelsust oli juba tõestanud, ja vast valitud kohalikke nõukogusid.

Eestis toimuv oli juba mitmendat aastat pingsa rahvusvahelise tähelepanu all ja Läänest oli kogu aeg antud märku, et kõik muutused peavad toimuma seaduslikul alusel. ENSV esindusorgani — ülemnõukogu — uute valimiste väljakuulutamisega ägenesid vaidlused selle üle, kuidas iseseisvust taastada ja kes seda peaks tegema. Ägenes ka interrindlaste vastutegevus, kellele lisasid lootust Gorbatšovi suure poliitreformi avalikuks tulnud eesmärgid. Taas hakkas toimima ka ajategur: kas nüüd või mitte kunagi! Sellises olukorras tuli Ülo Nugise juhitud ETKL 1989. aasta novembris⁷ välja ideega korrata seda, mis toimus enne ülemnõukogu 16. novembri istungit Tallinna tasemel: võtta kokku kõigi tasandite saadikute üleriigiline kogu ja väljendada ühist seisukohta Eesti poliitilisest staatusest. Kogunemine kavandati 2. veebruarile 1990 ehk siis Tartu rahu aastapäevale, sest oli ju selge, et Eesti võimalik iseseisvuse taastamine tähendab samasugust lahkulöömist Moskva juhitud impeeriumist, nagu see oli rahulepingu vormis toimunud 70 aastat varem. 24. detsembril õnnestus Eesti, Läti ja Leedu saadikutel saavutada Molotovi-Ribbentropi pakti olemasolu tunnistamine ja hukkamõistmine NSVL Rahvasaadikute Kongressil, mis lõi soodsa tausta. 27. detsembril 1989 avalikustas ETKL ettepaneku saadikute üldkogu kokkukutsumiseks. 12. jaanuaril 1990 vormistas ENSV Ülemnõukogu Presiidium selle toimumise kohana Linnahalli ja moodustas Arnold Rüütli juhitud korraldustoimkonna, pärast mida polnud puudust üldkogu istungite juhtidest ega sõnavõtjatest sellel — kõnelesid kõigi rajoonide ja linnade esindajad.

⁷Idee tekkeaeg ehk 1989. aasta november on kirjas Peeter Raidla artiklis (1988).

Üritus osutus tõeliselt laiahaardeliseks: kohal olid 1985. aastal valitud ENSV Ülemnõukogu liikmed, 1989. aastal valitud NSVL Rahvasaadikute Kongressi liikmed Eestist ning 10. detsembril 1989 valitud Eesti kohalike võimuorganite saadikud ja liikmed. Saalis olnud 3090 rahvaesindajast hääletas Eesti riiklikku iseseisvust käsitleva deklaratsiooni vastu 101 ja erapooletuid oli 16 (Linna 2018: 201). Üldise vaimustuse õhkkonnas jäi kajastamistest välja fakt, et üldkogul kõneles ühena esimestest Narva interrindlaste juht Vladimir Tšuikin, kes luges ette Narva linna ja Narvast valitud saadikute kogu 30. jaanuari pöördumise nõudega tegelda vaid NSV Liidu uuendamisega.⁸ Elik: Tallinnas sündinud uus võitlusvorm oli veel enne üleriigilist üldkogu saanud endale vastandpoole Narvas.

Huvitaval kombel jäi saadikute üldkogul deklareeritu ja järgnenud tegevus (ametlike läbirääkimiste pakkumine NSVL Rahvasaadikute Kongressile, 37-liikmelise delegatsiooni moodustamine läbirääkimisteks Moskvaga) järgnenud sündmuste varju ja läks nii, et Eesti iseseisvumise või sellele suuna võtmise kuulutasid järgnevatel nädalatel mitmesugused kogud välja veel mitu korda. Eesti Kongress tegi seda 11. märtsil 1990 pealkirjaga “Eesti Kongressi deklaratsioon seadusliku riigivõimu taastamisest Eesti Vabariigi maa-alal”, ja viimane Eesti NSV Ülemnõukogu 30. märtsil 1990 otsusega “Eesti riiklikust staatusest”. Vahepeale mahub ka Juhan Aare soleerimine, kes Leedu NSV Ülemnõukogu 11. märtsi 1990 iseseisvuse väljakuulutamise otsuse lainel üritas teha sedasama eelviimases Eesti NSV Ülemnõukogus, ent suveräänsusdeklaratsiooni aegsest enamusest oli saanud vähe-
mus: 15. märtsil 1990 kogus Aare tehtud ettepanek arutada Eesti iseseisvuse väljakuulutamist 131 poolthäält (vastu 61, erapooletuid 35), kuid vaja oleks olnud 142 poolthäält. Tegelikult olid need kolm sammu üksnes otsustatu kordamine ja tuleb olla nõus 20. Augusti Klubi liikme Rein Järliku tõdemusega, et ajalugu oli tehtud: “Kui Eesti Kongress 11. märtsil 1990 I istungjärgule ko-

⁸Vt “Eesti NSV kõigi tasandite rahvasaadikute üldkogu ja Eesti NSVst valitud NSV Liidu rahvasaadikute 2. veebruari 1990. a. Tallinna Linnahallis toimunud koosoleku sõnavõtude tekstid ja osavõtjate nimekirjad”. — RA (= Rahvusarhiiv), ERA.R-3.4.233, l. 12–13.

gunes, polnud tal meile selles, mida me Toompeal tegema peame, enam midagi ütelda” (2018: 1546).

Linnahalli suukogu erakordsust nii vormiliselt kui sisuliselt tunnustati rahvusvaheliselt, ja mis kõige olulisem, seda tegi ka meie peamine liitlane. Miks teen nüüd esimesena juttu USA toonase riigisekretäri James Bakeri erilisest õnnitlussõnumist Eesti Vabariigile, taandub põhimõtteliselt vanale ja tunnustatud tõele: Rahvarinne ja Eesti Kongress võitlesid meeleheitlikult kumbki oma õiguse eest ning keeldusid nägemast ja tunnustamast seda, mida tegid teised. Eesti Töökollektiivide Liidu toonane tegevsekretär Raivo Linnas märgib oma raamatus (2018: 201), et Kanada ingliskeelsed ajalehed kajastasid kiiresti Linnahallis toimunut ja sealne pagulaseestlaste ajaleht pani 8. veebruari 1990. aasta numbris esilehel ajalehest *Buffalo News* võetud artikli “Eesti kuulutab end iseseisvaks” tõlke pealkirjaks “Töökollektiivide Liit kuulutas Eesti iseseisvaks”, seda siiski täpsustades (vt Töökollektiivide... 1990). Märksa huvitavam on aga see, et enne seda, täpsemalt 5. veebruaril, oli juba avalikustatud USA riigisekretäri (traditsiooniline) õnnitluslähetus Eesti Vabariigile tema aastapäeva puhul, mis oli mõistagi saadetud Eesti Vabariigi ametlikule esindajale USAs Ernst Jaaksonile. Selle avaldas USA eestlaste ajaleht *Vaba Eesti Sõna*, ent alles 22. veebruaril ja ajalehe ingliskeelsel küljel.

Edastan siinkohal vaid olulisema osa James Bakeri tekstist. Kõigepealt õnnitles ta “iseseisvumise 72. aastapäeva puhul” ja ütles siis: “On tõeliselt julgustav olla tunnistajaks Eesti rahva edule vabaduse saavutamisel rahumeelsete vahenditega. Teie inimeste riiklikud [*national*] eesmärgid on selged ja puhtad. Me toetame kindlalt Eesti rahva jõupingutusi saada tagasi kontroll oma riikliku saatuse üle. [...] Demokraatliku mandaadi taastamine [*renewal*] teie riigis ei kujuta mingit ohtu ühelegi teie naabrile” (Baker 1990). Eks ole: räägitakse juba naabritest. Julgen väita, et nii tunnustamise kui ka demokraatliku mandaadi taastamise mainimine käisid eeskätt Linnahalliga seotud protsessi kohta, sest see oli midagi uut kogu NSV Liidu ulatuses ja äratas üldist tähelepanu.

Tegelikult kinnitab seda ka vastasleeri tegevus. Linnahalli deklaratsioon sai 106 vastuhäält, ent peamised vastuüritused toimusid mujal ja päädisid õhtul teatega, et viis Eestist valitud NSVL Rahvasaadikute Kongressi ja üheksa ülemnõukogu liiget, samuti Tallinna, Kohtla-Järve, Narva ja Sillamäe kõigi tasandite rahvasaadikud ja tööliskollektiivide esindajad moodustasid nõukogude võimu ja inimõiguste kaitse komitee. 26. mail 1990 toimus Kohtla-Järvel dessantväelaste kaitse all Moskva-meelsete kõigi tasandite saadikute ja töörahva esindajate (need olid Töökollektiivide Ühendnõukogu liikmed) I kongress. See interrindlaste algatus levis kiiresti ning Moskva-meelsed saadikud ja töörahva esindajad kogunesid aastail 1990–1991 nii linnade kaupa (Narva, Sillamäe, Kohtla-Järve) kui ka liiduvabariikide üleselt (Narva, Sillamäe, Kohtla-Järve, Daugavpils, Liepāja, Riia, Klaipeda jt). Seda juurutati ka Ukrainas ja pole juhus, et aastaid hiljem juhatas uue Moskva-Kiievi konflikti sisse Moskva-meelsete kõigi tasandite saadikute kogunemine 22. veebruaril 2014 Harkivis ehk siis ajal, mil Kiievis ei olnud võim veel vahetunud, aga Krimmi okupeerimine juba käis (oli alanud 20. veebruaril). 3477 Moskva-meelset saadikut kuulutasid vastuseisu Ülema raadas väljakuulutatud muudatustele Ukraina poliitikas ja lubasid hakata ise põhiseaduslikku korda tagama ja inimõigusi kaitsma (Ukraine's... 2014). Juba järgmisel päeval võeti Harkivi koosolekul olnud isikute juhtimisel üle Sevastopoli linnavalitsus, seejärel Krimmi parlament ning haldushooned Donetskis, Luhanskis ja (esialgu) mujalgi.

Negatiivse praktika kõrval oli ühtlasi positiivset, sest ka Läti iseseisvuslaste juhid pidasid õigeaks otsustaval hetkel kogu riigi arvamust kõigi tasandite saadikute abil näidata. Idee hakkas küpsema pärast seda, kui Läti NSV (viimase) Ülemnõukogu valimistel 18. märtsil 1990 võitis sealne rahvarinne 131 kohta, ent 201-liikmelises ülemnõukogus moodustavad kaks kolmandikku 132 saadikut. Sestap küpses idee võtta eelnevalt kokku kõigi tasandite saadikud ja see sündis 21. aprillil 1990 Daugava staadionil Riias. Iseseisvust pooldava resolutsiooni poolt hääletas 8086 rahva valitud isikut. Läti NSV Ülemnõukogu ise kogunes 3. mail ja resolutsioon, mis kuulutas iseseisvusele ülemineku algust, võeti järgmisel päeval vastu 138 poolthäälega, üks jäi erapooletuks

ning ülejäänud saadikud ei hääletanud (vt On the Restoration... 2019). Vastuhääle puudumist, õigemini nende andmata jätmist selgitab ühtlasi ka see, et 30. aprillil ja 1. mail oli kokku tulnud Läti Kodanike Kongress, mille valimistest oli osa võtnud ligi 700 000 inimest. Elik: revolutsioonilistel aegadel on oluline otustavatel hetkedel näidata vastasleerile oma üleolekut.

14. mail 1990 protestis Mihhail Gorbatšov Läti NSV Ülemnõukogu otsuse, millele viimane kaks nädalat hiljem vastas, et on saanud oma otsusele toetuskirja 646 726 Läti elanikult ja eitava arvamuse 8993-lt. Seega kordas Läti kõigis põhitoomingutes seda, mida Tallinnas oli oli 1988. ja 1990. aastal tehtud. Seda enam tuleb tunnistada Ülo Nugise osa selles, et üleriigiline kõigi tasan-dite saadikute üldkogu Eestis teoks sai ja just parimal võimalikul päeval.

Ülo Nugise juhtida oli ka Eesti iseseisvuse otsuse vastuvõtmine Eesti Vabariigi Ülemnõukogus Moskvast toimunud putši päevil, mil poliitilistelt mängudelt suudeti üle minna poliitilistele kokkulepetele. Vaatamata kaks päeva kestnud pingutustele saada otsuse taha vähemalt 70 poolthäält jäi 20. augustil 1991 tulemu-seks 69 poolthäält.

NOORED TAASTASID LAULDES-TANTSIDES BALTI KOOSTÖÖ

Nagu teada, loodeti Eestis, et samal ajal kogunev Leedu NSV Ülemnõukogu võtab vastu samasuguse deklaratsiooni. Paraku seda ei sündinud ega saanudki sündida, sest ühesuunalised revolutsioonilised protsessid olid kolmes Balti liiduvabariigis vallandunud ajalises nihkes: Eesti ees, teised järel. Seda kinnitavad nii rahvarinnete tekkeaeg (Eestis 1988. a aprillis, Leedus-Lätis juunis) kui ka rahvuskommunistide tõus kohalike kommunistlike parteide etteotsa (Eestis 1988. a juunis, Lätis-Leedus oktoobris). Sestap on huvitav tõdeda, et Balti riikide ja rahvaste koostöö, millega Balti keti vormis üllatati kogu maailma 23. augustil 1989, sai alguse hoopiski poliitikuteta ja ikka 1988. aastal. Pealegi laulude-tantsudega, mille alljärgnev tutvustamine on seda iseloomulikum,

et me ise ja ka lätlased-leedulased on oma revolutsioone kutsunud laulvaks.

Rahvarinde 30. aastapäeva tähistamisel 30. septembril 2018. aastal oli juttu kõigist ülejäänud ühislaulmistest ja öölaulupidudest, ent mitte 1988. aasta X üliõpilaste laulu- ja tantsupeost Vilniuses, millega tegelikult taastati 48 aastat varem katkenud nii vajalik Balti koostöö. Teadupoolest taastati see iseseisvussõdades toimunud ja viis-kuus aastat hiljem katkenud koostöö 1934. aastal. Saatuslikul 1940. aasta suvel, täpsemalt 15.–17. juunil pidi Tallinnas toimuma Eesti, Läti ja Leedu sõprusühingute 6. kongress ning 4. Balti nädal. Esinduslikud delegatsioonid jõudsid ka kohale ja üritused algasid, ent siis tegid oma töö Nõukogude Liidu 14.–16. juuni ultimaatumid, milles Balti riike süüdistati omavalhelise koostöö edendamises (Eestile esitatud ultimaatumis näiteks tauniti “koostööd” 17 korda) ja üritused lihtsalt lõpetati. Balti rahvad suutsid Nõukogude okupatsiooni tingimustes hoida oma laulupidude traditsiooni ja just Eestis kasvas sellest välja uskumatu areng uskumatul ajal. Esitan järgnevalt vaid lühiülevaate sündmuste arengust, sest laulupidude kui poliitilise võitluse vahendit on seni vähemalt Eestis vähe uuritud (vrd Kuutma 1996).

Ajaliselt kujunes Eesti-Läti-Leedu ühislaulmine nii. 1955. aasta juulis ehk kaks aastat pärast Stalini surma peeti Eesti NSV XIV üldlaulupidu, millel nagu ka 1950. aastal peetud peol osalesid mees-, nais-, sega- ja lastekooride kõrval ka kaevurite, Nõukogude armee ja Balti mere punalaevastiku koorid ja tantsuansamblid. Koorijuhi ja helilooja Richard Ritsingu ammuse idee elluviimiseks tegid Tartu Ülikooli mees- ja naiskoor ettepaneku korraldada 1956. aasta juulis Eesti, Läti ja Leedu üliõpilaste laulupidu Tartus, mida toetas ka rektor Feodor Klement. Kolme liiduvabariigi pidu ei pidanud riigivõim siiski soovitavaks ja kaasata tuli esinejaid ka mujalt. Nii olid osalema kutsutud ka üliõpilastaidlejad Leningradist, Tatarimaalt, Valgevenest ja mujalt, ent suurim hulk osalejaid oli mõistagi kolmest Balti liiduvabariigist, kokku 2200 lauljat, tantsijat ja puhkpillimängijat. Ettevõtet osati osavalt siduda ka ettevalmistustega Moskvast 1957. aastal toimuvaks ülemaailmseks üliõpilaste- ja noorsoofestivaliks.

Tartult võttis teatepulga üle Läti ning 1958. aasta juulis toimus laulupidu Riias ja tantsupidu Siguldas. Siinkohal tasub meenutada Läti noorte juba mainitud aktiivsust aastail 1958–1959, mida tabasid Moskva repressioonid. Seejärel tekkis Balti üliõpilaste laulupidudes vahe. Läks aga nagu poliitikas: lätlaste aktiivsusele järgnes eestlaste oma ja Tartu vaimu kantsis kohtusid 1967. aasta juulis 3200 üliõpilaslauljat ning esimest korda Gaudeamuse nime all. Aasta hiljem toimus neljas Gaudeamus Vilniuses ja seejärel juba kindlas rütmis: 1971. aasta juulis Riias ja Ogres, 1974. a juulis Tartus ja Põlvas, 1978. a juulis Vilniuses, 1981. a juulis Riias ja Ogres ning 1984. a juulis Tallinnas.

X Gaudeamus toimus jällegi ajalise nihkega, 1.–3. juulini 1988 Vilniuses. Osalejaid oli 7000 ja poliitiline olukord säärane, et Eestis olid rahvuslipud toodud Tartus välja juba aprillil ja eeskätt üliõpilaste algatusena. Lätis ja Leedus olid need veel keelatud ja sündis ime. Oma juba lubatud rahvuslippude all kohale tulnud eestlased peitsid põue ja seeliku alla Läti ja Leedu rahvuslipud, läksid nii miilitsaahelikest läbi ning ühel hetkel lehisid peopaigal kõigi kolme riigi rahvuslipud. Nagu ülal tõdetud, on see sündmus millegipärast jäänud üldiselt tagaplaanile (vt Park 2014), ehkki tegu on Balti koostöö taastamise kõige ilusama näitega. Pealegi sündis see ajaliselt enne, kui rahvarinded kõigis kolmes Balti riigis hakkasid tooni andma, ja enne, kui kõik kolm riiki olid oma suveräänsuse taas välja kuulutanud. Laias laastus võttes oli see ka loogiline: ilma noort põlvkonda kaasamata pole võimalik ühelgi revolutsioonil võita. Seega ei saa maha vaikida ega pisendada nii üldse noorte kui ka “rahvuskomnoorte” osa 1988. aasta sündmustes.

Kuniks Eestis jätkub klaarimine, kes ja mis oli tähtsam sel murrangulisel aastal, on nutikas lähtuda sellest, mida Eesti välisminister Jaan Manitski ütles 29. septembril 1992 maailmale ÜRO Peaassamblee kõnepuldist: “Eesti vabadusliikumine mõjutab soodsalt niihästi Venemaa kui ka Ida- ja Kesk-Euroopa riikide demokratiseerumist. Eesti 1988. aasta 16. novembri suveräänsusdeklaratsioonist sai praktiline eeskuju teistele vabadusliikumistele” (Manitski 1992).

Kirjandus

- A l a t a l u, Toomas 2008. Communism in Estonia — Party dead but ex-members well off. — Uwe Backes, Patrick Moreau (eds.). *Communist and Post-Communist Parties in Europe*. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, pp. 167–189
- A l a t a l u, Toomas 2012. Tartu esimesed üliõpilaspäevad said alguse Käärikult ja KVN-i abil. — Lea Leppik (toim.). *Akadeemilise pärandi mõte*. (Tartu Ülikooli ajaloo küsimusi 40.) Tartu: Tartu Ülikool, lk 216–231
- A l a t a l u, Toomas 2013a. Vaino Väljas — esimene külma sõja lõpetaja. — Delfi, 23. III. Vt www.delfi.ee/archive/toomas-alatalu-vaino-valjas-esimene-kulma-soja-lopetaja?id=65864896
- A l a t a l u, Toomas 2013b. Eesti poliitikute 1990ndate aastate geopoliitilised visioonid. — *Poliitika, riigiteadus, rahvusvahelised suhted*, nr 5 (14), lk 112–141
- A l a t a l u, Toomas 2014. Peaminister Edgar Savisaare välispoliitiline ponnistus “Ida + Ida-Euroopa” (mis jäi ajaloole jalgu). — *Poliitika, riigiteadus, rahvusvahelised suhted*, nr 6 (15), lk 52–80
- A r j a k a s, Küllö 2018. Eestimaa Rahvarinde kroonika. — Kostel Gerndorf (koost.). *Eestimaa Rahvarinne 30: Artiklite kogumik. I: Rahvarinde ajaloo I konverentsiks 30. septembril 2018 Rahvusraamatukogus*. Tallinn: MTÜ Rahvarinde Pärimusselts, Rahvarinde muuseum, lk 35–64
- B a i d a š i n j t 1988 = Байдашин В., М. Капустин, Л. Котов, С. Соловьев, В. Чуксеев, А. Яриков. Продолжение визита М. С. Горбачева. — *Советская Эстония*, № 267, 20. ноябрь, с. 1–2
- B a i d a š i n, V., V. T š u k s e j e v 1988. Visiit on lõppenud. — *Rahva Hää*, nr 269, 21. XI, lk 1
- B a k e r, James A. 1990. Secretary of State Conveys Greetings to Estonian People on 72nd Anniversary of Independence of Republic of Estonia. — *Vaba Eesti Sõna*, nr 8, 22. II, lk 7. Vt dea.digar.ee/page/vabaeestisona/1990/02/22/7
- B o b b, Dilip 1988. India-Soviet ties: Gorbachev visit to India offers opportunity to bolster cooperation. — *India Today*, December 15. Vt www.indiatoday.in/magazine/special-report/story/19881215-indo-soviet-ties-gorbachev-visit-to-india-offers-opportunity-to-bolster-cooperation-797986-1988-12-15

- Eesti NSV Ülemnõukogu üheteistkümnenda koosseisu üheksas istungjärg: Teadaanne. 1988. — *Rahva Hää*l, nr 283, 8. XII, lk 1
- Eesti parteiorganisatsiooni ülesanded XIX üleliidulise parteikonverentsi ja NLKP Keskkomitee 1988. a. juulipleenumi otsuste täitmisel: EKP Keskkomitee esimese sekretäri Vaino Väljase ettekanne. 1988. — *Rahva Hää*l, nr 209, 10. IX, lk 1–3
- EKP Keskkomitee esimese sekretäri delegaat V. Väljase sõnavõtt. 1988. — *Rahva Hää*l, nr 154, 3. VII, lk 1, 4
- Ernits, Peeter 2017. *Viimane Rüütel: Arnold Rüütl jälged Eesti pinnal ja ajas*. Tallinn: Kunst
- Graf, Mati 2012. *Impeeriumi lõpp ja Eesti taasiseseisvumine 1988–1991*. Tallinn: Argo
- Järlik, Rein 2018. Lähiajalugu meie raamaturiiulis. — *Akadeemia*, nr 9, lk 1539–1556. Vt dea.digar.ee/article/AKakadeemia/2018/09/0/5
- Koosrahvaga, rahva huvides. 1988. — *Rahva Hää*l, nr 210, 11. IX, lk 1–3
- Kuutma, Kristin 1996. Laulupidu kui kodanikualgatuse erivorm. — Aili Aarelaid (koost.). *Kodanikualgatus ja seltsid Eesti muutuval kultuurimaastikul*. Tallinn: Jaan Tõnissoni Instituut, lk 39–49
- Lauristin, Marju, Peeter Vihalemm 1998. *Tartu 1968: Kolmkümmend aastat hiljem*. — *Looming*, nr 9, lk 1386–1398. Vt www.digar.ee/viewer/et/nlib-digar:114749/16624/page/92
- Linnas, Raivo 2018. *Eesti Töökollektiivide Liidu lugu*. Tallinn: R. Linnas
- Loder, Michael 2015. *The Thaw in Soviet Latvia: National Politics 1953–1959*. Doctoral Thesis. London King's College. London
- Manitski, Jaan 1992. Eesti välisministri Jaan Manitski kõne ÜRO Peaassamblee 47. istungjärgul 29. septembril 1992. — *Vaba Eesti Sõna*, nr 41, 8. X, lk 3. Vt dea.digar.ee/cgi-bin/dea?a=d&d=vabaeestisona19921008.1.3
- M. Gorbatšov Indias. 1988. — *Rahva Hää*l, nr 268, 20. XI, lk 1, 3
- On the Restoration of Independence of the Republic of Latvia. 2019. — Vt en.wikipedia.org/wiki/On_the_Restoration_of_Independence_of_the_Republic_of_Latvia
- Park, Indrek 2014. Gaudeamus Vilniuses — kas laulva revolutsiooni unustatud peatükk? — *Maaleht*, 5. VII. Vt maaleht.delfi.ee/news/

maaleht/elu/gaudeamus-vilniuses-kas-laulva-revolutsiooni-unustatud-peatukk?id=69282797

R a h v a s a a d i k u t e üldkogu seisukoht. 1988. — *Õhtuleht*, nr 262, 16. XI, lk 1

R a i d l a, Peeter 1988. Alustada läbirääkimisi Eesti riikliku iseseisvuse taastamiseks. 1990. — *Rahva Hää*, nr 28, 3. II, lk 2

R ü ü t e l, Arnold 2001. *Tuleviku taassünd*. Tallinn: Ilo

S a a d i k u d kokku! 1988. — *Õhtuleht*, nr 248, 28. X, lk 1

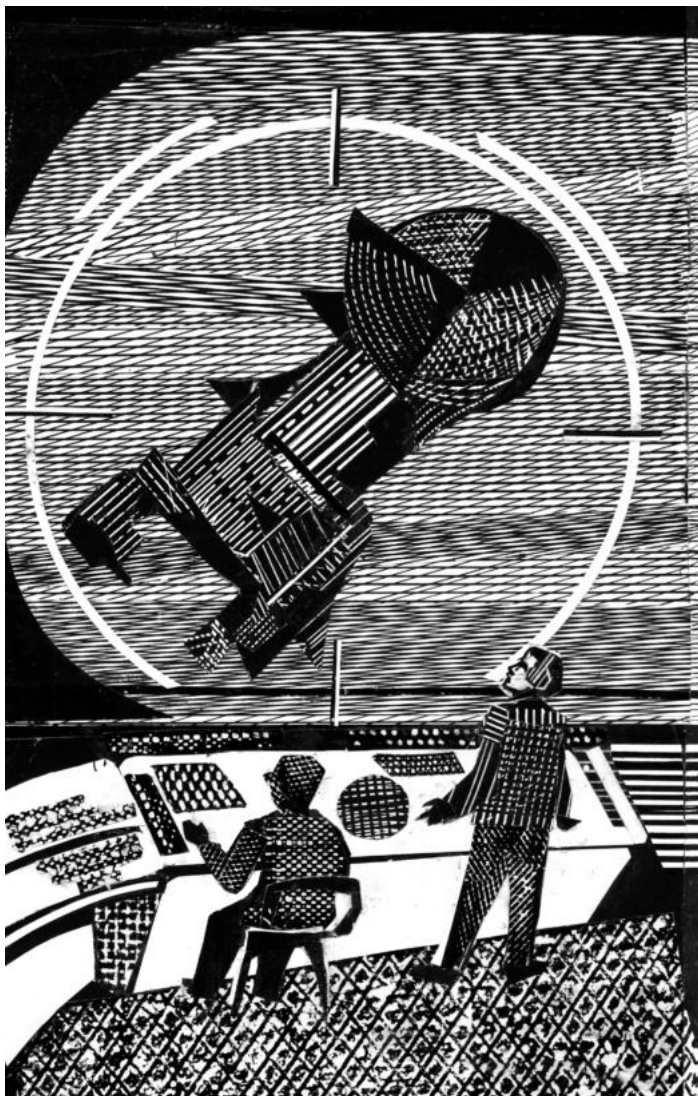
S e i s u k o h a d erinevad, eesmärk on ühine. 1988. — *Rahva Hää*, nr 264, 16. XI, lk 2

T ö ö k o l l e k t i i v i d e Liit kuulutas Eesti iseseisvaks. 1990. — *Vaaba Eestlane*, nr 11, 8. II, lk 1. Vt dea.digar.ee/page/vabaeestlane/1990/02/08/1

U k r a i n e ' s, Southeast seeks to restore constitutional order, thousands gather in Kharkov. 2014. — RT News, 22. II. Vt rt.com/news/thousands-gather-eastern-ukraine-252

V e l k o r d Tallinna Foorumist. Projekt. Tallinna Foorumi põhimõtted. 1988. — *Õhtuleht*, nr 249, 29. X, lk 1

TOOMAS ALATALU (1942) on lõpetanud Tartu Ülikooli ajaloo erialal 1965, õppinud ÜLKNÜ kõrgkoolis Moskvas 1966 (heideti välja), Leningradi Ülikooli aspirant 1967–1970, filosoofiakandidaat samas 1977. Töötanud TÜ teadusliku kommunismi kateedri õpetaja ja vanemõpetajana 1970–1975, Tallinna Pedagoogilise Instituudi teadusliku kommunismi kateedri vanemõpetaja ja dotsendina 1975–1991 (v.a 1979–1980, mil oli teadur Kuuba Havanna Ülikoolis ja 1988–1990, mil oli Nicaraguas Managua Kesk-Ameerika Ülikooli filosoofiaprofessor), professorina ja Tallinna Rahvusvahelise Politoloogiakooli kaasdirektorina 1991–1993. Koostas ja andis välja ajakirja *The Monthly Survey of Baltic and Post-Soviet Politics* (1990–2004). Olnud ELKNÜ Tartu Linnakomitee I sekretär 1965–1967 ja ELKNÜ Keskkomitee liige 1966–1968, NLKP liige 1966–1990, Keskerakonna liige 1999–2005, Rahvaliidu liige 2005–2009 ja Sotsiaaldemokraatliku erakonna liige 2009–2018, Riigikogu liige 1992–1999 ja 2003–2007; Euroülikooli rahvusvaheliste suhete teaduskonna dekaan 2000–2003 ja 2007–2012. *Akadeemias* on temalt ilmunud artikkel “Eesti kommunistliku partei lõpu lugu: Koos julgete komnoorte meenutamisega” (2010, nr 1, lk 37–81) ning arvustus koguteose *Eesti Vabariik 90: Sündmused ja arengud* kohta (2009, nr 1, lk 152–156).

HELDUR VIIES. Raamatuillustratsioon. Boriss Strugatski, Arkadi Strugatski. *Tagasitulek. Raske on olla jumal*. Tlk Ralf Tõnisson, Maiga Varik. Tallinn: Eesti Raamat, 1968.

“...LÄHEME VASTU OMA UUELE REFORMEERITUD DEMOKRAATIALE”

Eesti Vabariigi 20. aastapäevaks 1938

Villem Altkoa¹

20. AASTAPÄEVAL.

“Õpetajate Lehele” kirjutanud koolival. dir. Villem Altkoa

Pidulik tähtpäev, nagu on seda saabunud Vabariigi 20. aastapäev, virgutab igapäevsusest ja annab tõuke kokkuvõtte tegemiseks senistest saa-

Koostanud Mart Orav. — Tekstides on parandatud ilmsed trükkivead ning tehtud väiksemaid ortograafiaparandusi. Vt aastapäevade 1919–1937 kohta: *Akadeemia* 2018, nr 1 – 2019, nr 2, 4–8.

¹Villem Altkoa (Altko; Vilhelm A.; 1893 – 3. VI 1975 Tartu), Virumaa Rannu vallakooli õpetaja 1914–1915, Pajusti vallakooli juhataja kt 1915–1916 ja 1920–1926; Esimeses maailmasõjas vabatahtlik 1917, I Eesti polgus 1917, Saksa sõjavang 1917–1918, interneerituna Prantsusmaal 1918–1920; Viru-Nigula algkooli õpetaja 1920–1921, Koonu-Ärina algkooli õpetaja 1921–1922, Kilti algkooli õpetaja 1923, juhataja 1924–1926, Vao algkooli õpetaja 1923–1924, Tartu Õpetajate Seminari õpetaja 1928–1932, Tartu Tütarlastegümnaasiumi õpetaja 1929–1933, Tallinna Pedagoogiumi õpetaja 1932–1935; koolinõunik (koolide inspektor) Läänemaal 1935–1936 ja Narvas 1936–1937, Haridusministeeriumi koolivalitsuse direktor 1937–1940; ENSV Hariduse Rahvakomissariaadi kooliosakonna juhataja 1940–1941; Saksa vang 1941–1942, Haapsalu lastekodu juhataja 1942–1944, Uuemõisa põllumajanduse mehhaniseerimise kooli õpetaja 1944; Läänemaa koolide inspektor 1944–1945, Haapsalu Õpetajate Seminari direktor 1945; TRÜ õppejõud 1945–1946, dotsent 1946–1963, professor 1963–1975, Lääne-Euroopa kirjanduse ja klassikalise filoloogia kateedri juhataja 1961–1972, eesti kirjanduse ja rahvaluule kateedri õppejõud a-st 1972.

vutustest. Tulemused õigustavad mineviku pingutusi ja julgustavad eelolevaks ponnistusi. Nii tagasi vaadates ja hinnates minevikku, näeme olevikku sootuks helgema is värves, kui see paistab ehk igapäevaseis kooliaskeldusis. Eks tõuse ju mõnigikord töö kestel tunne, et teen, teen aastast aastasse, päevast päevasse oma rahvalalgustaja tööd, aga võitlus pole tulemusrikkam kui Petersoni² Jürissonil — Madaral³. Et löö ka käega, et las kopitab. . . Kuid tuletagem meelde olukordi 20. veel 18-gi aasta eest. Töötingimused sellest ajast kõlavad otse anekdoodilisina. Kuulake ainult, mida mõni vanem kolleeg võib jutustada. Ei õppe- raamatuid, ei -tarbeid, ei kavu. . . Lapsigi sai kokku nii mõneks talvekuuks, ja milline oli nende vaesekeste riide- ja jalatsite varustus. Milleks neid viletsusi loendada! Aga sellest hädaolukorrast oleme suutnud viia oma kooli tasemele, mida võime kõrvutada Lääne-Euroopa edasijõudnumate maade omadega. Küll mitte materjaalselt. Sel alal oleme taga ehk ühe inimpõlve, kuid elav materjal — õpetaja ja õpilane, samuti töösaavutused ja -viisid on võistlusvõimelised. Eks see ole suur saavutus, ja seda võime endale iseseisvuse 20. aastapäeval rahuldustundega ütelda.

Kui meie Vabariigi loomisaastail üle võtsime kooli või seda ise löime, siis saime ta säärasena, nagu ta oli tulnud revolutsiooni- ja sõjakeerisest. Õpilasi, seda enam aga veel ühiskonna, milles tegutses kool, olid kujundanud õuduste ja viletsuste ajad. Nüüd läheneb, jah, on saabumas aeg, kus ümbruse juhtivad isikud on välja tulnud meie koolist, on meie endi õpilased. Meie oleme võtnud osa nende kujundamisest. Muidugi on vaid osa neis kooli vormitud, teisi tegureid on nii palju, mis mõjavad kaasa noore kasvava põlve kujunemisel. Ent mis aasta edasi, seda suurem on Eesti õpetaja osa ühiskonna palge kujunemises ja seda suurem on vastutus koolil. Kui me vahel põhjusega kurdame, et seltskond,

²Ernst Särğava (Peterson; 1868 – 13. IV 1958 Tallinn-Kosel), Eesti Aleksandrikooli õpetaja Põltsamaal 1893–1902, Kose-Uuemõisa ministeeriumikooli õpetaja 1902–1905, Rakvere algkooli õpetaja 1905–1906, õpetaja Tallinna algkoolides 1906–1918, Tallinna I Reaalkooli (poeglastegümnaasiumi, II Gümnaasiumi) eesti keele õpetaja ja inspektor 1919–1938, ühtlasi direktori kt 1933–1936; Tallinna linnavolikogu liige 1907–1918 ja 1930–1933; Tallinna Arhitektuuri- ja Ehitustehnikumi eesti keele õpetaja 1940–1950; Kaitseliidu propagandapealik 1927–1940, Isamaaliidu keskuhatuse liige 1938–1940, Riigivolikogu liige Põhiseaduse Elluviimise Rahvarinde nimekirjas 1938–1940.

³Ernst Peterson-Särğava jutustuse *Rahvalalgustaja* (1904) tegelased, Mudila aleviku noored kooliõpetajad Jürisson ja Heinrich Madaras.

vald ja küla ükskõikseks, isegi vaenulikult suhtub kooli eluavaldusisse ja üritusisse, siis teadkem, et paranemist on oodata vaid sel teel, et kasvatame praegustest lastest põlve, kes suudab hinnata kooli ja tahab enam selle hüvanguks teha. Kui meie õpilased jõuavad omavalitsuse ametitesse ja moodustavad juhtiva kihi, siis, uskugem, nad ei saa enam nii vähe hinnata kooli, seda vahel nüüd ollakse sunnitud kurtma. Kindlaimaks, küll üpris aeglaselt teeks soodsamate tingimuste loomiseks koolielus on kasvatada kooli armastav põlv. Kes õpetajaist on osanud teha seda läinud aegadel, see võib lähemal kümnendil juba tulemusi näha. Aga seda tööd tuleb jätkata pidevalt. Kui ka ise vilja ei näe, siis mõtelgem nagu too tuntud vanamees, kes külvas õunapuu-seemneid, et järeltulijad puu vilja saaksid nautida.

Ikka tuletagem meelde hüüdlause, millega algas Vabariigi algpäeval "Kasvatus" oma ilmutist: "Riik on loodud, loogem kodanikke!"⁴ Ja kodanikke looma peame pidevalt.

Õpetajate Leht, nr 7, 22. II 1938, lk 1.

Roopi Hallimäe⁵

VABADUSES INIMSUSE POOLE: MÕTTEID NOORUSE NIMEL

Meie kolmekümnendaisse aastaisse jõudval generatsioonil on veel mingi isiklik kujutelm sündmusist seoses pärastmaailmasõjaaegse revolutsiooniga, meie omariikluse sünniga ning Vabadussõjaga. Kuigi see generatsioon sellal viibis veel lapsepõlves esimeste kooliaastate künnisel ega võinud elada teadlikuna kaasa aja traagilisele tõsidusele, ometi on jäänud ta silmadesse mõni üksik pildike, pakkuv talle pidet selle üha meist kaugeneva sangarliku aja mõistmiseks. Praegune kooliealine põlvkond aga, niihästi algkooli kui ka gümnaasiumi ulatusel, on eraldatud neist sündmustest aja värava kaudu. Ning minevik saab talle kaugeks müüdi. Saab legendaarseks, pühaks, kuid kaotab seejuures oma reaalsuse.

⁴Õpetajate Keskliidu ja seejärel Eesti Õpetajate Liidu ajakirja *Kasvatus* (1919–1940) 1. numbris 1919. aasta augustis avaldati toimetuse saatesõna pealkirja all "Riik on loodud, loome kodanikka" (lk 1–3).

⁵Roopi Hallimäe (Robert Grauberg; 1908 – 3. VII 1969 Puhmu Koeru lähedal), lõpetas Paide ühisgümnaasiumi 1927, Logi algkooli õpetaja ja Roodva algkooli juhataja 1938–1940, Tartu tähetorni laborant 1940–1948, Tartu 2. keskkooli õpetaja 1948–1963, Palamuse keskkooli astronoomia- ja füüsikaõpetaja 1963–1967, luuletaja.

Aga just selle aja sündmustike reaalsuses on nende tõeline suurus ja väärtus. Meie noored peaksid õppima suutma kujutella mõeldavaimas reaalsuses neid sageli tähelepandamatuid, lihtsaid, endastmõistetavaid kangelistegusid, mida sooritasid meie talupoegadest ja koolipoistest riigikaitsjad. See oli põliselt vaba rahva viimne ja tugevaim väljaastumine nende vastu, kes püüdsid vaimu asendada võimuga. See oli tunnistus vaimsest, eetiliskõlblast jõust, mida sajandite vältel oli püütud suruda kammitsaisse, jaksamata seda siiski tappa. Ainult sellel jõul oli meie vaimse vabaduse küpsus riiklikule vabadusele. Mis ime siis, et see nõnda ka teostus.

Endast mõista, et siit peale algab meie rahva elus hoopis uudne ajajärk. Kui seni kõik jõud olid suunatud välise rippumatuse saavutamise poole riikliku rippumatuse kaudu, nüüd, selle saavutanuna, tekkis hetkeks jõudude lummutuslik nõutus. Täitumise rõõmu kilda poetus imelik, arglik, endahäbelik küsimus: mis nüüd edasi?

Suure vaimustuse ja rõõmu endaunustuslikkus alul aitas mööda selgest küsimusest. Aga kainenemine ei jäänud tulemata. Ning mis raske töö, et need elu vaimse tasakaalu kriisihäired saabusid lainena üle kogu suurest Maailmasõjast ülepingutatud ja nüüd lõtvunud Euroopa. Kusjuures see lõtvumine polnud vabanemine ja rahu, vaid ainult üleväsimuse sümptoom. Vähem ohtlikumad olid need nähtused rahvaste puhul, keda kaitsesid nende ulatuslikud, riiklikkude mõtlemisviiside tasandavad traditsioonid. Seda raskem aga oli rahva saatus noores, harjumusteta riigis. Päris mõistetav, et ei jäänud tulemata kriitilised katsumissilmapildid.

Meid püüdsid haarata ja vallutada sajandi kramplikud, ainult taltutamata võimuihale baseeruvad jõuimpulsid kord idast, kord läänest. Kuid jälle meid aitas sügaval meie rahva loomuses peituva vaimse jõu raugematu suutlikkus.

Meie rahva süda on valvel. Meie lihtsa, kuid sügavalt intelligentse inimese sügaval hingepõhjas on salajane jõud, mis puhkeb valla siis, kui midagi me elus raskelt on paisatud kaalule. Selles, ja ainult selles on meie mulla ja maa iidsete jõududega läbikasvanud rahva saatuslik lunastus.

Mis nüüd edasi?

Ajal, mil kogu maailma silmad on pöördnud elu puht vältisete jõudude poole, lootes neist abi ja lunastust olevikuaegade inimesi ja rahvaid lõhestavais vastuoludes, meie ei peaks nendega pimesi jooksmata kaasa. Meie ei tohi silmapilgukski unustada, et meie vaim on meie mõõk.

Mitte miljoniline m a s s, küll aga miljon sügava isikuväärtuse eetiliskõlblast jõust kantud i n i m e s t suudavad luua üha suurema transsendentse väärtuse poole tungivat elu, täita seda elu inimliku loomejõu kadumata sisuga ning kaitsta selle pühadust allakiskuvate ja hukutavate jõuimpulsside vastu.

Ja selle nimel, kasvatajad kõigis meie koolides me kodumaal, meie isad ja emad külades, alevites, linnades, kõik meie laste sõbrad ja nende õpetajad, palvetagem meie vabaduse kaunil tähtpäeval.

Õpetajate Leht, nr 7, 22. II 1938, lk 9.

Jaan Kokk⁶

24. VEEBRUARIKS

Kahekümne aasta eest, 24. veebr. 1918. aastal, kuulutati Eesti iseseisvus välja manifestiga kõigile Eestimaa rahvastele. See manifest, mis oli osalt üleskutse, osalt riigikorra põhialuste deklaratsioon, on tänapäevalgi huvitav lugeda. Säält näeme vaimustust, millisega tol ajal tööle asuti, säält leiame põhimõtteid, mis kuni tänaseni on meie rahva poliitiliseks usutunnistuseks jäänud, kuigi aeg vahepääl nii mõndagi on õpetanud ja uut näidanud. Sest vahepäälne elu on olnud kiire ja vaheldusrikas.

Sellest ajast olid paar esimest aastat meeleäraheitlikku iseseisvuse võitluse aega, ning siis järgmised aastad kuni senini riigi ehitamisetöös ning enese kindlustamiseks. Palju tööd on selle aja kestel tehtud ning armastuse ja südamega on meie rahva saatust rajatud. Isamaa armastus ning tung paremusele ei ole kunagi selle aja kestel meist lahkunud. Meie võime küll möödunud aja tegevuses vigu leida ja nendest õppida, kuid ei saa väita, et töötahet või tagajärgigi senini vähe oleks olnud. Vaatamata puudustele — meie oleme palju edasi läinud ja palju on meil teiseks ja paremaks saanud.

⁶Jaan Kokk (Jaan-Hugo K.; 1903 – 10. IV 1942 Sosva), Taheva algkooli juhataja 1922–1925, ajalehe *Pärnu Postimees* talituse ametnik 1925, ajalehe *Lõuna-Eesti* vastutav ja tegevtoimetaja Valgas 1925–1928 ning toimetaja ja väljaandja 1931–1932, *Postimehe* toimetuse liige Tartus 1929–1930, *Võru Teataja* toimetaja 1930, Võru linnanõunik 1930, advokaatide Oskar Eineri, Herbert Luha ja Johannes Viigi abi Võrus 1930–1935, vandeadvokaadi abi Valgas 1931–1932 ja 1933–1934, vandeadvokaat Valgas 1935–1940, Valga linnavolinik 1939–1940; Kaitseliidu Valga suurtükiväedivisjoni propagandapealik a-st 1934, Rahvuskogu I koja liige 1937, Riigivolikogu liige 1938–1940; vangistati 7. VI 1941 Tallinnas (abikaasa küüditati), viidi Sverdlovski oblastisse Sosvasse, Erinõupidamise otsusega 1942. a veebruarist mõisteti surma ja hukati.

Poliitiliselt oleme kindlamad ja julgemad kui 20 aasta eest, riigil on kindlad asutused ja kindel kord, mis tol ajal puudusid, majandusliselt on meil omad ettevõtted ja varad, oma korraldatud majandus — meie oleme selle aja kestel Vene riigi provintsist võidelnud ja ehitanud enese iseseisvaks riigiks selle sõna paremas mõttes. Selle kahekümne aasta kestel on meie ajalugu näinud enam võite ja saavutusi kui eelmiste mitmesaja aasta kestel.

Need mõtted peaks meid kõiki täna täitma tõsise rõõmu ja uhkusega.

Kuid samal ajal ei saa meie märkimata jätta, et see suur ülesehitav ajajärk möödunud 20 aasta kestel on nõudnud suurt mõistuse ja vaimujõudu kogu rahvalt. On nõudnud tormavat ruttamist ning endast hoolimatut vaeva. Ei ole aega olnud tasa ja targu toimida, iga sammu enne mitu korda läbi kaaluda. Sellepärast ehk ongi vahel eksitud. Oleme tahtnud paarikümne aasta kestel suurte jõupingutustega sedasama kätte saada, milleks mujal on aega olnud isegi aastasadu. Kuid see rühkimine ja püüd on meile ainult auks, kõneleb ainult meie usust oma tulevikku ja tahtest ise oma rada ka edaspidi seada oma tahte järele.

Mulle tundub veel rohkemgi — kas ei ole teatud sarnasuski praeguse ja tolle aja vahel?

Kas ei ole nüüdki huvi ja tähelepanu meie riigi küsimuste vastu suur ja elav! Kas ei ole nüüdki vaimustust ja hoogu, tegevustahet ja valmisolekut!

Ning pääasi — kas ei ole tänapäevgi igal ühel mõttes ja meeles needsamad põhitõed, mis 20 aasta eest meid vaimustasid ja hoogu andsid ning kas ei ütle tänapäevgi kahekümne aasta eest kirjutatud manifest meile meie ühist ja tõelist riigielu usutunnistust: “Eesti! Sa seisad lootusrikka tuleviku lävel. Asu kindlustama oma kodu, kus kord ja õigus valitseks, et olla vääriliseks liikmeks kultuurrahvaste peres! Kõik kodumaa pojad ja tütreid, ühinegem kui üks mees kodumaa ehitamise pühas töös!

Elagu iseseisev d e m o k r a a t l i n e Eesti Vabariik!

Elagu rahvaste rahu!”

Lõuna-Eesti, nr 23, 23. II 1938, lk 1.

Prof. A. Piip⁷

⁷Ants Piip (1884 – 1. X 1942 Nõrobi vangla), Ajutise Maanõukogu liige Viljandi maatameeste poolt 1917–1919, Asutava Kogu 1919–1920 ja I Riigikogu liige 1920–1923 Eesti Tööerakonna nimekirjas, Rahvus-

ISESEISVUSE VÄÄRTUS

Kakskümmend aastat on küllalt pikk aeg, mille jooksul võib mõndagi toimuda ja muutuda. Eriti on säärane ajajärk tähelepanav uuesti tekkinud riigis nagu Eesti. Seal ei esine ainult loomulikud riigielu nähted, vaid võrreldes seisukorda enne ja nüüd võib tähele panna ka seda erilist väärtust, mis ühele rahvale annab tema poliitiline iseseisvus.

Vaadeldes sellest seisukohast meie vabariigi kahekümneaastast püsimist ja katsudes sealt kõrvale jätta jooksva riigitöö edu, paistab kohe silma rahva määratu kultuurne tõus, mis võimaldatud riikliku iseolemise tõttu.

Esmajoones tuleb mainida eesti keele ja kirjanduse suurt arengut. Kuna vene ajal eesti keel oli vaid eestlaste oma koduseks asjaks, ilukirjanduslik ja teaduste populariseerimise vahend, tõstis omariiklus eesti keele ametlikuks valitsusasutiste kui ka õppeasutiste keeleks, arendades temast ka teaduslikkude tõdede levitamise ja uurimiste väljendamise abinõu, eriti ülikoolis. Suurendatud nõudmised kutsusid esile keele arengu, millest varem ei võidud unistadagi.

Vahel kõneldakse nagu etteheitvalt, et eesti keel on iseseisvuse ajal muutunud peagu tundmatuseni. Kuigi see päris nii ei ole, ei saa salata, et meie keelest on saanud inimese mõtteväljenduse täiuslik ja painduv vahend.

Kirjandus on arenenud nii hulgalt kui sisult, mille ülevaatlikumaks näiteks "Eesti entsüklopeedia"⁸ teostamine. Ka kirjanduse jõudsaks kasvuks on loonud pinda ja annud kandejõudu omariiklus.

Samal põhjusel on ürgjõuliselt kasvanud rahva hariduslik tase. Kesk- ja ülikooliharidus, mis vene ajal oli vaid kõrgemate kihtide ees-

kogu II koja liige 1937, Riigivolikogu liige 1938–1940; Eesti välisdelegatsiooni liige 1918–1919, Eesti delegatsiooni liige Tartu rahukonverentsil 1919–1920, Eesti esindaja Londonis 1920, saadik USAs 1923–1925; Otto Strandmani valitsuses välisminister Jaan Poska abi ja välisminister 1919, peaminister (riigivanem) ja sõjaminister 1920–1921, välisminister Konstantin Pätsi valitsuses 1921–1922, Jaan Teemandi valitsuses 1925–1926, Jaan Tõnissoni valitsuses 1933 ning Jüri Uluotsa valitsuses 1939–1940; TÜ rahvusvahelise õiguse professori kt ja korraline professor 1919–1940; vangistati 1. VII 1941, suri vangistuses Permi (Molotovi) oblastis.

⁸Eesti entsüklopeedia ilmus kaheksas köites kirjastusühise Loodus väljaandel aastail 1931–1937, peatoimetaja Richard Kleis; täiendusköitest jõudis ilmuda neli vihku (peatoimetaja Peeter Tarvel).

õigus, on sedavõrd tunginud massidesse, et kõneleme juba haritlaste üleproduktsoonist, kuigi selle vastu võib vaielda.

Majanduslikus elus tuleb esile tõsta suurt maareformi, mis meie maa ühiskondliku palge on muutnud tundmatuseni. Kuna enamusele maad varem kuulus vähestele suurmaomanikele, peamiselt isegi muulastele, on nüüd eesti rahvas ise oma maa peremees, mida haritakse väikemaapidamise põhimõtetel. Ei ole kahtlust, et ilma poliitilise iseseisvusega meie maaomanduse pilt oleks teine.

Samuti tuleb lugeda iseseisvuse teeneks Eesti oma loodusvarade suurepärase uurimist ja kasutamist, mille väljapaistvamaks nähteks meie põlevkivitööstus: Eestist on saanud õlide väljaveo maa.

Võib olla, et kaugel ei ole aeg, kus võime nimetada oma maad rauamaaks.

Üldine rahvamajanduslik jõukus on tõusnud, kuna maalt ei voola enam Sise-Vene toetuseks need summad, mis riik kodanikkudelt korjab: on välja arvestatud, et üksi maksude ja avalikkude tulude alal Eesti maaala andis igal aastal Vene riigile 30 miljonit kuldrubla.

Meie väline elukorraldus on hoogsalt paranenud. Tuletagem meele kas või meie teedeolusid, tervishoiu korraldust, avalikke ja eraehitisi.

Tõusnud ei ole üksi maaelaniku elutase ja muutunud kaunimaks tema kodu, — paranenud on ka linnade ilme ning laienenud nende ulatus.

Sama ümberkorraldust ja tõusu näeme ka tööstuses, kuigi endised suurtehased, mis töötasid kogu Vene turule, on pidanud kas sulgema oma ukseid (laevatehased) või on vähendanud tootmist (mõned tekstiilvabrikud). Tööstuste koosseis on ulatuse asemel muutunud mitmekesisemaks, arendades eriti kesk- ja väiketööstust.

Meie seltskonna organiseerimine nii era- kui avalikõiguslikul alusel on arenenud võib-olla aeglasemini, kuigi vahel võime kõnelda üleorganiseerimisestki.

Lõpuks on muutunud rahva mõtteviis: valitseva rahva iseteadvus ja kodaniku enesetunne on arenenud nii keskkihtides kui ka tööliiskonnas. Omaaegne pioneeride loosung “ise mees” on saanud üldiseks hüüdsõnaks.

Need on edusammud üksikuil aladel, mida tuleb panna omariikluse arvele.

Palju on tehtud, veel rohkem on kõigil aladel vaja tulevikus korda saata. Selles avaras arengu ja teotsemise võimaluses seisab iseseisvuse peaväärtus.

Vaba Maa, nr 46, 24. II 1938, lk 2.

K. Selter⁹

VALITSUSE JA RIIGIKOGU LÄHEMA TULEVIKU ÜLESANDED.

Vabariigi 20. aastapäeva puhul "Lõuna-Eestile" kirjutanud
majandusminister K. Selter

Eesti iseseisvuse algpäevil kahtles mõnigi, kas meie suudame majanduslikult niivõrd iseseisvalt elada, et võime teiste rahvaste seas esineda nende üheväärsel naabrina. Nüüd, meie riikliku iseseisvuse 20-dal aastapäeval on sõnad nende kahtluste ümberlükkamiseks ülearused. Tegelik elu, meie majanduslikud saavutused kõnelevad ise eneste eest ja heal meelel võime vaid konstateerida, et Eesti majandus, hoolimata oma väiksusest, on võitnud teiste rahvaste seas tunnustuse ja lugupidamise.

Kui meie ei saa jätta märkimata suurt majanduslikku tõusu eriti viimastel aastatel, siis on see rahuliku töövõimaluse tulemus, selle sisepoliitilise rahu tulemus, mis meid nüüd, üle riigi kolmanda aastakümne läve astudes, viib vastu uuele, parandatud demokraatlikule korrale. Ja kui küsitakse: millised on meie valitsuse ja kokku astuva riigikogu lähema tuleviku, eelolevate aastate ülesanded, siis kahtlematult suured ja kohustavad:

- 1) hoida alal riigi väline rahu ja praegused head vahekorrad kõikide riikidega;
- 2) kindlustada rahulikku arenemisvõimalust ja praegust teomeeleolu kõikides kihtides;
- 3) jätkata põllumajanduse kui ka tööstuse toodangu tõstmist, viies lõpule selleks algatatud tööd;
- 4) anda kõigile tööd ja leiba, hoides, et viimastel aastatel kaotatud tööpuudus ei tuleks tagasi;

⁹Karl Selter (1898 – 31. I 1958 Genf), võttis osa Esimesest maailmasõjast ja Vabadussõjast, Sõjaringkonnakohtu abisekretär 1919–1922, Sõjamineisteriumi juriskonsuldi abi ja juriskonsult ning kodifikatsiooni-osakonna esimees 1922–1927, Kohtumisteriumi kodifikatsiooniosakonna liige ja ministeriumi nõunik 1927–1931, osakonnajuhataja ja *Riigi Teataja* vastutav toimetaja 1931–1932, vandeadvokaat Tallinnas ning Kaubandus-Tööstuskoja nõunik ja Tallinna juriidilise büroo juhataja 1932–1933, Konstantin Pätsi valitsuse majandusminister 1933–1938, Kaarel Eenpalu valitsuse välisminister 1938–1939, Eesti saadik Vatikanis ja Rahvasteliidu juures 1939–1940; jäi pärast Eesti okupeerimist Šveitsi, Eesti mitteametlik esindaja Saksamaa Liitvabariigis; Rahvuskogu I koja liige 1937, Riigivolikogu liige Põhiseaduse Elluviimise Rahvarinde nimekirjas 1938–1939.

5) kõikide kihtide teenistuse ja tulu tõstmise abil jätkata rahva ostujõu ja elutaseme tõstmist;

6) jätkata laste ja emade kaitse teostamist võimalikult laial alusel ja viia ellu selleks algatatud kavad;

7) jätkata koolimajade, samuti rahva-tervishoiu ja raviasutiste kui ka korteriolude parandamist;

8) viia ellu kodanikkude laiate kihtide kindlustamine vanaduse ja invaliidisuse vastu ja

8) kindlustada hariduse saamise võimalusi.

Need on meie valitsuse ja kokkuastuva rahvaesinduse lähema tuleviku suuremad ülesanded, kuna nende edukast lahendamisest oleneb kõikide kodanikkude õnn ja heakäekäik.

Lõuna-Eesti, nr 23, 23. II 1938, lk 1, vrd Karl Selter, "Ülesehitav töö viib edasi!". — *Virumaa Teataja*, nr 23, 23. II 1938, lk 1.

Jüri Uluots¹⁰

20. AASTAPÄEV:

SELLE TÄHTSUS JA KODANIKU KOHUSED

Tavaliselt on igas inimeses püüdu ja tahet saada endale oma maalapike, püstitada sellele oma elumaja ja selles elumajas elada omal loal ja omal äranägemisel.

Sama püüdu ja tahet märkame ka rahvaste elus. Tavaliselt ka rahvad püüavad saada ja kindlustada endale oma eluase, oma isamaa, sellele

¹⁰Jüri Uluots (1890 – 9. I 1945 Stockholm), Asutava Kogu liige Eesti Maarahva Liidu rühmas 1919–1920, I–II ja IV Riigikogu liige Põllumeeste Kogude rühmas 1920–1926 ja 1929–1932, Rahvuskogu I koja liige ja esimees 1937, Riigivolikogu liige Rahvarinde kandidaadina ja esimees 1938–1939, Eesti Vabariigi peaminister 1939–1945 (formaalselt kuni 1940), peaminister presidendi ülesandeis 1940–1945, ajalehe *Kaja* vastutav toimetaja 1919–1920; Tartu Ülikooli Rooma õiguse dotsent 1920–1924, Eestimaa õiguse ajaloo professori kt 1924–1925, era- ja korraline professor 1925–1927, korraline professor 1927–1940 ja 1941–1944, õigusteaduskonna dekaan 1924–1931 ja 1942–1944, TÜ üliõpilasjade prorektor 1931–1934, Eesti Teaduste Akadeemia liige 1938–1940, ajalehe *Postimees* peatoimetaja 1937–1938; Eesti Maarahva Liidu keskjuhatus liige 1919, Isamaaliidu keskjuhatus liige 1937–1940 ja Põhiseaduse Elluviimise Rahvarinde keskjuhatus aseesimees 1938–1940; põgenes 1944. a septembris Rootsi.

isamaale püstitada oma iseseisev riik ja selles riigis elada ja seda kor-
rastada omal loal ja omal äranägemisel. Nõnda omariiklus on rahvastele
kõige kõrgem ja ülim eluvorm ja ühtlasi kõige suurem ja väärtuslikum
vara, mida üks rahvas siin maapealses elus võib omada ja mida seetõttu
iga rahvas püüab kaitsta ja hoida viimase võimaluseni.

Ent riigid oma seesmiselt ehituselt võivad siiski olla väga erinevad.
Riigi juhtimine võib seista üksnes ühe isiku käes, mõne kitsama ring-
konna käsutuses või kogu rahva käes.

Pärast sajandeid kestnud ootusi "omast toast ja omast loast" loodi
Eesti riik. Sellega sai Eesti rahvas võimaluse oma ürgvanal isamaal ku-
jundada oma riiklikku hoonet, oma iseseisva riigi välist rippumatust ja
seesmist korda. 20 aastat tagasi kuulutati, et Eesti riigikorraks peab ole-
ma vabariiklik riigikord. Seega mitte üksiku isiku, mitte kitsama ring-
konna, vaid kogu rahva käes pidi seisma riigi ja rahva saatuse lõplik
otsustamine.

20 aasta kestel on Eesti rahvas olnud Eesti riigivõimu ülimaks kand-
jaks. 20 aastat on ehitatud ja kui vahepeal on tekkinud häireid, paranda-
tud ja täiendatud Eesti vabariiklikku riigikorda. Selle ehitamise, paran-
damise ja täiendamise lõppkokkuvõtte tehti möödunud aastal uue põhi-
seaduse kaudu. Tänu sellele põhiseadusele püsib riigivõimu kõrgema
kandjana Eestis endiselt rahvas. Riigivõimu kõrgema kandjana asub sa-
ma rahvas nüüd täna sel päeval täitma oma ülesandeid riigi saatuse mää-
ramisel.¹¹

See on seega rahvalitsusliku ja vabariikliku riigikorra pühitsemise
päev, mida pühitsetakse täna üle kogu maa Eestis endas ja üle kogu
maailma, kus eestlasi elamas. See on ühtlasi see päev, mil Eesti rahvas
oma hääleõiguslike kodanikkude näol on kutsutud täitma ülimaid
ülesandeid, mis rahvalitsuslik ja vabariiklik riigikord rahvale kaasa
toob. Ja see rahvale kuuluv võim kohustab nagu iga võim.

¹¹24. ja 25. veebruaril 1938 valiti uue põhiseaduse alusel Riigivo-
likogu kui kahekojalise VI Riigikogu ühe koja liikmeid. 80 kohale oli
214 kandidaati, ühe kandidaadiga kaheksas ringkonnas valimisi ei toi-
munud ja sealsed kandidaadid osutusid automaatselt valituks. Valimis-
aktiivsus oli 71%. 1937. aastal oli loodud valimisliit Põhiseaduse Ellu-
viimise Rahvarinne. Igas valimisringkonnas avati üks keskus, üleriiklik
keskus asutati 10. jaanuaril 1938 (eestseisuses esimees August Jürima,
esimehe asetäitja Jüri Uluots, Kaarel Eenpalu, Julie Steinmann, Artur
Tupits, laekur Edgar Kigaste ja peasekretär Osvald Piirsalu). Riigivoli-
kogu valimistel sai Rahvarinne 54 saadikukohaga ülekaaluka võidu.

Kui rahvad püüavad endile kindlustada oma rahvuslikku eluaset, oma isamaad ja ühtlasi armastavad seda, siis on endastmõistetav, et täna sel päeval kogu Eesti rahvas ja kogu hääleõiguslik kodanikkond püüab kindlustada ja hoida meie isamaad ning tõelises ja sügavas armastuses oma kalli isamaa vastu täidab oma riiklikud ülesanded kui kõrgemad ja pühalikumad talitused.

Kui rahvad püüavad parandada ja korrastada oma riiklikku põhikorda, nagu oma üldrahvuslikku eluhoonet ja kui Eestis see üldrahvuslik eluhoone pärast eelkäivaid osalisi parandusi on nüüd just kogu ulatuses parandatud ja uuendatud, siis tahaks loota, et täna sel päeval Eesti rahvas ja kogu hääleõiguslik elanikkond otsustab sellesse eluhoonesse asuda ja selles uuendatud rahvuslikus eluhoones sisse seada kogu rahva ja riigi elu.

Kui omariiklus on rahvaste ühine eluvorm ja suurim varandus, siis tohiks mõelda, et Eesti rahvas ja kogu hääleõiguslik kodanikkond täna sel päeval oma riiklikke ülesandeid täidab pärast igakülgselt kaalumist — kasuks meie rahva kõrgemale eluvormile ja varandusele, meie iseseisvale riiklusele.

Kui Eestis on riiklik hoone seesugune, et selles on kõrgemaks otsustajaks rahvas ise, ja kui just täna on selle rahvalitsusliku riigiehituse 20. aastapäev, siis tahaks mõelda, et just sel päeval Eesti rahvas ja hääleõiguslik kodanikkond oma kaalutud ja õigete otsustega tõendab, et Eestis on rahvalitsuslik riigikord õigustatud ja põhjendatud.

Nõnda olgu tänase päeva puhul tervitatud rahvalitsuslik riigikord Eestis, ühtlasi olgu see päev päevaks, mil Eesti rahvas kokkuleppe vaimus, üksteisest arusaamises ja koostöö tahtes teeks oma otsused isamaalises meeles riigikorra kindlustamiseks, omariikluse kaitseks ja vabariikluse püsivuseks.

Postimees, nr 54, 24. II 1938, lk 2.¹²

¹²Siinse valimiku pealkiri pärineb artiklist: "Iseseisev Eesti 20-aastane". — *Uus Eesti*, nr 54, 24. II 1938, lk 1.

HELDUR VIRES. Raamatuillustratsioon. Boriss Strugatski, Arkadi Strugatski. *Tagasitulek. Raske on olla jumal*. Tlk Ralf Toming, Maiga Varik. Tallinn: Eesti Raamat, 1968.

KOONDUSLAAGRITES EESTIS

Mendel Balberyszski

Tõlkinud Malle Talvet

MENDEL BALBERYSZSKI (1894–1966) on oma mälestustes talletanud üksikasjalikult Vilniuse juutide eluolu alates sakslaste saabumisest, getode likvideerimist, kannatusi Eestis asunud laagrites ning väheste pääsemist. Mendel ja tema poeg Theodore (1931) olid sadakonna hulgas, kes jäid ellu Klooga koonduslaagri veretöös 19. septembril 1944. aastal. Vilniuses tuntud juudi perekonnas sündinud Mendel oli farmatseut ja juba noores eas aktiivne juudi kogukonna tegevuses: ta oli jidišikeelse ajalehe *Der tog* (Päev) toimetuse nõukogus, Juudi Demokraatliku Rahvapartei (Folkspartei) ja Poola Demokraatliku Partei juhtiv liige jms. Raamatu kirjutamist Vilniuse geto saatusest alustas Mendel Balberyszski otsekohe pärast Kloogalt pääsemist ja Vilniusse tagasi jõudmist, kui ta pääses ka ligi Vilniuse arhiividele. Esimene brošüür *Likwidacja getta wileńskiego* (Vilniuse geto likvideerimine; Warszawa: Centralna Żydowska Komisja Historyczna przy C. K. Żydów Polskich) ilmus poola keeles juba 1946. aastal. Käesoleva raamatu jidišikeelse algversiooni kirjutas ta 1950. aastatel ja see avaldati Iisraelis 1967. aastal (Tēl-Āvîv: Farl. “ham-Menôrā”), selles käsitleb ta Vilniuse juutide

Part Four: In the Concentration Camps of Estonia. Chapter 13: The Klooga Concentration Camp. Chapter 14: The Carnage in Lagedi and Klooga. — Mendel Balberyszski. *Stronger than Iron: The Destruction of Vilna Jewry 1941–1945. An Eyewitness Account.* Rev. and ed. by Theodore Balberyszski, transl. from the original Yiddish edition by Abraham Cykiert and Theodore Balberyszski. Jerusalem — New York: Gefen Publishing House, 2010, pp. 279–321. © Theodore Balberyszski, Jerusalem 2010/5770. Avaldame Theodore Balberyszski loal.

elu aastail 1938–1944; 2010. aastal ilmunud ingliskeelset varianti on veidi kärbitud ja selles piirdatakse ajavahemikuga 1941. aasta juunist kuni 1944. aasta septembrini. Eluga pääsenud isa ja poja Balberyszskite tee viis Kloogalt Vilniusse, seejärel Poola, kus saadi kokku teiste ellu jäänud pereliikmetega ning siirduti peagi koos Austraaliasse. Mendel Balberyszski suri Melbourne’is, poeg Theodore asus 1958. aastal elama Iisraeli. *Tlk.*

13. KLOOGA KOONDUSLAAGER

Meie teekond jätkub

Eelmise kahe päeva sündmustest¹ kurnatuna olime vajunud esimesse raskesse unne selles lukus ustega rongis, mis viis meid Eestisse. Keset ööd kisti vaguniuksed äkitselt lahti ja kolm Saksa vormis ukraina sõdurit tungis vagunisse. Raskete saabastega meie otsas tallates suunasid nad taskulambivihud meile näkku ja nõudsid: “Raha, kellad, ehted, habemenoad ära anda! Kiiresti!”

Olime pannud ämbri, mis täitis tualeti aset, otse ukse alla. Kui kolm ukrainlast sisenesid, läks ämber ümber ning selle sisu valgus üle põrandale. Hetkega hakkas vagun talumatult haisema. Nähes, et mingit paremat platsi ei ole, andis esimene mees, püss käes, korraldusi: “Kõik liigute ise ühele poole ja asjad jätate teisele poole.”

Ootamatus olukorras, mis oli meid esimesest rahulikust puhkusest välja raputanud, tekkis põrgulärm ja igaüks haaras automaatselt kätte selle vähese, mis oli õnnestunud alles hoida. Ukrainlased olid selleks valmis ja silmanähtavalt kogenud. Nad lasksid püssipärad vasakule ja paremale käiku ega halastanud kellelegi. Materdamine andis tulemusi. Me viskasime oma kompsud vaguni ühele poolele ja litsusime ennast teisele poole kokku. Liikumise rüsinas kuulsin oma naabrit ütlemas: “Ära muretse, elame ka selle üle.”

¹Mõeldud on Vilniuse nn Suure geto likvideerimist 23.–24. septembril 1943. Siin ja edaspidi tõlkija märkused.

Kui meid oli ühele ja asjad teisele poole saadud, hakkasid kolm ukrainlast meid ükshaaval läbi otsima. Selle järgi, kuidas neil läbiotsimine käis, sai aru, et nad olid tehnikat lihvinud juuba paljude peal enne meid ja olid tõelised professionaalid. Nad said meie vagunist kenakese saagi, eriti juudi politseinike läbi puistamisest. Selgus, et viimasel hetkel, kui geto viskles surmakrampides, jagas *Judenrat*² kõik selle, mis järele oli jäänud, oma töötajate vahel ära. Tavalised politseinikud said igauks 5000 rubla, kõrgema järgu tegelased rohkem. Kui palju ninamehed endale võtsid, jäi teadmata. Minu osakonna töötajatele³ määrati igauhele 350 rubla, aga kuhu see raha oli saanud, ei teadnud keegi. Nüüd tuli politseinike läbiotsimise käigus päevavalgele terveid puutumatuid Vene rublade rulle. Ühtlasi oli igal politseinikul suur summa “isiklikku” raha, kelli ja ehteid, mis nad pistisena olid korjannud. Nüüd sattus see kõik kolme ukrainlase kätte ja kohvritesse, mis nad kogutava jaoks lahti olid teinud. Valgustamata vagunis oli võimatu hinnata esemete väärtust, mida need bandiidid kokku krahmasid, kuid politseinikud said ilmselgelt šoki. “Selline varandus ja kõik mõne minutiga läinud!” Taas leidis kinnitust levinud vanasõna: “Kergelt tulnud, kergelt läinud.” Jäi selgusetuks, kuidas ukrainlased politseinike isiku kindlaks tegid, kuid nemad otsiti läbi esimesena.

Kui nad politseinikega olid lõpetanud, jõudis järg meieni. Mul oli 2800 rubla ja ma ei olnud valmis seda ukrainlastele andma.

²*Judenrat* — Saksa okupatsiooni ajal ja okupatsioonivõimude käsul getodes loodud nn juudi nõukogu, mis pidi vastutama sakslaste käskude täitmise eest, tegelema korra tagamise, hügieeni- ja kultuuriküsimustega jms, kuid pidi tihti kaasa aitama ka näiteks töölaagritesse saadetavate elanike valimisel. Kummaski Vilniuse getos oli seitsmeliikmeline nõukogu, nn Suures getos olid üld-, majutus-, toidu-, tervise- ja tööosakond, nn Väikses getos toidu-, tervise, majutuse, töö- ja haridusosakond. Vilniuse *Judenrat*’i ülem (ametikirjades Geto esindaja) ja politseiülem oli Jacob Gens.

³*Minu osakonna töötajatele* — Mendel Balberyszski töötas Vilniuse nn Suure geto geto tervishoiu- ja sanitaarosakonnas.

Sõber Gawenda⁴ soovitusel pistsin raha tühja veepudelisse, mille sokutasin oma selja taha maha, improviseeritud pingi alla. Ma ei tahtnud riskida, et mul on raha põues ja mind selle pärast sodiks pekstakse. Nad otsisid läbi nii minu kui ka mu poja ega leidnud midagi.

Lõpetanud inimeste läbiotsimise, tõukasid nad meid vaguni teise otsa ning asusid kontrollima seda vaguni osa, kus me olime seisnud. Nad leidsid mõned ehted ja kellad ning raha. Ju siis oli olnud teisigi nii tarku kui mina. Kõik see läks avatud kohvritesse, enne kui nad meid tagasi oma kohtadele käsutasid ja meie pakid ette võtsid. Nad harutasid lahti iga viimsegi kompsu ja käperdasid läbi iga viimsegi riideeseme, võtsid ära kõik, mis meeldis, ja viskasid ülejäänud vagunisse laiali. Ülikondi ja kleite, mis nad kokku kogusid, sai paras poetäis.

Bandiidid olid teinud oma tööd väga süstemaatiliselt. Nad ilmselt teadsid, kui palju maad on järgmise peatuseni, sest veetsid meie vagunis hulga aega. Meie olime kõik see aeg oma nurgas lämbumas, söögita-joogita ning saamata kasutada ämbritki. Lõpuks toppisid nad mitu kohvrit ehteid, raha ja riideid täis, ja kui rong hakkas aeglustama, lasksid jalga ning ja panid vaguniuksed väljastpoolt lukku.

⁴Gerc Gawenda. — Raamatu ingliskeelse tõlke autorid toovad saatesõnas välja nimede õigekirja probleemi: poola, leedu ja jidiši keeles kirja-pildilt erinevaid nimesid kontrolliti mitmeid allikaid võrreldes, kui kasutada oli aga vaid üks allikas, siis kirjutati nii, et inglise keeles lugeja oskaks hääldada. See ei pruugi kokku langeda eesti keeles juurdunud transkribeerimise traditsiooniga. [Käesolevas tõlkes on jäädud ingliskeelsete nimekujude juurde ning tekstis leiduvaid nimesid on joonealustes märkustes täpsustatud originaali nimeregistri järgi. Lisainfot isikute ja nimekujude kohta on võimalik saada Klooga koonduslaagri dokumentide hulgas leiduvaist laagris kinnipeetud isikute kartoteekidest jm dokumentidest (nt Rahvusarhiiv, ERA.R-170, SD Klooga koonduslaager (kartoteek nähtav Saaga keskkonnas Arhiivide Infoüsteemi AIS kaudu); Ajaloomuuseum, AM.150, Saksa okupatsiooniaegne koonduslaager Kloogal, kollektsioon; RA, ERA.R-364.1.204, Klooga koonduslaagris ellujäänute nimekiri; jm). *Toim.*]

Õige pea pärast seda, kui ukraina bandiidid olid lahkunud, jäi rong seisma. Me vaatasime trellitatud akendest välja ja saime aru, et meie rong on peatunud haruteel. Siltidest lugesime välja, et asume Leedus. Ümberringi oli vaikne nagu surnuaias. Mõned meist olid piisavalt kalestunud ja asusid vaguni jubedast haisust välja tegemata söögipoolist võtma, teised raiusid põrandasse augu, et vagunit veidi puhastada ning luua loomulik tualett. Kui olime rahunenud, hakkasime pajatama oma perekonnast, naistest, lastest ja vanematest. Külmajudinad jooksid mööda selga, kui kujutasime ette, mismoodi samasugune verejanuline läbiotsimine võis mõjuda meie naisperele.

Väljas oli juba valge. Me sõime ja hakkasime vagunis veidi korda looma ning kokku korjama ja sorteerima asju, mida ukrainlased olid laiali loopinud. Geto sanitaarsalga juhataja Woron, kes oli vangistatud juutide vabastamist korraldades koos oma “heade” sakslastega varanduse kokku ajanud, hakkas vaguni korrapidajaks koos Blacheri⁵ ja Olejskiga. Kogu ülejäänud päev kulus selleks, et ukrainlaste jaoks kõlbmatuks osutunud asju omanikele tagastada. Kokkukorjatud asjade hulka sattus ka pudel, mille olin pingi alla lükanud. Kui olin üksikasjade abil ära tõestanud, et raha on minu, anti see mulle tagasi.

Järgmise öö saime ära magada ilma ootamatute külaliste ja üllatusteta. Ebameeldivused algasid kolmanda päeva varahommikul, kui keegi märkas, et leivapätside varu, millest pidi meile jätkuma kogu ülejäänud reisiks, oli jäänud väga väikeseks. Eelmisel päeval valitsenud segadust ära kasutades olid mõned meie vaguni reisijad võtnud oma isiklike toiduvarude täienduseks ühisvarast matti. Seekord käisime Hertz, Gawenda ja mina vaguni läbi. Hulk pätse veeres äkki märkamatuult põrandale, osadelt võtsime otse ära. Puudu jäi ainult see leib, mis oli vahepeal juba ära söödud.

Meie rong jäi Šiauliais⁶ pidama päris tükiks ajaks. Valvurid tegid vaguniuksed lahti ja meid lubati välja, valvatud perroonile. Kui ma seal väljas seisin, astus mu juurde üks Saksa *Gestapo* ohvitser, ulatas mulle pisikese paberitüki ning palus ette lugeda. Pa-

⁵Shabtai Blacher.

⁶Jidiši keeles Shavel.

berile pilku heites märkas, et see on kirjutatud jidišis: “Shaveli juutidele! Mina, Israel Segal Shavelist, sõidan praegu küüditamisrongs Vilniusest Eestisse tööle. Vilniuse geto on likvideeritud.”

Sedeli oli kirjutanud Vilniuse geto jidiškeelse teatri lavastaja. Ta oli pärit Šiauliai juudi kogukonnast. Ta oli sedeli välja visanud, et Šiauliai raudtee juudisoost töötajad saaksid teada Vilniuse geto saatusest. Mismoodi see kirjake *Gestapo* ohvitseri kätte jõudis, võib ainult ette kujutada. Mees küsis: “Kas lugesid õigesti ette?” Ma vastasin: “Jah, ma oskan jidišit väga hästi lugeda.” “Siis on korras,” vastas ta ja läks minema.

Mõne aja pärast jätsime Leedu oma teel Eestisse seljataha. Rohkem aega kulus peatustes ja haruteedel ootamisele kui sõidule. Läbi Läti sõites peatusime Riias õige mitu tundi ja meie reis jõudis lõpule alles järgmise teisipäeva⁷ esimestel tundidel. Kõnutasime kinnistes vagunites, kuni koiduvalgus paistma hakkas, ja siis avastasime, et oleme jõudnud kurva kuulsusega jaama — Vaivarasse.

Kui päris valgeks läks, hakkas ümbrus kihama, meie rongi ümber kogunes suur hulk Saksa SS-mehi ja sõjaväelasi. Akendest silmasime oma inimeste naisi Vilniusest ning meie rinnust pääsesid esimesed kergendusohked: nad on elus ja töötavad Eestis! Neist vähestest lausetest, mis meil õnnestus inimestega väljast vahetada, saime teada, et viibime kogu Eesti töölaagrite juhtimiskeskuses ja pealaagris.

Meie vaguni uks tehti lahti ja me kuulsime pealt kõnelust: “Siin on meie käsuala ja meie otsustame, mis nende inimestega teha. Teil pole siin mingit sõnaõigust.” Mille peale *Gestapo* ohvitser, keda me nüüd läbi lahtise ukse nägime kõnelemas Wehrmachi ohvitseriga, vastas vihaselt: “Seni, kuni ma ei ole transpordi üle andnud, käsutame nende inimeste üle meie. Ma olen selle vaguni ülem.” Selline vastuvõtt oli väga tore ja me nautisime tasuta vaatamängu täiega. Nad löövad meie pärast lahingut! Me oleme järelikult midagi väärt. Samas tekkis mure, et nendevahe-line võitlus ja viha võib meile tõsist kahju teha.

⁷S.t 28. septembri 1943. a.

Kuni nad vaidlesid, märkasin, et meiega rongis kaasas olnud lapsi hakati meestest eraldama. Mul jäi veri soontes seisma. Mida pojaga teha? Ma haarasin temast kinni ja lükkasin oma selja taha. Vihane *Gestapo* ohvitser hakkas meid nuudiotsta abil üle lugema ega öelnud midagi, kui ta minust ja mu pojast möödus. Kui ta rahulolevalt sedastas, et kõik “tema inimesed”, seitsekümmend üks meest, on kohale toodud, ütles ta: “Kõik üle loetud”, ja lahkus.

Seisime vaguni kõrval, mis oli olnud meile pikka aega koduks, ja kasutasime võimalust hingata sisse nii palju värsket õhku, kui sai. Nägemis- ja kuulmismeel olid muutunud väga teravaks. Meie ümber toimuvast liikumisest tajusime, et just nüüd otsustatakse meie saatuse üle. Kulus mõnda aega, enne kui kuulsime korraldust: “Tagasi vagunisse!” Haarasin kiiresti poja ning astusin tagasi vagunisse, ja ma tundsin selgesti, et oleme napilt pääsenud juba terendanud tragöödiast. Pisikestest trellitatud akendest nägime paljusid Vilniuse juute ringi kõndimas ja tegemas nagu, nagu nad töötaksid, kuid nende “töö” ei meeldinud meile. Oli näha, et nad ei täida mingeid ülesandeid, kuid nad paistsid hea terve juures ja ergud. Tööliste hulgas silmasime Haim Bakaturski poega ja Abraham Kaci poega. Me märkasime ka, et meie rongi teistest vagunitest oli palju inimesi viidud kuhugi mujale.

Kui kõik oli klaaritud, hakkas rong jaamast liikuma. Mingi aja pärast märkasid mõned meie seast, et liigume tagasi sedasama teed, kust olime tulnud. Kuigi me ei olnud enam nii hirmul kui läbi Paneriai⁸ sõites, häiris tagurpidi liikumine ikkagi meelerahu. Keegi lohutas meid teadmise, et Eestis on palju töölaagreid; ilmselt viidi meid kesksest Vaivarast mõnda teise laagrisse.

Nii reisisime terve päeva ja osa ööst. Millalgi keset ööd jäime seisma ja ootasime kärsitult hommikuvalgust, et näha, kus me oleme. Kui heledamaks läks, eristasime eemal suuri valgeid hooned. Varsti nägime selgemalt lagendikku, kus kõrgusid laua- ja palgivirnad ning mitu valget hoonet. Platsil kõndisid ringi mõned valge käesidemega mehed; me oletasime, et need on laagri politseinikud. Varsti saime teada, et oleme saabunud laagrisse nimega

⁸Vilniuse eeslinn, poola k Ponary, kus tapeti aastail 1941–1944 kümneid tuhandeid juute.

Klooga. Kella kaheksa paiku hommikul tehti vaguniuksed lahti ja me astusime välja, Klooga koonduslaagrisse.

Meil kästi minna suure baraki poole. Paistis, nagu oleks see tühjale lagendikule kogemata maha pillatud. Meie ees sammusid kahes rühmas inimesed teistest vagunitest. Baraki ees, mida olime rongiaknast näinud, jäime kõik seisma. *Gestapo* ohvitserist Saksa laagriülem ja juudist laagrivanem ootasid meid seal koos paari politseinikuga. Saksa laagriülem tervitas meid tavakohase käsuga: “Kõik raha, kellad, ehted ja muud väärisesemed peate otsekohe ära andma. Muud asjad jätke siia.” Ta osutas kõrvale. Esimeses reas seisvast Woronist sai otsekohe tõlk, ja Saksa *Gestapo* ohvitser küsis: “Kas saite aru?” “Jah,” vastasime hästi valjusti.

Gestapo ohvitser lisas: “Kui te kõike kohe ära ei anna, lõpetate samamoodi nagu see mees siin.” Ta tonksas saapaninaga surnukeha, mida me algul tema taga maas ei olnud märganud. Juudist laagrivanem, kes tutvustas ennast Melcerina⁹, selgitas: “Selle noormehe, kelle surnukeha te näete, lasi laagriülem maha mõni minut tagasi, sest pärast seda, kui oli kästud kõik ära anda, leiti talt ikkagi raha.” Me kuulasime ja saime “sõbralikest” tervitussõnadest hästi aru.

Ridade kaupa läksime kõik meie ees oleva laua juurde. Sakslane seisis kõrval ja kontrollis, et kõik, mis pärast rongis toimunud röövi ikka veel alles oli, ära antaks. Koos pojaga rivis seistes kaalusin olukorda: “Kuidas ma sellest tuleproovist läbi saan?” Mul oli kallis käekell, mille sõbrad ja kolleegid olid mulle Łódźis pulma-aastapäevaks kinkinud. (Ma taipasin, et see oli mul käe peal, kui ukraina bandiidid meid rongis röövisid, ja hämmastusin, mis ime läbi see neil märkamata oli jäänud.) Jõudsin otsusele, et ma ei saa seda endale hoida, kuid ei anna seda ka järjekordsetele röövlitele. Aeglaselt libistasin kella käelt ja poetasin maha, astusin sellele peale ja vajutasin puruks. Mul olid veel ka need 2800 rubla, mis oli õnnestunud pudelisse peita. Ma ei tahtnud neid ära anda, kuid kas ma olin valmis riskima sellega, et mind mu poja silme ees maha lastakse? Otsustasin kiiresti juudi kompromissi kasuks: kaheksasada rubla annan ära, kuid neli viieküm-

⁹Nehemiah Melcer.

nelist pistan varrukasse ja las siis läheb nii, nagu Kõigeväeline otsustab.

Rivi liikus edasi; kasvas nii kulla, ehete ja raha kuhi laua kõrval kasti kui ka teiste asjade hunnik neile määratud kohas. Mu süda peksis, kui me, mina ees ja poeg järel, kontroll-laua eest möödusime — ning midagi ei juhtunud. Viimasel hetkel tegin ma sama ka muude asjade kompsuga: osa selle sisust andsin ära ja osa jätsin endale — ning seegi läks läbi. *Vähemalt on meil midagi selga panna*, mõtlesin omaette. Enne kui läbivaatus lõppes, sain teada esimese ohvri nime: see oli geto politseinik Nosikov.

Järgmisel päeval tuli sakslasest laagriülem registreerimisruumi ja andis Melcerile ning ametnik Nidermanile korralduse teha protokoll, et Nosikov suri loomulikku surma. Sakslase käsul pidid nad mõlemad alla kirjutama vale-surmatunnistusele. Tavavangid tõlgendasid seda juhtumit nii, et juudi elu ei saa enam niisama võtta, ilma aru andmata. Isegi sakslasest laagriülem pidi nüüd juudi surma üle aru andma.

Võrreldes teiste inimeste ohtude ja muredega olid minu mured tühised. Mitte kõiki meie rongi vaguneid ei olnud röövitud nii nagu meie oma. Mõnel inimesel oli läinud korda kulda, ehteid ja muid väärisesemeid alles hoida. Viimasel minutil enne rivvi võtmist ja kontroll-laua ette astumist matsid nad oma varanduse maha. Peaaegu kõik, kes seda tegid, jäid kõigest ilma. Politseinikud ja teised kogenud vangid võtsid mahamaetud asjad ära veel enne, kui omanikud neid tagasi välja kaevama tulid.

Mahamaetud asjade vargus tekitas laagris peagi pärast meie saabumist tohutu skandaali. Politseinik nimega Gurewicz märkas kohta, kuhu isa ja poeg Kliaczkad olid oma kuldmüntide ja teemantide kompsu matnud. Et ta sai politseinikuna vabalt ringi käia, kaevas ta need välja ja keeldus tagasi andmast. Ta polnud nõus isegi osa varastatud kraamist tagasi andma. Hiljem, kui Kliaczkad olid puupaljad, pöördusid nad laagri *Die Shtarke*¹⁰ poole abi saamiseks. *Die Shtarke* sundis politseinikku vähemalt mingi osa

¹⁰*Die Shtarke* — kriminaalse taustaga tugevad vangid, kes olid end maksma pannud juba getos.

varastatud asjadest Kliaczkadele tagasi andma. Sellest juhtumist räägiti aga üle kogu laagri.

Me saabusime Klooga koonduslaagrisse kolmapäeval, 29. septembril 1943, juudi uue aasta 5704 eelõhtul. Läbiotsimine esimesel rivistusel võttis mõne tunni, misjärel meil kästi marsida suurele tühjale platsile ja võtta viiekaupa ritta. Nüüd vaatasime otse hoone poole, mis ei paistnud ei vangla ega koonduslaagri moodi. See oli kahe sissepääsu ja suurte akendega võimas valge betoonehitis. Lähedal oli suurte kateldegaga varustatud väike köögiplokk, mis jättis mulje, et on ajutiselt püsti pandud. Siin ootasime, kuni kõik vagunid oli läbi otsitud. Kuni me rivist ei lahkunud, keegi meid ei kimbutanud ja meil oli võimalik meile lähenenud varem saabunutega veidi informatsiooni vahetada. Saime teada, et enne meid oli laagrisse toodud Vilniusest ja selle ümbrusest 55 meest ja 600 naist. Mehed elasid meie ees asuvas plokis ja naised olid majutatud teise plokki. Laagrivanem oli Melcer, mees, kes meid koos sakslasest ülemaga oli tervitanud. Teda abistas kaks politseinikku, ühe nimi oli Gurewicz ja teise nimi Straszun. Mehed ja naised täitsid igasuguseid tööülesandeid, aga mis töö see just oli, jäi esialgu arusaamatuks. Saime teada ainult seda, et köögitööle oli võetud palju naisi. Üldine meeleolu polnud halb, kuid palju oli ebaselget. Pärast kogu seda informatsiooni jäi meid närima küsimus: mis meist saab?

Alles pärast keskpäeva saabus Melcer ja käskis meil viiekaupa ridadest moodustada kolonnid, igas kolonnis 20 rida. Ta käskis meil sakslaste saabudes müts peast võtta.

Varsti saabuski hulk sakslasi. Nende juht oli ilmselgelt laagri komandant. Tema kõrval oli töödejuhataja Kurt Stacher — paksu karu mõõtu mees, suur verekoer kõrval. Muidu oli ta Wilhelms-hafenist pärit jurist, kuid peagi selgus meile tema julm iseloom. Nende kõrval seisis SS-mehi ja Todti organisatsiooni¹¹ liikmeid. Laagri komandant pöördus meie poole: “Teie vangipõlv getos on nüüd möödas. Te ei ole siin kui juudid. Te olete siin kui kinni-peatavad. Te võite nüüd oma juudi tähise, kollase kuusnurga ära

¹¹*Organisation Todt* — Fritz Todt asutatud Saksa riiklik ehitusorganisatsioon 1938–1945, tegutses Saksa okupatsiooni ajal ka Eestis.

võtta. Te olete siin töötavad kinnipeetavad samuti nagu teised rahvused. Te töötate siin, te saate väärilist toitu ja te võite töötada hästi.”

Seistes pulksirgelt nagu sõdurid ja kuulates seda lühikest tervituskõnet, küsisime omaette: “Kas me näeme und? Kas see on tõesti tõsi? Pole enam vaja kollaseid kuusnurki, pole enam juudid, lihtsalt kinnipeetavad, tööliselised. . .”

Komandant pöördus Henekhke Szapiro poole, kes oli Vilniuse geto *Gestapo* agent, ja käskis tal kõne ära tõlkida. Henekhke astus rea ette ning pöördus meie poole jidišis: “Seltsimehed! Pere-meel ütleb siin, et me oleme vabad inimesed. Getoga on lõpp, viletsusega on lõpp, me peame oma kollased kuusnurgad maha võtma, me oleme tööliselised. Meid koheldakse hästi! Meil tuleb rahulik elu ja saame palju süüa.” Viimase sõna juures libistas ta käe üle oma kurgu ja hüüatas kõvasti: “Saite aru?” “Jah!” hüüdsime kooris vastu.

Komandant oli rahul ning rõõmsameelses tujus. Ta käskis meil töö ja erialade järgi rühmadesse jaotuda. See tekitas saginat, sest igaüks püüdis hetke ajel otsustada õige ameti kasuks, et saaks liituda õige grupiga.

Vabade elukutsete esindajad jäid teistest eraldi. Meie hulgas oli 15 praktiseerivat arsti ja üsna mitmeid juriste, apteekreid, insenere ja teisi selliste ametite pidajaid. Töödejuhataja pani mitmesugused ametid midagi kommenteerimata kirja. Kui ta teistega ühele poole oli saanud, pöördus ta meie rühma poole. Ta küsis Teitelbaumilt: “Kes sa oled?” “Ma olen jurist,” vastas Teitelbaum. Töödejuhataja purskas naerma, just nagu oleks ta kuulnud eriti head nalja: “Oo, sa oled seadusevääranaja. . . ha-haa.” Mina olin järgmine: “Ja kes sina oled?” “Apteeker.” Ta naeris jälle, kuid veidi vähem: “Vorbid tablette. . . ha-haa.”

Ta pöördus komandandi poole: “Kellel on nii palju arste vaja? Las hakkavad vahelduseks tööle.” Tema sõber oli sellega vägagi nõus. “Muidugi,” ütles ta ja hakkas arste küsitlema, mis eriala neil on. Korraga oli igal doktoril üks või teine eriala. Kõik olid kas kirurgid või sisehaiguste arstid. Komandant märkis neist kaks üles, ühe kirurgi ja ühe naistearsti. Apteekritest pani ta kirja Isaac

Frumkini, kes seisis oma valges kuues, punase ristiga arstiriistade kott käes.

Kuni kogu see ametisse seadmine läbi sai, jõudis kätte pärastlõuna. Kui sakslased olid läinud, anti meile margariiniga leiba ja kuuma ersatskohvi. Olime näljased ja kugistasime kõik alla. Oli möödunud terve nädal sellest, kui viimati midagi sooja süüa saime — nädal, mille jooksul meid oli aetud läbi hakklihamasina, kuid millest olime ometi kõigele vaatamata eluga välja tulnud. Meid jäeti mõneks ajaks omapead, me istusime rohu peal maas ja mõned vanemad kinnipeetud liitusid meiega, jagades veel veidi informatsiooni.

Omalt algatusel korraldas dr Epsztajn¹² nii, et kõik arstid jäid ühte tuppä ega pidanud teistega suures ruumis olema. Melcer, kes korraks rühma juurde tuli, lubas, et annab intellektuaalidele eraldi toad.

Lõpuks viidi meid hoonesse sisse ja seal tundus kõik olevat heas korras. Hoone koosnes kahest korrusest, kummalgi korrusel üks tohutu suur ruum, kus suurem osa kinnipeetavaid pidi majutuma. Ruumi kummaski otsas oli neli eraldi tuba. Meie umbes neljakümnene rühm võttis endale ühe suurematest ruumidest. See oli valgusküllane, kuid täiesti tühi, kui välja arvata üks väike laud. Me märkisime kohe põrandal ära oma kohad nii nagu geto peidikuski. Kui saabus öö, istusime pimedas oma kohtadel. Me ei tohtinud tuld põlema panna, sest polnud millegagi aknaid katta ning Leningradi rinne polnud kaugel.

Kõigi väliste märkide järgi arvates oli laager alles algusjärgus. Kui meie 750 meest saabusid, tekitas see laagris omamoodi väikese revolutsiooni. Melceri asemel sai uueks laagrivanemaks advokaat Muszkat, Vilniuse geto politseiinspektor. Laagri politsei jõude täiendati veel viie mehega, nende hulgas endine esimees Fried¹³ ja Henekhke Szapiro. Kuues korralvur, dr Misha Rat, pidas seda ametit vaid ühe päeva, enne kui liitus tavaliste töölistega. Solomon Gensist, Vilniuse geto esindaja ellu jäänud vennast, sai laagri sekretär koos ühe teise mehega, ja kinnipeetavast nime-

¹²Lazar Epsztajn.

¹³Anatol Fried.

ga Laybe sai tööliste rühma juht. Kõik see aeti korda üheainsa päevaga.

Järgmisel päeval tulid sakslased kella seitsme paiku hommi-
kul ja viisid meid tööle. Sel ajal ei olnud meile veel tõsist tööd
anda. Meil kästi hoone ümbrust ja suurt platsi puhastada. Me töö-
tasime kella seitsmest keskpäevani ja siis jälle kella ühest kuueni.

Kell 6 kogunesime oma hoone ette rivistusele. Erinevalt
kõigis Saksa koonduslaagrites toimunud rivistuste piinamistest
ja piinadest käis Klooga rivistus lihtsalt. Me seisime kolonni-
des ja kui komandant saabus, kamandas juudi vanem Muszkat:
“*Muetzen up* (Mütsid maha)!” Komandant luges meid üle ja meid
lasti hoonesse, nn plokki.

Meie esimene mulje oli, et laagri olid organiseerinud kavalad
sakslased, kes olid leidnud viisi, kuidas Vene rindele saatmisest
kõrvale hoida. Todti organisatsiooni ja töödejuhataja rajatud laa-
ger ei olnud veel selles arengujärgus, et oleks olnud ümbritsetud
okastraadist taraga, nii nagu see oli Saksa koonduslaagrites. Ja
kuigi mehed ja naised asusid omaette plokkides, ei olnud Kloo-
gal sellist ranget eraldamist nagu Saksa koonduslaagrites.

Mõned päevad uskusime, et sõnadel, mida saabumisel koman-
dandilt kuulsime — et me pole enam juudid, vaid töölaagri kinni-
peetavad —, on mingi tähendus. Vähem kui nädalaga tuli sellele
illusioonile lõpp. Laupäeval, 2. oktoobril, lõpetasime nagu tava-
liselt kell 6 õhtul ja võtsime rivistuseks ritta. Kohe ilmusidki ko-
mandant ja töödejuhataja. Töödejuhataja lähenes meie rühmale,
peatas minu kõrval seisva dr Epsztajni ees ja hakkas teda mõnita-
ma: “Sa neetud, räpane juut! Mõtled, et võid minna minust möö-
da komandandi juurde ja küsida arstina tööd, mõtled jah? Siin
otsustan töö üle mina!” Nende sõnade juures kukkus ta teda oma
kepiga näkku peksma. Vaesel doktoril hakkas veri jooksuma ja ta
küsis: “Miks te mind lööte?”

Töödejuhataja läks raevu, metsikuks nagu loom. Ta peksis
doktorit seni, kui ta kepp murdus. Ta ei jäänud aga ikka rahu-
le, haaras komandandi käest piitsa ja jätkas julma rünnakut. Me
seisime lähestikku ja iga kord, kui barakiülem piitsa keerutas,
pöörasin pea kõrvale, et mitte ta raevu ohvriks langeda. Epsz-

tajn kukkus maha ja enam ei karjunud. Keegi ei julgenud midagi öelda ega teha, kuni sakslane raevutses. Aga meile sai selgeks, mida meie “kinnipeetava” staatus väärt on. Sakslase viha lahtus vähehaaval ja rivistus lõppes. Me tõstsite Epsztajni maast üles ja viisime arstipunkti. Ühe tema kolleegi märkus ei olnud just meelitav: “Paras talle. Getos ei kandnud ta kedagi oma kollasesse dokumenti¹⁴ ja kolm juuti, keda oleks olnud võimalik päästa, saadeti seetõttu Paneriaisse. Siin üritas ta sama. Tahtis olla eriline, ja nüüd ta ongi eriline.”

Kogu pühapäevaks jäeti Epsztajn meie juurde taastuma. Esmapäeva hommikul saadeti ta töödejuhataja korraldusel eriliselt raskele tööle. Selleks ajaks olime hästi selgeks saanud, mis kinnipeetavad me oleme.

“Sisseseadmine”

Erinevalt teistest koonduslaagritest, kus suhtlemine meeste ja naiste vahel ei olnud väljaspool töökohta võimalik ja toimus ainult sakslastest valvurite järelevalve all, olid kontaktid mees- ja naissoost kinnipeetavate vahel Kloogal igapäevased. Külaskäigu ajal naiste plokki kohtasin tuttavat Łódźist, kes oli saabunud esimese rongiga ja ennast juba “sisse seadnud”. Kui rääkisin talle, et mul on kaasas väike poeg, kellele mul polnud riideid, viis ta mu naiste ploki ülema juurde, tutvustas mind ja palus minu nimel abi.

Naine oli väga vastutulelik. Ta andis mulle käteräti ja paar riidetükki omaenda varudest. Ühtlasi käskis ta naistel, kes rõivalaos töötasid, mu pojale sooje riideid anda. See abi oli elupäästev kingitus nii mulle kui ka mu pojale.

Naisteploki ülemalt sain teada, et sakslased olid konfiskeerinud kõik need söögi- ja riidepakid, mis geto inimesed olid saatnud oma pereliikmetele, kes esimesena Eestisse viidi. Sakslased

¹⁴*Kollane dokument* — teatud kaitset pakkuv isikutunnistus, kuhu tuli kirja panna pereliikmed. Üksikud inimesed aitasid paljusid, kandes neid lähisugulaste nime all oma tunnistusele.

valisid paremad asjad endale ja järelejäanud räbalad jagati kinni-
peetutele. Sedasama tegid nad kompsudega, mis meil kaasas olid.
Selleks et midagigi oma riideesemetest kätte saada, tuli olla vä-
ga lähedastes suhetes laagri uute valitsejatega. Juba mõne päeva
pärast ilmusid äsja valitud politseinikud välja, seljas kenad rii-
ded ning jalas säärsaapad, samas kui paljud meie hulgas tundsid
ära rõivaesemeid, mida meil oli õnnestunud laagrisse saabumise-
ni alles hoida. Pean aga tunnistama, et neile 70 noorukile, kes
meiega laagrisse saabusid, anti korralikud, soojad riided. Erilise
kingitusena õnnestus mu tuttavale Łódži naisel mulle hankida suur
kaheliitrine toidunõu ja kaks lusikat, neist üks hõbedast.

Järgmiste päevade jooksul õnnestus mul saada kokku mõned
igapäevaeluks tarvilikud esemed. Ainus, mida ma endale või oma
pojale hankida ei suutnud, oli toit, millega täiendada meile saks-
laste poolt ette nähtud näljaportsjoneid. Selle hulka kuulus lii-
ter ersatskohvi hommikul, liiter suppi (s.t vett, milles võis aimata
juurvilju) keskpäeval ja 350 grammi leiba mõne grammi marga-
riini või moosiga kell 6 õhtul. Pühapäeviti anti meile paar grammi
suhkrut või juustu või mõnda muud “maiustust”. Nagu ikka, oli
laagris võimalik leiba osta, kuid 1400 rubla kilo leiva eest ei olnud
meile jõukohane ning aegamööda sai näljast meie püsiv seisund.

Ühel päeval tuli mu sõber Minker minu juurde ideega, kuidas
meie elu kergendada. Laager oli alles ehitusjärgus; kohale too-
dud puidust ehitati eluruume nii meile kui ka edaspidi tulijatele.
Minker, kes oli elupõline apteeker nagu minagi, oli mõelnud välja
viisi, kuidas oma keemikutausta kasutades tavaliste sunnitöölise
hulgast välja saada ning kutsus mind kaasa.

Ta esitles end töödejuhatajale keemikuna, kellel on kogemusi
tööstuslikus keemias, ning pakkus end uute hoonete akende tar-
vis kitti valmistama. Vaja oleks ainult kohta laboratooriumi jaoks,
ütles ta. Sakslane taipas kohe, millist tulu võiks see pakkumine
tuua, ning üheainsa päevaga sai Minker oma käsutusse suure val-
gustatud ruumi ning loa võtta kaks assistenti. Mul oli rõõm olla
üks nendest, sest nii pääsesin külma ilma käest ja töö oli tuttava-
mal alal. Ma ei saanud küll aru, kuidas me saame teha kitti ilma
linaseemneõlita. Kui ma seda Minkerilt küsisin, vastas ta ainult:

“See on minu probleem, mina olen keemik. Sina tee, mis ma ütlen, ja siis näed.”

Me alustasime tööd sellest, et kärtasime kohale savi, mida Minker oli laagri tagant leidnud. Saeveskist töömehe hunniku saepuru ja tööde järelevaatajalt sai Minker 10 kilo puusepaliimi. Sellest materjalist kavatses Minker teha uute barakkide paljude akende jaoks kitti. Tervelt kuuks ajaks jättis järelevaataja meid omapead tegutsema, ja me nautisime sooja, rahulikku ja vaikset atmosfääri enda ümber.

Minker oli meeldiv mees ja hea ülemus. Kõigepealt andis ta naiste osakonna eest vastutavatele saksa naistele teada, et ta valmistab näo- ja kehakreeme. Sakslannad tõid talle võid, margariini, parfüüme ja puudreid. Nendest ainetest võttis Minker kolm neljandikku vähemaks ning valmistas ülejäänust täiesti kõlblikke kreeme. Me õppisime temalt kreemi tegemise kunsti kiiresti ka ise ning valmistasime kreeme juuditaridest kaasvangidele. “Keemiabrigaadi”, nagu meid varsti nimetama hakati, pidasid teised naljanumbriks, ning kui Melcer meid hommikusel rivistusel välja hõikas, tervitati meid muheda naeruga. Varsti saime aga aru, et meie töö polnud põrmugi nali ning võib hoopis lõppeda katastroofiga. Minkeri kavatsused olid head, kuid tema oskus kitti valmistada oli vägagi kahtlane. Mitu korda hoiatasime teda, et töödejuhataja jälgib meie tegevust suure umbusuga. Kui ta meie laboratooriumi sisse astus, sõtkusime meie hoolega savi ja tolmu ning valasime seda õliga üle, nii et sellest saaks “kitt”.

Kuu lõpu poole andsime oma töövilja üle ning klaasijad hakkasid seda kasutama. Me olime tulemusega kõik rahul, ent meie rõõm ei kestnud kaua. Nädala pärast tuli üks klaasija väga halva uudisega tagasi: meie “kitt” ei hoidnud kinni ning kõik klaasid, mis nad olid ette pannud, olid välja kukkunud. Meie õnnetuseks jõudis halb uudis töödejuhataja kõrvu.

Kui töödejuhataja järgmine kord Minkerit laboratooriumi lähedal nägi, peatas ta mehe ja pöördus tavalisel saksa kombel tema poole: “Sa neetud räpane juut! Sa vastik valevorst! Nimetad ennast keemikuks? Igavene saast!” Selle juures lasi ta Minkeri kallal käiku kepi, mida ta kunagi käest ei pannud. Mehikese valukar-

jed kostsid üle kogu laagri. Ja kui Minker maha kukkus, ässitas töödejuhataja tema kallale oma hiigelsuure koera. Verd jooksva ja poolsurnud Minkeril läks korda oma piinajast eemale roomata. Me kuulsime laboratooriumis karjeid, kuid ei teadnud, mis toimumb. Meil vedas, et Melcer tuli jooksuga meid hoiatama: “Laske kähku jalga! Bluff on läbi, kaduge siit!” Me põgenesime nii kiiresti kui saime, tänasime jumalat ja Melcerit, kes kaitses meid töödejuhatajaga kohtumise eest. Minker aga maksis oma katse eest ränka hinda. Meil oli temast kahju. Ta oli hea inimene, väga hea kolleeg ja oli tahtnud aidata niihästi meid kui ennast.

Siis, kui me laagrisse saabusime, oli Nehemiah Melcer laagrivanam. Ta oli neljakümnendates eluaastates mees Vilniuse kandist, puutööstuses tuntud inimene. Ta oli aus mees, oma tegemistes otsekohene ja aitas — nii palju kui sai — teisi kinnipeetuid. Vilniuse geto endiste juhtide saabumisega algasid intriigid. Kibekähku jäeti Melcer tema positsioonist ilma ning tema koha sai endale advokaat Yosef Muszkat, Vilniuse geto endine politseiinspektor. Uued juhid ei püsinud aga kaua. Naisteploki vanema abiga võeti Muszkat varsti maha ning Melcerist sai taas laagrivanam. Ta oli sellel kohal kuni laagri likvideerimiseni.

Intrigaanid said oma karistuse kätte 5. novembril 1943. Rivistuse ajal kutsuti 150 kinnipeetut rivist välja. Nad pidi saadetama teise laagrisse. See oli laagri esimene “puhastus”. Üleviimiseks valitud meeste hulgas olid Fried, Muszkat ja Epsztajn. Me kõik teadsime, et Melceril ja naiste ploki vanemal oli läinud korda saada Vilniuse geto “aristokraatidest” lahti, ilma neid surma saatmata.

Niipea kui saime laagri organiseerimise eeltööd tehtud, hakkasid sakslased ellu viima massiivset tööstusarengu programmi. Nende käsutuses oleva tööjõu moodustasid laagri 2500 juuti ja suur hulk eestlastest vange, kes kõik olid kinni kriminaalkuritegude pärast. Mõned oskustöölised olid venelased, kes sattusid olema Eestis, kui sakslased sisse tulid, ning olid nende poolele üle läinud. Sakslastele oli esmatähtis püsti panna hooned ja rajatised, mida nad kõikvõimalike tootmisüksuste jaoks vajasisid. Sakslane, kes ehitustööde eest vastutas, oli Karol Dugarden Aachenist. Ta oli hiiglasekasvu mees, sageli haarasid teda arutud raevuhood,

mis lõppesid alati valimatu peksuga, ükskõik kes talle siis ette jäi. Sinna rühma mind pärast edutult lõppenud keemialabori eksperimenti määratigi. Õige varsti sai Karol aru, et mul puudusid igasugused ehitusoskused, ja minust sai tema viha lemmiksihtmärk. See tähendas peksu peaaegu iga päev ja kõige raskematele töödele määramist.

Ühel päeval kutsus ta välja minu ja veel ühe juudi, Vilniusest pärit rätsepa, ning käskis ära liigutada hiiglasliku kivimüraka, et saaks ette valmistada koha uue hoone vundamendile. Me kaks vaatasime teineteist ja kivi ning saime aru, et see ei lõpe hästi. Kuna meil teist valikut ei olnud, hakkasime kirkadega kivi pihta taguma. Tagusime end hingetuks, kuid vaevalt kriimustasime kivi pinda. Kui Karol umbes tunni pärast naasis ja nägi, kui vähe me oleme korda saatnud, sattus ta talle omasesse raevu ja hakkas meid peksma oma kepiga, mis tal alati kaasas oli. Ja mida rohkem ta peksis, seda raevukamaks ta läks. Me mõtlesime, et lõpp on käes ja seda peksmist me üle ei ela. Õnneks oli üks noor juut meie karjeid kuulnud ja Karoli raevu näinud, ning tuli meile jooksuga appi, hüüdes: “Oh teid lollpäid, ega niimoodi ei saa kivi eemaldada — te peate selle kõrvale augu kaevama ja kivi sinna matma.” Misperale ta viskas meile paar labidat ja käskis kaevata. Seda nähes jättis Karol meid rahule ja kõndis minema. Nüüd pidime kaevama — rätsep Karoli peksmise tulemusel murdunud käsivarrega ja mina hirmsates valudes. Mõned juudid-kaasvängid nägid meie santi olukorda ja tulid appi. Varsti oli kivimürakas maha maetud.

Mõne lühikese kuuga valmisid aktiivse ehitustegevuse tulemusel eluruumid eestlastele ja mittejuudi vangidele, laohooned ja kõiksugu töökojad. Olid puusepatöökoda, kus valmistati kõik laagris vaja minevad koikud, lauad ja pingid; elektritöökoda, kus lahendati kõiki elektriprobleeme; mehaanikatöökoda, värvitöökoda, raadioparandus, pesumaja, ning viimaks rätsepatöökoda ja kingavabrik — neid kasutasid sakslased isiklikuks tarbeks. Kõigis neis töötasid juudi oskustöölised, kellest paljudel oli aastatepikkune kogemus ja kes suutsid seetõttu vastata sakslaste nõudmistele. Ühtlasi kasutati juudi orjatööjõudu tehases, kus valmistati mitmesugustel ehitustel vaja minevaid betoonplokke. Erinevalt

üldiselt mõistlike tingimustega töökodadest, olid tingimused betoonplokide tehases, kuhu mind pärast Karoliga toimunud vahejuhtumit määrati, ebainimlikud. Kuna betoonplokke oli pidevalt vaja, kästi juutidel neid toota järjest rohkem ja rohkem. See tähendas, et tõsta tuli järjest rohkem tsemendikotte — iga kott kaalus 50 kilo — ja järjest rohkem armatuurrauda ning segada järjest suuremad kogused betooni. Teha seda ööd kui päevad, peaaegu puhkamata, nälja piiril, mõjus laastavalt. Iga puudujääk päevatöödangu normist tõi kaasa julma peksu ja karistused ning ma võisin pidada end õnnelikuks, kui õhtul elusana laagrisse jõudsin. Mu füüsiline seisund halvenes aga kiiresti.

Eestit on õnnistatud metsarikkusega; sakslased otsustasid seda ära kasutada ja panid püsti saeveski, kust saada puumaterjali kõigiks vajalikeks ehitustöödeks. Masinad ootasid juba laos ning saksa tehnikud ja juudi orjad seadsid need rekordajaga töökorda. Sakslased jäid nii rahule, et kahekordistasid juudi tööliste toiduportsjonit.

1944. aasta kevadel rajati Kloogale uus vabrik. Me ei teadnud algul, mis see võib olla, kuid arvestades intensiivset huvi, mida selle vastu näitasid üles Saksa kõrgemad ohvitserid, pidi see olema midagi üsna olulist. Me saime varsti teada. Uus vabrik pidi tootma kaugemale Läänemerre paigutatavaid põhjamiine. Vabrik oli prioriteet number üks ja pidi saama valmis nii ruttu kui võimalik. Töö pidi käima kogu ööpäeva. Mitusada juuti pandi selle ehituse peale, mina ja mu poeg nende hulgas. Kui vabriku asukoht oli otsustatud, hakkasime pinda ette valmistama ja vundamenti rajama.

Miin koosnes kolmest osast: teraskorpus, betooniga täidetud teraskarbid ja lõhkeaine. Meie ülesanne oli valmistada teraskorpus, asetada see teraskarbi sisse ja valada betoon selle ümber. Valmis miin oli üle kahe meetri pikk ja kaalus ligi tonni. Kui meie osa oli tehtud, lisasid saksa tehnikud lõhkeaine ja miin viidi lattu. Vabrikus töötasid mehed, naised ja lapsed ning töö kestis öösel kella kahest keskpäevani ja keskpäevast õhtul kella kümneni. Mu poeg oli laste rühmas, kes valmistasid teraskorpusi. Nende ülesanne oli kanda laost kohale terasvarbu ja siduda neid kokku, et moodustuks korpuse karkass. Nad töötasid öösel ja päeval, kar-

mi ilma meelevaldas, pidevas surmahirmus, et mis nendega juhtub, kui päevanorm jääb täitmata. Aeg-ajalt saime lühikese pausi ajal pojaga kokku ning lohutasime teineteist. Töö ülevaatajaks oli sakslane, kelle meeletud vihahood ja julmus ületas kõike, mida me Klooga laagris nägime. Päevanormi, mida ta nõudis, oli võimatu täita; ei mehed ega naised ja lapsed suutnud segada betooni, kokku panna korpust ja sinna betooni valada sellises tempos, mis oleks teda rahuldanud. Nii läkski käiku tema terasvarb, mida ta abitute vangide nüpeldamiseks halastamatult tarvitas.

Minu enda seisund oli väga raske. Ma olin äärmiselt nõrk, mu jalad ja sääred oli tundmatuseni paistes ning ma tundsin, et lõpp on lähedal. Minust oli saamas oht teistele töölistele, sest ma ei suutnud nende tempos püsida. Ühel hommikul, kui ma teraskarpi tõstsin, libises see mul käest ja kukkus jala peale, nii et suur varvas sai viga. Ma vajusin piinava valu käes kokku ja nägin, kuidas üks sakslane mu poole jooksis. Mu ainus mõte sakslase lähenedes oli: *Mis saab mu pojakesest, kuidas ta ellu jääb, kui mind enam pole?* Kuid sakslane oli ebatavaliselt rahulik. Ta vaatas mu jalga, vaatas mind, otsekui tahaks öelda “Noh, sinust mul enam kasu ei ole” ja saatis mu laagri haigetuppa.

Arstipunktis vaatasid arstid mu jala üle, nägid katkist varvast ja paistes jalalaba ning tegid, mis said, kuid isegi üheks päevaks töövabastust ei andnud. “See on määrusevastane,” ütlesid nad. Nad lubasid mul sellegipoolest jääda haigetuppa. Kui ma hommikul tööle minekuks üles tõusin, sain aru, et jalg ei kanna, valu oli piinav ja kui ma läheksin vabrikusse, siis ma sealt tagasi ei tuleks.

Sel hetkel astus uksest sisse Antoschina tuntud sakslane, kes tegeles laagris kõigi meditsiiniliste ja sanitaarprobleemidega. Nähes teda ja saades aru, et mul pole midagi kaotada, kiskusin sideme jalalt kiiresti lahti, pöördusin tema poole ja näitasin lahtist haava. Rääkisin talle õnnetusest ja ütlesin, et ma ei saa sellises seisundis tööle minna. Antoschi jahmatas mu otsekohene pöördumine (teda tohtis kõnetada vaid arstipunkti ülem) ja palve, kuid ta ei öelnud midagi. Ta vaatas mind ja mu jalga, pöördus dr Pomeranci poole, kes arstipunkti eest vastutas, ja ütles: “Andke talle kaheks päevaks vabastus.” Dr Pomeranc viis mu otsekohe teise arsti

juurde, kes tegi varba korda, pani sideme peale ja käskis puhata. Pole kahtlust, et mu palve Antoschile ja tema käsk mulle kaheks päevaks vabastus anda päästsid mu elu. Kahe päeva pärast naasin tööle ja jätkasin meremiinide vabrikus kuni üleviimiseni teise laagrisse.

Nende kuude jooksul, mis miinivabrik tegutses, toodeti mitu tuhat miini. Vabrikut peeti strateegiliselt tähtsaks, nagu võis järeldada paljude kõrgete Saksa ohvitseride külaskäikudest. Ometi leidsime pärast vabastamist palju miine sealt, kuhu me need tootmise käigus olime pannud — esialgselt laoplatsilt.

Võitlus ellujäämise eest

Esimestel nädalatel pärast Kloogale saabumist käskisid sakslased meil teha korda hooned, kus pidime elama hakkama, ja eelkõige luua vajalikud sanitaartingimused, sealhulgas paigaldada dušid. Dušside küsimus oli meile eriliselt tähtis, sest me tahtsime olla kindlad, et kõik laagri kinnipeetavad käiksid duši all vähemalt kord kuus, et ennetada haigusid ja nakkusi. Sakslased nõudsid ka, et kõik mehed ajaksid habet, ja sisse seati väike habemeajamistöökoda, kus mitu juudi habemeajajat kandsid hoolt meie habemete eest. Hoonetes olid kahekordsed narid, lauad ja pingid, nii et vähemalt majutustingimuste mõttes olid põhilised vajadused kaetud. Õige varsti saime aga aru, et peale üle jõu käiva töö ohustas meie ellujäämist nälg. Sakslaste antud toiduportsjonid olid näljapajuk ning ainult need, kes suutsid neile portsjonitele lisaks toitu hankida, võisid loota ellujäämist. Selle tõttu arenes kohe välja must turg: mitmed ettevõtjad panid eestlaste ja sakslastega sekeldades aluse õitsvale äriale, saades neilt toiduaineid, mida märkimisväärse kasumiga laagri juutidele edasi müüdi. Nende jaoks, kellel oli raha või väärtasju, oli saadaval kõike: leiba, võid, mune, juustu, liha, kartuleid, isegi alkoholi. Vahetускаupa tehti õhtuti hoonete juures õues, kuigi nii mõnigi kaupleja pani oma “poe” püsti ka otse koiku kõrvale.

Oma piiratud vahenditega (nende 2000 rubla eest, mis ma olin saabudes ära peitnud) ei saanud ma kuigi palju osta. Esimese kolme kuu jooksul, kui nälg ja ränk töö võtsid meilt jõu ja toimimis-

võime, kulutasin ma ära kolmandiku oma kapitalist ja ostsin pätsi leiba. See aitas meid paar päeva edasi, aga ühel õhtul, kui nägin, kuidas mu pojake toetas pea laua peale ja ütles: “Mul on kõht tühi”, ma peaaegu nutsin ahastusest. Ma mõistsin, et pean midagi tegema, et toitu juurde hankida. Tänu õnnelikule juhusele saime teada, et meie läheduses asunud venelaste laager on evakueeritud ja et neist on jäänud lattu maha suur hulk kartuleid. Me otsustasime sinna minna ja osa kartuleid ära tuua. Smugeldasime end valvureist mööda ja jõudsime venelaste laagrisse ilma vahejuhtumiteta. Me leidsime detsembrikülmast näpistatud kartulid üles, toppisime taskud punni ja pöördusime tagasi laagrisse. Meie rõõmul polnud piire! Meil oli midagi süüa.

Kui ma jõuluõhtul töölt tulín, sain aru, et meie söögipoolis on taas otsas. Pojale midagi ütlema läksin laagrist välja toitu hankima venelastest “ülejooksikute” juurde. Need oli Vene sõdurid, kes olid poolt vahetanud ja sakslaste poolele üle läinud. Üks neist, Fedka nimeks, oli mu töökaaslane. Kui ma sinna jõudsin, astusin väiksesse, hämarasse ruumi, lootes eest leida venelast, kuid minu õuduseks seisin äkitselt silm silma vastas eestlasest ohvitseriga, kes käsutas eesti vange. *Mis ma nüüd tegin?* käis mul mõte peast läbi. *Kuidas ma end sellest olukorrast päästan?* Pikemalt mõtlemata kõnetasin eestlast ja ütlesin: “Täna on jõuluõhtu. Te olete oma kodust ja perest eemal, üksi. Meie ka. Ma olen siin oma väikese pojaga ja oleme nälga suremas. Palun aidake meid. Teil on kindlasti ka lapsed. . .” Eestlane seisis nagu soolasammas, suutmata midagi öelda.

“Mida te siin teete?” pomises ta. “Jah, ka mul on poeg ja ta on praegu Leningradi rindel. Ka mina olin seal, pääsesin vaevu eluga ja sain siia laagrisse. Aga mida ma saan teile anda? Ma ei ole veel perelt pakki saanud. Peale leiva ei ole mul midagi.” Misjärele läks ta ära ja tuli mõne hetke pärast suure värske leivapätsiga tagasi. “Võtke see ja olge ettevaatlik, kui tagasi laagrisse lähete.” Tánasin teda ülevoolavalt ja lahkusin, tundes end õnne tipul.

Aga ma ei läinud laagrisse. Otsustasin Fedka üles otsida ja mul õnnestuski tema tuba leida. Nii nagu eestlane oli ka Fedka mind nähes üllatunud, aga andis mulle otsekohe natuke leiba ja

peotäie maiustusi. “Mine kähku, mine!” käskis ta närviliselt ja ma lahkusin.

Teel tagasi pidin mööduma sakslaste köögist. “Noh, miks mitte?” mõtlesin omaette. Laagrist välja minnes olin riskinud ja seni oli kõik õnneks läinud. Miks mitte veel natuke riskida? Selle mõttega astusin sakslaste kööki sisse.

Seal käisid ettevalmistused jõuluõhtusöögiks. Lauad olid kaunistatud — neil oli isegi lilli. Juudi naised jooksid laudu kattes edasi-tagasi köögi vahet. Esimene juudi naine, kes mind nägi, oli jahmunud: “Mis sa siin teed? Palun jookse minema, siin on ka sakslane.”

“Ma tahaksin temaga rääkida,” ütlesin. Mõne minuti pärast astus kööki elegantne ja naeratav Saksa ohvitser. Kõhklemata ja viivitamata ütlesin talle, et mu poeg ja mina oleme väga näljased, meil pole süüa ja sellel pühäl rahu päeval sooviksin ma, et ta mulle veidi toitu annaks. Ta vaatas mulle otsa, läks sõna lausumata ära ning tuli otsekohe tagasi pooliku leivapätsiga. “Mine tagasi laagrisse ja ole ettevaatlik,” kõlasid tema lahkumissõnad. Õnnest pakatavana suundusin tagasi laagrisse, ületasin traataia, ilma et mind oleks kinni püütud, ja jõudsin meie tuppa. Mind nähes hakkasid mu pojal pisarad voolama. Ta ei teadnud, kus ma need mitu tundi olen olnud, ja muretses väga.

Ma andsin talle maiustused ja jutustasin oma seiklustest. Järgmised mitu päeva oli meil pidu! Ma sain aga aru, et mitte iga päev ei ole jõulud ja ma ei või iga päev niimoodi riskida nagu sel ööl. Seetõttu otsustasin õnne katsuda äritsemisega. Mind aitas tõsi asi, et ühel mu samuti Kloogal kinni peetaval kaugel sugulasel oli Vilniuses kommivabrik. Ta oli valmis maiustusi valmistama, mida ma võiksin müüa ja kasumit teenida. Sellest sai edukas äri.

Iga päev pärast tööd alustasin müügiringi, paljud kliendid soovisid oma tee või kohvi kõrvale kangesti maiustusi. Mu poeg aitas samuti omal kombel kaasa. Ta kasutas oma oskusi laagri mehaanikakojas ja valmistas pisikesi kettkaalusid toiduainete kaalumiseks ja naistele juuksenõelu. Ma müüsin ka neid.

Minu uuel “karjääril” oli aga ka väga ohtlik kül. Äritegevus tähendas seda, et pärast rasket tööd laagrisse tagasi jõudnud,

viimne kui kehaosa piinavalt valus, ei saanud ma ometi hinge tõmmata ega paari tundi puhata. Tuli alustada müügiringi laagris ja otsida kaupadele uusi kliente. Mõne nädalaga oli mu tervis nii viletsaks läinud, et ma ei suutnud jätkata. Jäin väga haigeks, palavik oli kõrge, suutsin vaevu tööle minna ja elusana tagasi tulla. Et palavik ei olnud üle neljakümne, ei andnud arstipunkt mulle mingeid rohtusid ega töölt vabastust. Sel ajal püüdis mu poeg käia ringi ja kätte saada osa mulle võlgu olevast rahast, mille eest saime siis täiendada oma igapäevaseid toiduportsjoneid lisaleivaga. Ühel päeval tabas meid aga suurepärane üllatus. Üks saksa valvureist oli tapnud koera ja helduse märgiks andis ta selle oma töötajatele. Need lõikasid koera otsekohe lihatükkideks ning jagasid omavahel ära. Mõni oli nõus enda jao ära müüma ja ma ostsin 150 rubla eest kaks tükki. Valmistasin sellest liha ja kartuli hautise ning esimest korda pärast Kloogale saabumist saime sooja liharooga. Pidasööki jätkus kaheks päevaks.

Peale ränkraske töö ja näljadieedi võtsid sakslased kasutusele uue piinamisviisi — riviloenduse. Iga päev, kui töölt tagasi jõudsime, korraldati laagri peahoone ees loendus. Meid pandi kolonni seisma ja loeti kümnekaupa kokku. Esimestel päevadel lasti meid pärast ülelugemist sisse minna. Aja jooksul aga unustasid sakslased oma “tervituskõne”, milles meile anti teada, et me pole Kloogal “mitte kui juudid. Olete siin töötavad kinnipeetavad... ja te võite hästi tööd teha”, ning rivistused kujunesid kohaks, kus sadistlikult harjutada toorutsemist ja julmust. Nad kasutasid rivistust selleks, et karistada “üleastujaid”, kes kinnitati rihmadega erilise kujuga pingi külge ja peksti nii, et verine liha väljas, ja me kõik seisime ja vaatasime õudusega pealt. Mõnikord kästi meil kõigil istuda tund või kaks, käed üleval, ilma mingi arusaadava põhjuse, hoolimata jäisest talveilmast. Teinekord anti tunni või kahe jooksul korraldusi: Joosta!, Pikali!, Joosta!, Pikali!, ja ähvardati maha lasta igaüks, kes sellega hakkama ei saa. Teades, et ma kaua vastu ei peaks, suutsin neil puhkudel end pesuruumi peita. Mu pojal see ei õnnestunud ja ta pidi kogu harjutuse kaasa tege- ma. Naiste loendused ei olnud paremad, naissoost Saksa valvurid näitasid üles isegi veel suuremat julmust kui mehed. Kogu selle tooruse taga oli S. Barde, ohvitser, kelle ametiks oli vastutada

tervise- ja sanitaartingimuste eest. Seesama Barde hukkas julmalt kolm laagris sündinud imikut, visates nad elavalt põlevasse ahju.

Hoolimata karmist, ebainimlikust tööst ja sakslaste julmusest suutsime parimate juudi traditsioonide kohaselt säilitada inimlikkuse, kõlbluse ja väärikuse. Valitsenud tingimustes olnuks nii lihtne kaotada lootus ja langeda allakäigu kuristikku, kuid me ei teinud seda. Tänu Melcerile ja tema käealuste rühmale oli laager kasitud, sanitaarseadmed hoiti töökorras, pesuruumid ja köök olid puhtad ning teatud määral oli juurutatud ka distsiplineeritud käitumist. Arutelud kultuuri- ja poliitiliste sündmuste üle aitasid inimesi kokku tuua ja eriti siis, kui rindeteated muutusid positiivseks ja rääkisid Nõukogude vägede edust juba iga päev, läks meeolelu lootusrikkamaks. Laagri usklikud inimesed andsid suure panuse selgesse tahtesse ellu jääda ja otsusekindlusse halva saatusega mitte leppida. Ma ei tea, kuidas neil õnnestus laagrisse smugeldada *tefillin* (palverihmad) ja *taleisim* (palvesallid), aga niipea kui olime end sisse seadnud, võis näha, kuidas mitmed juudid lugesid enne tööle minekut hommikupalvet ja pärast töölt tulekut õhtupalvet. Me saabusime Kloogale *Rosh Hashana* ajal (juudi uusaastal) ja mõni päev hiljem korraldati ühes suuremas magalas *Jom Kippur*'i¹⁵ teenistus. Paar nari oli kõrvale lükatud, et teha rabile ruumi, ning kantor Szlomo Szarf Vilniusest laulis *Kol Nidrei*'d¹⁶. Pärast teenistust paluti mul paar sõna öelda. Ma rääkisin meie olukorrast, pereliikmete saatusest, kes on meist lahutatud, ja tuhandetest juutidest, kes tapeti sellepärast, et olid juudid. Mitte kunagi elus ei ole ma juutidele kõnelnud nii traagilistes oludes. Pisarad voolasid põski mööda alla nii minul kui ka paljudel meestel ruumis. Järgmisel päeval, *Jom Kippur*'i päeval, läksime tööle nagu tavaliselt, aga paljud meist paastusid.

¹⁵*Jom Kippur* — juutide pühim päev, lepituspäev, mida traditsioone järgivad juudid tähistavad palvetamise ja paastumisega kümme päeva pärast uusaastat (*Rosh Hashana*'d).

¹⁶*Kol Nidrei* — *Jom Kippur*'i õhtut sisse juhataav tekst “Kõik töotused...”, mida loetakse või lauldakse.

Tähistasime laagris ka hanukat¹⁷ ja paasapüha¹⁸, ja paasapühaks õnnestus mõnel ettevõtlikul inimesel isegi matsasid küpsetada. Neid müüdi viiskümmend rubla tükk ja paljud inimesed ostsid. Mitu rühma korraldas laagris paasapüha *seder*-koosolemise, üks neist toimus ka meie toas. Usukombeid täitvaid inimesi jälgides pani imestama nende stoilisus ja väline rahu ka kõige metsikuma julmuse kõrval, mis inimkonnale on osaks saanud.

Nende usk Kõigeväelisse andis neile jõudu kõige halvaga toime tulla ning lootust, et kõige kiuste ja lõpuks elavad juudid ikkagi üle ka selle katse neid hävitada. Nad olid meile kõigile tõeliseks jõuallikaks.

(Järgneb)

¹⁷*Hanuka* — juutide valgusepäha, enamasti detsembris, millega meenutatakse Jeruusalemma templi puhastamist ja taaspühitsemist juudi kalendri 3624. aastal ning kaheksa päeva jooksul süüdatakse rituaalseid küünlaid.

¹⁸*Paasapühad* — juutide kevadpäha, millega mälestatakse juutide vabastamist Egiptuse vangipõlvest Moosese juhtimisel (2Mo 13). Seitsse või kaheksa päeva kestvad pühad algavad *seder*-õhtusöögiga, mille käigus loetakse vangipõlvest pääsemise lugu ja süüakse täpse korra järgi rituaalseid toite. Ei süüa mitte tavalist, vaid hapnemata leiba, matsat, mida valmistatakse ilma juuretiseta.

HELDUR VIIRES. Raamatuillustratsioon. Nodar Dumbadze.
Mina, vanaema, Iliko ja Illarion. Ma näen päikest. Tlk Merike
Pau. Tallinn: Eesti Raamat, 1968.

ESIMESTE KAUKAASIASSE VÄLJA RÄNNANUD EESTI TALUPOEGADE KÄEKÄIK

Leeni Langebraun

SAMARA KUBERMANGUST STAVROPOLI KUBERMANGU

1866. aastal jõudis Kaukaasiasse 25 perest koosnev rühm eestlasi Samara kubermangu lõunaosa Novouzenski maakonna Lifljandka külast.

Kaukaasia asevalitseja peavalitsuse departemangu toimikust leitud dokumendid heidavad valgust ka selle eestlaste rühma käekäigule. Ühes hilisemas palvekirjas⁷⁶ on need eestlased ise märkinud, et kõigepealt soovisid nad 1866. aastal asuda oma usuvennade juurde Kazinkas ja esitasid selle kohta palvekirja Stavropoli riigivarade palatile, kust nad said eitava vastuse. Hiljem esitasid selle eestlaste rühma esindajad Karl Haugas, Ado Lauga ja Juhan Gottfried 14. septembril 1866 Kaukaasia asevalitsejale 25 eesti pere nimel palvekirja, taotledes luba asuda elama Kubani jõe paremale kaldale Kubani kasakate maale (Vorovskolesskaja ja Belometšetskaja staniitsade lähedale, kus enne elasid nogaid). Seda palvekirja ennast peavalitsuse departemangu toimikus ei ole, kuid on Kaukaasia asevalitseja peavalitsuse ülema Nicolay 17. oktoob-

Algus eelmises numbris.

⁷⁶CHA.12.11.378, l. 46–49; ümberkirjutus: ida.aule.ee/dokumendid/samara_eestlaste_palvekiri_1867.pdf.

ri 1866. aasta kiri Kubani oblasti ülemale,⁷⁷ kus ta palub otsust eestlaste palvekirja kohta, et sellest asevalitsejale ette kanda.

Näib, et see kiri jõudis Kubani oblastist Stavropoli kroonupalati juhatajale, kes kubeneri nimel vastas⁷⁸ 9. detsembril 1866 Nicolayle, et see Kubani jõe äärne paikkond, mis kuulub Stavropoli riigivarade palati halduspiirkonda, on tõepoolest asustamiseks määratud ning selle kohta on esitatud 22. aprillil 1866 taotlus Kaukaasia asevalitseja peavalitsusele, kuid sellekohast luba ei ole veel antud, mistõttu kroonupalati juhataja ei pea võimalikuks eestlaste palvet rahuldada, ja pealegi peavad eestlased kõigepealt nõutama Samara kubermangust vabastustunnistused — enne seda neid Stavropoli kubermangu sisse kirjutada ei saa.

21. aprilliks 1867 oli jõudnud Kaukaasia asevalitsejani uus palvekirja, mille esitasid Karl Haugas, Paap Taldrik ja Peeter Palvader. Sellest palvekirjast on toimikus säilinud nii venekeelne kui lõunaestikeelne versioon.⁷⁹ Kuna palvekirja tekst võtab lühidalt kokku Samara kubermangust tulnud eestlaste senise käekäigu Kaukaasias, on otstarbekas seda siin pikemalt tsiteerida. Selguse huvides on tekst tänapäevakeelde ümber pandud:

Elasime enam kui 10 aastat Samara kubermangus Lifljandka külas kogunisti vaest elu. [---] 1866. aasta märtsikuus maksime oma võlad kõik ära ja võtsime perepassid välja ning tulime Kaukaasiasse maad otsima. Leidsime ühe maatüki oma usuvendade juures Kazinka orus, tulime Stavropoli riigivarade palatisse ja andsime juhatajale palvekirja, ent juhataja ei andnud meile luba selle maa peale asuda. Siis läksime jälle tagasi eestlaste juurde ja palusime neid alandlikult, et meid vastu võetaks, ja nemad olid meie vastu nõnda armulised, et võtsid meid vastu oma küllasse. Siis tulid nende külla maamõõtja ning ringkonna juhataja abi. Nendele näitasime oma passe ja ringkonna juhataja abi võttis meie passid ära ning maamõõtja lõi meile majade jaoks maatükid välja nõnda

⁷⁷CHA.12.11.378, l. 3; ümberkirjutus: ida.aule.ee/dokumendid/kasinka_18661209.pdf.

⁷⁸CHA.12.11.378, l. 4–5; ümberkirjutus: ida.aule.ee/dokumendid/kasinka_18661209.pdf.

⁷⁹Eespool viidatud CHA.12.11.378, l. 46–49.

kui teistele eestlastele ja käskis meil majad ehitada. Aga kui meie oma majad ehitasime, siis toodi meie passid kätte ja aeti meid vastu talve kõigi naiste ja lastega välja, aga meie oma usuvennad olid meie vastu veel nõnda armulised, et jätsid meid oma majadesse talvekorterisse. Nüüd sügisel tuli meile oma küla rahvas Samara kubermangust järele — ühtekokku 25 peret — ja valisime omale koha paremal pool Kubani jõge Stavropoli kubermangus Pjätigorski maakonnas Vorovskolesskaja ja Belometšetskaja maa vahel, sest enne elas seal üks tatari sultan, aga nüüd läks tema ära üle Kubani [jõe] ja meie andsime 15. septembril teile, kõige armulisem vürstihärra, palvekirja selle sultani maa pärast, ja nüüd üteldi meile kubernerile kantsleist nõnda, et teile on suurvürsti käest vastus tulnud ja [meil] ei ole võimalik [seda maad] saada, sest teil ei ole [meie] vabastustunnistust. Siis palume teid, kõige armulisem suurvürstihärra, alandlikult, et teie võtaksite meie palvet armuliselt kuulda, sest meie jõud ei võimalda enam tagasi oma vanasse kohta minna seda vabastustunnistust tooma, ja palume teid alandlikult, et teie annaksite meile loa asuda selle maa peale, mida meie oleme palunud, aga kui ei ole võimalik saada seda maad, siis palume teid alandlikult, et annaksite meile loa asuda teiste eestlaste juurde Kazinka orgu, sest meie oleme omale loomi ostnud ning mõni on ka natuke talivilja maha teinud.

Selle palvekirja peale saatis Kaukaasia asevalitseja peavalitsuse ülem Nicolay 9. mail 1867 Stavropoli kubernerile kirja,⁸⁰ küsides, kas on takistusi eestlaste asumisele ühte kahest nimetatud kohast ja kas eestlastel on vabastustunnistused.

Sedasama eestlaste rühma on maininud Tatjana Plohotnjuk artiklis Põhja-Kaukaasia saksa asunduste rajamise kohta (1998: 120) viitega Stavropoli arhiivist leitud materjalile:⁸¹ “Aastal 1868 esitasid kolm rühma Saratovi ja Samara ümberasuajaid — 61 peret, kelle eesotsas olid Johann Späth⁸² ja Jakob Eisner⁸³; 25 pe-

⁸⁰CHA.12.11.378, l. 7–7p ja 49; ümberkirjutus: ida.aule.ee/dokumendid/kasinka_18670509.pdf.

⁸¹ГАСК.101.1.5255, l. 1, 3, 3p, 4–6p ja 7–10.

⁸²Oletuslik ladinatäheline nimekuju. Plohotnjuki artiklis “Иоган Шпет”.

⁸³Oletuslik ladinatäheline nimekuju. Plohotnjuki artiklis “Яков Эйсер”.

ret, keda esindasid Karl Haugas⁸⁴ ja Paap Taldrik⁸⁵; ning 60 perest koosnev Andreas Mülleri⁸⁶ rühm — palvekirja Stavropoli kubermangu asumiseks. Späthi-Eisneri rühm asus Nevinnomõsska-ja staniitsa lähistele ja taotles kõigepealt luba asuda Kubani oblastisse. Kui nad selleks luba ei saanud, pöördus see rühm Stavropoli kubernerile poole palvega lubada neil valida endale ise koht asumiseks. Kuberner lubas, kuid uut iseseisvat kolooniat ükski nimetatud rühm asutada ei suutnud. Späthi-Eisneri rühm ja Mülleri rühm läksid mööda Stavropolimaad laiali, asudes rentnikena huutoritesse või liitudes olemasolevate kolooniatega. Haugase-Taldriku rühm, mis koosnes põhiliselt eestlastest, asus Kubani oblasti kolooniatesse.”

Näib siiski, et Plohotnjuki väide eestlaste asumise kohta Kubani oblastisse ei pruugi päris täielikult paika pidada.

Kaukaasia asevalitseja peavalitsuse departemangu toimikust nähtub, et viimati mainitud Nicolay kirjale vastas⁸⁷ Stavropoli kuberner Vlastov 15. oktoobril 1868 selgitustega, miks Samara eestlaste palvele pole seni lahendust leitud: 1) 1866. aastal ei olnud veel kinnitatud otsust nogaidele kuulunud maade asustamise kohta; 2) kui saabus otsus, tehti maamõõtja kaalutlustest tulevalt ettepanekud asustamiseks ette nähtud maatükkide piiride muutmise kohta, mistõttu on asustamine peatatud; 3) palvekirja esitajatel polnud vabastustunnistusi; 4) 1868. aasta juulis esitas Samara eestlane Vidrik Taldrik seitsme pere nimel palvekirja Kazinka orgu asumise kohta, teatades, et ülejäänud Samara eesti pered on loobunud ja läinud eri kohtadesse laiali. Kuberner lisas, et on Taldrikule vastanud, et enne kui pole lahendatud küsimus Kazinka oru asustamise kohta, ei saa ta eestlaste palvet rahuldada ja ilma vabastustunnistusteta ei ole nende arvelevõtmine Stavropoli kubermangus võimalik.

⁸⁴Plohotnjuki artiklis “Карл Гаврас”.

⁸⁵Plohotnjuki artiklis “Павел Гильдрек”.

⁸⁶Oletuslik ladinatäheline nimekuju. Plohotnjuki artiklis “Андрей Миллер”.

⁸⁷СНА.12.11.378, l. 42–45; ümberkirjutus: ida.aule.ee/dokumendid/kasinka_18681015.pdf.

Võib arvata, et need 7 peret 25-st ja võib-olla veel mõni Kaukaasiasse rännanud Samara pere Lifljandkast said lõpuks loa Kazinkasse asuda, nagu on näha hilisemast dokumendist, kus on kirjas, et Kazinkas elavad Tauria ja Samara kubermangudest tulnud eestlased.⁸⁸

Samara eestlaste rühma esindajate perenimed leiame esimeste Liivimaa kubermangust Venemaa sisekubermangudesse välja rännanud eestlaste hulgast, kes said täiel määral tunda kubermangu võimude vastuseisu väljarändele. Seda on põhjalikult kirjeldanud Artur Vassar oma raamatus *Uut maad otsimas* (1975), kus on täpsed viited Liivi-, Eesti- ja Kuramaa talurahvaasjade osakonna dokumentidele, mis on praegu hoiul Rahvusrhiivis. Peeter Hulgask koos perega (kelle hulgas oli poeg Karl), Ado Lauga ja Juhan Gottfried olid olnud kõige esimeses sise-Venemaale välja rännanud eestlaste rühmas, mis koosnes üheksast perest ja asus 10. mail 1855 Võrumaalt Kirumpää kõrtsi juurest tee Saratovi kubermangu. Kotre Taldrik Tartumaalt Sangastest koos perega (kelle hulgas olid pojad Vidrik ja Paap) järgnes sellele rühmale samal aastal (Vassar 1975: 48–50; Palu (Pallo) 1897: 14, 22). Saratovi kubermangus kroonumaad saamata olid eestlased suundunud edasi Samara kubermangu ja leidnud esialgu peavarju sakslaste juures Krasnojari külas. 1859. aasta suvel oli siirdunud Samara kubermangu suur rühm väljarändajaid Sangastest, kellega oli liitunud ka peresid mõnest ümberkaudsest vallast, nende seas Peeter Palvader Võrumaalt Karulast koos perega (kelle hulgas oli poeg Peeter). Need Liivimaa kubermangust tulnud pered olid asutanud 1859. aastal Samara kubermangu lõunaossa Lifljandka eesti asunduse (Vassar 1975: 59; Palu (Pallo) 1897: 18–23).

Kaukaasia asevalitseja peavalitsuse departemangu toimikus ei ole 1866. aastal Lifljandkast Kaukaasiasse tulnud perede nimekirja, mistõttu ei ole nende kõikide nimed seni teada. Samara ar-

⁸⁸Kaukaasia asevalitseja peavalitsuse riigivara de valitsuse juhataja 26. jaanuari 1871. aasta kiri peavalitsuse departemangu direktorile, CHA.12.11.378, l. 51–52; ümberkirjutus: ida.aule.ee/dokumendid/kasinka_18710126.pdf.

hiivist ei ole õnnestunud leida dokumente selle rühma liikumiste kohta.

Küll aga õnnestus Samara arhiivist leida kirjavahetus,⁸⁹ mille järgi oli selliseidki eestlasi, kes pöördusid Kaukaasiast Samarasse tagasi ja ilmselt arvasid, et neid ei võetud Stavropoli kubermangu kroonupalatis arvele. Selle kirjavahetuse järgi oli Madis Käärt perega siirdunud Samara kubermangust Kaukaasiasse ja võtnud end Samara kubermangu Lifljandka kogukonnast arvelt maha, et oleks võimalik võtta nad arvele Stavropoli kubermangus Kazinka kogukonnas, kuid Madis Käärti enda sõnul teda seal arvele ei võetud. Siis tuli ta tagasi Samara kubermangu Lifljandkasse, kus soovis end uuesti arvele võtta, ja küsis Stavropolist vajalike dokumente. Stavropoli kroonupalat aga vastas, et tema pere on alates 1871. aasta algusest arvel Kazinka kogukonnas ja dokumente talle tagastada ei saa. Kui paljud pered veel Samarasse tagasi läksid ja kui paljud jäid Kaukaasiasse või siirdusid mujale, ei ole teada.

EESTIMAA KUBERMANGUST KUBANI OBLASTISSE

Nagu eespool kirjeldatud, ei olnud Kubani oblastis 1860. aastatel tsiviilvalitsust, maa oli jagatud kasakate sõjaväeosade vahel ja eraisikutel sinna asuda ei lubatud. Kubanimaale soovisid siiski asuda paljud talupojad, sest seal oli palju põlluharimiseks sobivat maad. Kroonu omakorda oleks saanud selle eest makse võtta. Olukord maade eraldamisega hakkas leevenema 1868. aastal. Ülalataval kombel leidub Rahvusarhiivis Kubani oblasti vägede juhataja asetäitja Mihhail Tsakni⁹⁰ 25. märtsi 1868. aasta käskki-

⁸⁹ЦГАСО.174.1.2098. 1. 1–4; koopiad: ida.aule.ee/dokumentid/samara_174_01_2098_1k1-1p.pdf;
ida.aule.ee/dokumentid/samara_174_01_2098_1k2.pdf;
ida.aule.ee/dokumentid/samara_174_01_2098_1k3-3p.pdf;
ida.aule.ee/dokumentid/samara_174_01_2098_1k4.pdf.

⁹⁰Mihhail Tsakni (Михаил Аргирович Цакни; 1818–?), Kubani kasakate väe ataman ja Kubani oblasti ülem 1869–1873; aastatel 1861–

ri (*прказ*) väeosadele,⁹¹ mille järgi lubati tsiviilisikutel edaspidi asuda Kubani oblasti mägipiirkonda 3. ja 4. piiripataljoni⁹² maadele. Tsakni käskkirjale oli lisatud ka kord,⁹³ mida tuli maade eraldamisel järgida; 9. mail 1868 kinnitas seda Kubani oblasti vägede juhataja Sumarokov-Elston oma käskkirjaga.⁹⁴

Need dokumendid jõudsid Rahvusarhiivi põhjusel, et mõned eestlased oskasid seda Kubani oblastis tsiviilisikutele antud õigust kohe ära kasutada. Rahvusarhiivis hoiul olevast kirjast, mis on saadetud Eestimaa kubernerile Kubani oblasti vägede peastabi⁹⁵ nähtub, et kaks venda, Tõnis ja Jaan Kraap Läänemaalt Kiltsi mõisast võtsid 28. septembril 1868 välja aastased plakatpassid ja pöördusid 1868. aasta detsembris Jekaterinodaris Kubani oblasti vägede staapi sooviga asuda elama Kubani oblastisse Šahgirejevskoje kuristiku lähisteles Kaukaasia 3. piiripataljoni maal. Kuna vendadel ei olnud vabastustunnistusi, ei saanud nad selleks luba kohe. Pärast Eestimaalt koduvallast vabastustunnistuse hankimist⁹⁶ pöördusid nad uuesti Kubani oblasti väe staapi.⁹⁷ 21. augustil 1870 kirjutas Kubani vägede 22. ratsaväepolgu juht Eestimaa kubermangu valitsusele palve vennad Kraapid kroonupalatis arvelt maha võtta, kinnitades, et nad on saanud õiguse asuda Kubani oblasti mägipiirkonnas 3. piiripataljoni maale.⁹⁸ Sellele järgnes Eestimaa kroonupalati 21. detsembri 1870. aasta teade⁹⁹ Eestimaa kubermangu valitsusele, et vennad on arvelt maha võetud, ning kubermangu valitsus saatis 21. jaanuaril 1871 selle kohta vastuse¹⁰⁰ Kubani oblastisse 22. ratsaväe-

1869 kindralmajor, alates 1869 kindralleitnant. Uute asunduste jaoks maade eraldamist Kubani oblastis peetakse tema teeneks.

⁹¹RA, EAA.30.9.1590, l. 3.

⁹²Vene keeles *линейный батальон*.

⁹³RA, EAA.30.9.1590, l. 4–4p.

⁹⁴RA, EAA.30.9.1590, l. 2.

⁹⁵RA, EAA.30.9.1590, l. 1–1p.

⁹⁶RA, EAA.30.9.1590, l. 7–11p.

⁹⁷RA, EAA.30.9.1590, l. 12–12p.

⁹⁸RA, EAA.30.5.4217, l. 1–1p.

⁹⁹RA, EAA.30.5.4217, l. 4–4p.

¹⁰⁰RA, EAA.30.5.4217, l. 6–6p.

polgu juhile. Dokumentide varal võib oletada, et sellest kohast Kubanimaal said vennad teada Labinskaja staniitsa¹⁰¹ kasakalt, kelle juures nad arvatavasti elatist teenisid — sellele osutab aadress ja kasaka nimi nende palvekirja lõpus¹⁰² ja Eestimaa kubermangust saadetud vastuses¹⁰³.

Ühes hilisemas dokumendis, mis sisaldab Kaukaasia krai sõjaväelise ja tsiviilvalitsuse ülema kantselei (mis oli Kaukaasia asevalitseja peavalitsuse õigusjärglane) saadetud ülevaadet ja perenimekirju eesti asunduste kohta Kaukaasia kraisis,¹⁰⁴ on kirjas, et 1870. aastal asusid Kubani oblasti Maikopi maakonda Burnoje¹⁰⁵ külla 11 peret Eestimaa kubermangust, kes said seal 30 tiinu maad pere kohta. Sealsamas on selle küla kohta 1886. aasta perenimekiri, kus on üheksa pere nimed. Vendadest Kraapidest on selles nimekirjas ainult Jaan, teised pered on Järvamaalt Müüslerist ja üks pere Virumaalt. Kuna asjasse puutuvate kasakaväeosade arhiivid on Krasnodari arhiivis hävinenud, siis ei ole võimalik nähtavasti välja selgitada, millal ja mis asjaoludel need teised pered mägipiirkonda jõudsid ega muid selle asunduse tekkega seotud asjaolusid.

(Järgneb)

¹⁰¹ Praegu Labinski linn.

¹⁰² RA, EAA.30.9.1590, l. 12p.

¹⁰³ RA, EAA.30.9.1590, l. 14–14p.

¹⁰⁴ RA, EAA.29.2.2276, l. 2 ja 4–4p.

¹⁰⁵ Vene keeles Бурное, eestipäraselt Burna; praegu ametlikult Burnõi (Бурный).

HELDUR VIIRES. Raamatuillustratsioon. Alphonse Daudet.
Tartarin Tarasconist. Tlk Johannes Semper, Imre Pullmann.
Tallinn: Eesti Raamat, 1966.

MEDITSIINIREGISTRID, EPIDEMIOLOOGIA, ÕIGUSAKTID

Lähiminevikust tänapäeva

Mati Rahu

*Tõhusa epidemioloogilise uurimistöö
eelduseks on õigusnormid, mis võimal-
davad olemasolevaid registriandmeid
kasutada nii registreeritud isikute kui
ka ühiskonna hüvanguks.*

Eero Pukkala (2011: 127)

Miks sa murrad mind / Teed haiget minule

Eeva Talsi,
ansambel Curly Strings

1990. aastate teisel poolel hakkas Eesti Vabariik ajakohastama andmekorraldust. See keerukas protsess puudutas ka meditsiini-registreid.¹ Käesolevas kirjutises on neist lähemalt käsitletud kol-

¹Terminiga register on artiklis tähistatud kahte asja: a) andmeko-
gu (andmebaasi) (ingl k *register*), b) asutust või selle struktuuriük-
sust (ingl k *registry*), mille töötajad tegelevad haigusjuhtude või muu-
de sündmuste registreerimisega. Need kaks registri tähendust esitab ka
ÕS 2013: andmekogu ja seda pidav asutus. Kaastekstist nähtub, kum-
mas tähenduses on artiklis “registrit” parajasti kasutatud. Kui riigi ra-
hastusmudel võimaldab, tegutseb register teadus- ja arendusasutuse-
na (nt Soome vähiregister, Norra vähiregister). 1995. aastal oli Ees-
tis vähemalt 12 meditsiiniregistrit (k.a teadusuuringute otstarbel loo-
dud andmekogud): Tartu insuldiregister 1 (rajatud 1973), vähiregis-
ter (1978), ajukasvajate andmekogu (1986), Eesti laste insuliinisõltu-
va suhkurtõve register (1988), arstide register (1989), Tallinna ägeda

me: vähiregistrit, abordiregistrit ja surmapõhjuste registrit, mida sündmuste keeris muserdas rohkem kui teisi. Eesti Vähiregister (EVR) on meie meditsiiniregistrite lipulaev, mille andmestiku najal võrsus Eestis moodne epidemioloogia (Rahu 2018) ja mille olemasolust on elujõudu ammutanud hilisemad registrid. Abordiregister tagab vajalikud arvandmed abortide kohta tervishoiuteenuse ja ennetuse korraldamiseks. Surmapõhjuste register kuulub arenenud riigi põhiregistrite hulka ning on üks riikliku statistika põhisambaid.

Epidemioloogia kui tervishoiu alusteadus uurib haiguste ja teiste tervisega seotud nähtuste esinemist ning mõjureid. Aasta-aastalt on epidemioloogias suurenenud registripõhiste epidemioloogiliste uuringute (Olsen 2012) osakaal, kusjuures need toetuvad kas ühe meditsiiniregistri andmetele või kahe ja enama registri (sh teadusandmete kogu) lingitud andmetele.² Lingitud andmed annavad võimaluse ehitada uuring üles otstarbekama kavandi järgi (Jutte jt 2011). Samas täiendab ja uuendab iga meditsiiniregister ise oma andmeid teiste registritega linkimise teel.

Paljude rahvastiku tervist käsitlevate uuringute saatus sõltub riigi üldisest registrimajanduse tasemest ja sellest, kuidas on õigusaktides reguleeritud registriandmete kogumine, säilitamine ja kasutamine teadustöös. Järgnevalt on vaatluse alla võetud periood alates 1990. aastate teisest poolest, mil terve hulga õigus-

müokardiinfarkti register (1990), surmapõhjuste register (1991), Tartu insuldiregister 2 (1991), meditsiiniline sünniregister (1992), abordiregister (1993), antropomeetriaregister (1995) ning pimedate ja nõrgalt nägijate register (1995).

²Termin “linkimine” (ingl k *linkage*), mille lõi 1946. aastal USA meditsiinistatistik Halbert Dunn, tähistab siin ühe ja sama isiku andmete kokkupanekut (nt isikukoodi abil) kahe või enama andmekogu alusel (Rahu 2013a: 1627). Õigustekstides vastab “linkimisele” kõige enam “andmete ristikasutus”, muudes tekstides võib linkimine olla väljendatud sõnadega “andmevahetus”, “andmete ühendamine”, “kokkuviiimine”, “liidendamine”, “seostamine”, “sidumine” jm. Linkimise tulemusena saadakse lingitud andmed (ingl k *linked data*). Informaatikas hakati seda ingliskeelset terminit kasutama 2006. aastal. Linkandmed on seal struktureeritud andmed, mida on kirjeldatud ja avaldatud viisil, mis lubab neid automaatselt seostada (Küngas jt 2014: 9).

aktide loomine ja korrastamine tingis muutusi meditsiiniregistrite tegevuses ja terviseuuringute korraldamises. Kirjeldan mitmeid tagajärgi, mida õiguslik eksperiment — esmajoones teadusuuringute vajadusi eirav isikuandmete kaitse seadus (IKS) ja selle rakendamine — praktikas kaasa tõi. Artikli kirjutamisel olen tuginenud teadus- ja ajakirjanduses avaldatule, õigusaktidele, riigikogu stenogrammidele, asjaosaliste kirjavahetusele, vestlusringides, koosolekutel ja intervjuudes räägitule, oma ülestähendustele jms. Teema tõlgendamisel olen lähtunud veendumusest, et teadustöös isikustatud terviseandmeid vahetevahel või pidevalt kasutavad inimesed moodustavad ühiskonnast selle osa, kellel nagu teistelgi töötajatel on erialased oskused, eetilised tõekspidamised, ametikohustused ja õigused.

“NUTT JA HALA EESTIS”

Esmaspäeval, 9. novembril 1998 saabus Eksperimentaalse ja Kliinilise Meditsiini Instituuti (EKMI) sotsiaalminister Tiiu Aro³ käskkiri (06.11.1998 nr 267). Selles kohustati tervishoiuasutusi ja eraarste otsekohe peatama *andmete edastamine meditsiinilistesse registritesse kuni edasiste korralduste saamiseni*. Tervishoiu asekanstleri allkirjaga kaaskirja järgi tingis keelu vajadus täpsustada *delikaatseid isikuandmeid sisaldavate registrite seadusandlikku baasi ning korraldada andmekogude seaduse ja isikuandme-*

³Et artiklis käsitletav temaatika puudutab mitme sotsiaalministri / tervise- ja tööministri valitsemisaega, toome ära nende nimed koos ametis olemise aastatega: Marju Lauristin (1992–1994), Toomas Vilosius (1994–1995, 1995–1996), Siiri Oviir (1995, 2002–2003), Tiiu Aro (1996–1999), Eiki Nestor (1999–2002), Marko Pomerants (2003–2005), Jaak Aab (2005–2007), Maret Maripuu (2007–2009), Hanno Pevkur (2009–2012), Taavi Rõivas (2012–2014), Urmas Kruuse (2014–2015), Rannar Vassiljev (2015), Jevgeni Ossinovski (2015–2018) ja Riina Sikkut (2018–2019).

*te kaitse seaduse tõlgenduses delikaatsete isikuandmete kaitset.*⁴ Registritega seotud inimesi tabas käskkiri ootamatult.

Tõsi, juba mõnda aega teavitati üldsust kahetsusväärsete juhtumite avalikustamise kaudu sellest, kui lohakalt hoitakse terviseandmeid sisaldavaid dokumente. Ühtlasi arutleti, kui ohtlikud on isikuandmeid koondavad meditsiiniregistrid. 1998. a juulis *vedelesid* Rakvere südalinnas haigekassa arved laste isikukoodi ja diagnoosiga (Herm 1998) ning Jõgeva kandi prügimäe *koormatäiest* kohtutoimikutest võis *igatiüks vabalt teada saada* Jõgevamaa alkohoolikute ja narkomaanide nimesid (Päärt 1998). Septembris kuulsime mahajäetud Pilguse mõisahoonest avastatud vaimsete häiretega patsientide ravidokumentidest (Kirss 1998) ja sedagi, et suguhaigete andmed on *ripakil*, s.t *must valgel haigekassa ametnike kirjutuslaudadel* (Jõgeda 1998). Kuu hiljem jõudis järg Tartu kätte, mille kesklinnas *juhuslik möödakäija* leidis *maast paberilehe 51 naise nimega*, keda pidi uuritama kasvaja- ja suguhaiguste suhtes (Günekoloogilised... 1998). Septembris, vahetult pärast siseministeeriumi (SiM) andmekaitse osakonna juhataja⁵ küünilise seisukoha ilmunist⁶ andsid mõned tuntud

⁴IKS 1996 järgi on delikaatsed isikuandmed teave inimese terviseseseisundi, seksuaalelu, etnilise päritolu, rassilise kuuluvuse, poliitiliste vaadete, usuliste ja filosoofiliste veendumuste, toimepandud kuritegude, kohtulike karistuste ja kriminaalmenetluste kohta. IKS 2003-s lisandus teave puude, pärilikkuse ja ametiühingusse kuulumise kohta. Euroopa Parlamendi ja nõukogu määruses 2026/679 (isikuandmete kaitse üldmäärus, edaspidi andmekaitsemäärus) lisati neile seksuaalse sättumuse ja isiku unikaalsed biomeetrilised andmed, kusjuures delikaatsete isikuandmete asemel võeti kasutusele termin “eriliiki andmed”.

⁵SiMi andmekaitse osakond kui andmekaitse järelevalveasutus loodi 1. jaanuaril 1997 ja selle juhatajaks sai Hillar Aarelaid. 1999 anti osakonna ülesanded üle Andmekaitse Inspeksioonile (AKI), mis 2007. aastal viidi üle justiitsministeeriumi valitsemisalasse. AKI peadirektorid on olnud Hillar Aarelaid (1999–2003), Urmas Kukk (2003–2008) ja Viljar Peep (2008–2018).

⁶*Eesti Päevalehes* teatas Hillar Aarelaid: “Te leiате abordiregistriga otseselt kokkupuutuva sotsiaalministeeriumi töötaja ja maksate talle piisava summa, et ta teile selle andmebaasi tooks” (Karpa, Piirsalu 1998). Kaks aastat varem oli tuntud IT-spetsialist väitnud, et Eestis saab su-

arstid sotsiaalselt soovitud või oma veendumustel põhinevates arvamused avaldustes teada: Eesti ühiskond isikuandmetega meditsiiniregistreid ei vaja (Ammas 1998a, 1998b; Jõgeda 1998).⁷

Et mäng ühe värava all ei käiks, esitas kuu lõpus vastulause EKMI direktor Toomas Veidebaum (Ennet 1998). Ta andis mõista, et osalt johtub inimeste hirm isikuandmetega meditsiiniregistrite ees teadmatusest, miks ja kuidas andmeid registritesse kogutakse ning kes neid kasutada võivad. Ise jõudsin ajakirja *Luup* peatoimetaja Peeter Ernitsaga kokkuleppele anda 5. oktoobri numbris sõna viiele nimekale välisteadlasele (Rahu jt 1998). Nad vastasid küsimusele “Mis juhtuks, kui Teie riigi või uurimisvaldkonna meditsiiniregistritest eemaldataks kõik isikuandmed?”. Rahvusvahelise Vähiregistrite Assotsiatsiooni peasekretär Hans Storm lausus otsesõnu: isikuandmete eemaldamine on kasulik *kriminaalse mõttelaadiga inimesele*. Ta selgitas, et kulus aastaid, enne kui poliitikud Euroopa Ühenduse andmekaitse-direktiivi 95/46/EÜ (edaspidi andmekaitse-direktiiv)⁸ eelnõude menetlemisel taipasid vajadust isikuandmetega registrite järele.

Aga seda, et kuu aega hiljem kasutatakse Eesti registrite vastu jõuvõtteid, ei osatud aimata. Nähtavasti pidi sotsiaalministeerium (SoM) andmekaitsejate survele alluma, kuid kas just sellisel moel... Selgusetuks jäi, kui kaua andmete edastamise keeld kehtib.

valise andmekogu kätte 5000 dollari eest (Mattson 1996). Käes olid 1990ndad oma tõekspidamiste ja moraalinormidega. Eesti sammus uljalt varakapitalismi rajal ja tõusis maailma neljandaks riigiks Mehhiko ja Argentiina vahele — tulirelvasuremuses (Krug jt 1998).

⁷Nende üheülbaliste arvamuste taustal kosutas hinge teadmine, et Tallinn alustab koerte tervise huvides koerteregistri pidamist ja igale registreeritavale loomale antakse registrinumber (Peensoo 1998). Oktoobris kirjutas *Helsingin Sanomat*, et Soomes hoitakse inimeste isikuandmeid lugematus arvus registrites ja see kõik on ühiskonna toimimiseks hädavajalik (Hakola 1998).

⁸Euroopa Parlamendi ja nõukogu direktiiv 95/46/EÜ 24. oktoobrist 1995 üksikisikute kaitse kohta isikuandmete töötlemisel ja selliste andmete vaba liikumise kohta (*Euroopa Ühenduse Teataja*, L 281, 23.11.1995, lk 31).

Oma 1998. a 9. novembri kommentaaris mulle ja Veidebaumile hindas EVRi juhataja Tiiu Aareleid⁹ SoMi käitumist läbimõtlematuks. Tema arvates kahjustatakse korvamatuult pikaajalise tööga loodud vähijuhtude registreerimissüsteemi; andmeesitajates süveneb tunne, et *vähijuhust mitteteatamine (s.o ühe "liigse" paberi täitmata jätmine!) ongi normaalne.*

Ametlikult reageeris kohe EKMI direktor e-kirjaga SoMis töötavale registrite nõukogu esimehele. Kirjas tauniti sotsiaalministri käskkirja, sest eelnevalt tulnuks selle sisu üle aru pidada registrite nõukogu liikmetega.¹⁰ Nenditi, et kui tuli järele anda andmekaitse osakonna pressile, ei tohtinuks lõpetada andmete saatmist registritesse, vaid pigem peatada neis andmete sisestamine. Paluti käskkiri tühistada ja anda välja uus. Kirja lõpus tõdeti: „Registrite põhimäärused on sotsiaalministeeriumis seisnud kinnitamise ootel aastate viisi. Pole mingi ime, et korrastamata juriidilise alusega registritele saab igäuks näpuga näidata.”

11. novembril saatis Toomas Veidebaum kirja (nr 202) sotsiaalministrile, sedastades selles, et registrite töö katkestamisega anti neile ränk hoop, mistõttu ei saa enam koguda usaldusväärset andmestikku tervishoiu ega epidemioloogia tarbeks. Registrite õigusaktide kiireks kooskõlla viimiseks seadustega soovitas ta kasutada mõne advokaadibüroo teenust, mille eest, nagu äsja oli välja uuritud, võib tasuda Maailmapanga tervishoiuprojektidele eraldatud rahast. Kuna EKMI ei saa registriteta jätkata paljusid teadusuuringuid, ollakse sunnitud tekkinud kriisiolukorrast teavitama oma koostööpartnereid.

⁹Ülevaatlikkuse huvides esitan kõigi seniste EVRi juhatajate nimed ja ametisoleku aastad: Mati Rahu (1978–1993), Jaanus Pikani (1993), Linda Mägi (1993–1994), Thea Kuddo (Tamra; 1994–1996), Tiiu Aareleid (1996–2006) ja Margit Mägi (2006–).

¹⁰Sotsiaalminister Tiiu Aro käskkirjaga (21.05.1998 nr 146) moodustatud registrite nõukogu tegutses 1998–2000. Selle eelkäija, Eesti meditsiiniregistrite nõukogu, loodi tervishoiuminister Andres Ellamaa käskkirjaga (18.11.1991 nr 167) Eesti Tervishoiu Arenduskeskuse juurde ja töötas keskuse direktori Laur Karu jäädava lahkumiseni detsembris 1996.

Jätsin käsilolevad tegevused katki ja koostas ingliseelse kirja, milles kirjeldasin juhtunut ning palusin registrite normaalse tegevuse taastamist toetava avalduse läkitamist president Lennart Merile, peaminister Mart Siimannile ja sotsiaalminister Tiit Arole. Lisasin neist igaühe postiaadressi, telefoni- ja faksinumbri. E-kirja teemareale läks olukorra tõsidust väljendav appikarje *Cry and tears in Estonia*. Kirja postitasin 11. ja 12. novembril 33-le välismaa kolleegile, keda isiklikult tundsin ja kellest enamik tegutses vähiepidemioloogia valdkonnas. Samasisulise eestikeelse kirja saatsin kümnele inimesele Eestis.

Välismaa ametikaaslastest tuli minu palvele vastu vähemalt 17.¹¹ Varmaim oli Martin McKee Londoni Hügieeni ja Troopilise Meditsiini Koolist. Juba 11. novembril faksis ta Eestisse kolm ühesuguse tekstiga kirja, nentides, et ajal, mil paljud endise kommunismibloki riigid alustavad vähiregistrite loomist nullist, on eriti nukker, kui Eestil tuleks loobuda oma suurepärasest registreerimiskorraldusest. Tõhus vähijuhtude registreerimine on tänapäeva tervishoiusüsteemi keskne osa. Kirja lõpus seisis: “Loodan väga, et Eesti rahva tervise huvides on võimalik tehtud otsus läbi vaadata.”

Päev hiljem saatis kirjad välja Karolinska Instituudi epidemioloog Hans-Olov Adami. Ta avaldas lootust, et Eesti Vabariigi president, peaminister ja sotsiaalminister käsitavad Põhjamaid eeskujuna, kui kõne all on tervishoiu hindamatu ressursi, kogu riiki hõlmavate isikustatud andmekogude kasutamine. Põhjamaade vaatevinklist asub Baltimaade parim vähiregister Eestis — ent võib juhtuda, et koos vanniveega visatakse välja ka laps. Adami usk sotsiaalministri käskkirja tühistamisse ja mainis, et tema muret jagavad paljud teised rahvatervishoiu valdkonnas tegutsjad.

Tampere ülikooli Matti Hakamale saadetud e-kiri jõudis tema ni ajal, mil ta ajutiselt töötas Heidelbergis paiknevas Saksa vähi-

¹¹See arv ilmneb peamiselt kirjadest (25.12.1998 nr 1-3/3148 ja 28.12.1998 nr 10-7/9847), millega sotsiaalminister teavitas peaministrit vastamisest välisriikidest saabunud aramusavaldustele meditsiiniregistrite sulgemise kohta.

uurimiskeskuses. Keskuse teadusdirektori Harald zur Hauseni¹² 20. novembri kirjas nenditi, et vähitõrje ja -uuringute tugisammas on hästi korraldatud infosüsteem, mis kannab vähiregistri nime. Üksnes vähiregistri abil on esmasjuhtude, üleriigiliste vähielulemusnäitajate ja vähisurmade ajatrendi kaudu võimalik otsustada vähitõrje edukuse üle. Register on epidemioloogiliste vähiuurin-gute kulusäästlik infrastruktuur, mis aitab teha kindlaks vähi põh-jusi ning hinnata esmase ennetamise ja sõeluuringute efekti vähi esinemisele. Harald zur Hausen palus asjassepuutuvatel isikutel uuesti kaaluda otsust EVRi tegevuse peatamise kohta.

Appi tuli ka EVRi endine juhataja Thea Tamra, USA Riikliku Vähiinstituudi külalisteadur. Selle instituudi töötajad ei tohtinud koostada protesti- ega toetuskirju, mistõttu mulle tuttavad teadla-sed jätsid oma arvamuse Eesti ametivõimudele avaldamata. Lä-birääkimiste tulemusena saavutas aga Tamra selle, et kogu vähi-instituudi nimel esitas välissuhete osakonna asedirektor Federico Welsch hinnangu meie registrite töö katkestamisele.

Peale nimetatud institutsioonide saadeti Eesti presidendile, peaministrile ja sotsiaalministrile kirjad järgmistest asutustest: Soome vähiregister, Soome kiirguskaitsekeskus, Norra teaduse ja tehnoloogia ülikool (Trondheim), Kanada suursaatkond Stock-holmis, Läti onkoloogiakeskus, Leedu onkoloogiakeskus, Marie Skłodowska-Curie vähikeskus (Varssavi), Rahvusvaheline Vähi-registrite Assotsiatsioon (Lyon), Edinburghi ülikool, Michigani riiklik ülikool (East Lansing) ja Fred Huchinsoni vähiuurimiskes-kus (Seattle).

Samalaadse aktsiooni käigus Eestis tuli loobuda kavatsusest koostada sotsiaalministrile protestikiri Tallinna ja Tartu viie-kuue tuntud onkoloogi allkirjaga: ühed ei soovinud sekkuda, teised ei olevat jõudnud üksmeelele sõnastuse suhtes. 12. novembril saa-tis Eesti onkoloogiakeskuse ülemarst ja SoMi onkoloogianõunik Vahur Valvere koos EVRi juhatajaga kirja maakonnaarstidele, ra-

¹²Harald zur Hausen pälvis kümme aastat hiljem Nobeli meditsii-niauhinna emakakaelavähki põhjustava papilloomiviiruse avastamise eest. Ta on nimekaim nende teadlaste hulgas, kes oma läkitustega toeta-sid meie püüdu tagada meditsiiniregistrite loomulik tegevus.

viasutuste peaarstidele ja Eraarstide Ühingule, paludes jätkata vähiteatiste vormistamist.

13. novembril teavitas *Postimees* üldsust (Rooväli 1998) sotsiaalministri käskkirjast ja intervjueeritute suhtumisest toimunusse. Ainsana väljendas rahulolu SiMi andmekaitse osakonna juhataja, sest *käskkirjast teadasaamine valmistas talle rõõmu*.

Tartu ülikooli tervishoiu instituudi juhataja Raul Kiivet teatas mulle 13. novembri vastuskirjas, et ta on uurinud tekkinud olukorra tagamaid. Käskkirja kehtetuks tunnistamine ei tulevat ministeeriumis kõne allagi, sest peljatakse andmekaitsjate uusi ettekirjutusi ja järjekordset kohtuskäiku (vt järgmist peatükki). Kavatakse täiendada tervishoiukorralduse seadust, misjärel taastuvad registrite endine tegevus. Kõigele sellele kuluvat mitu kuud.

14. novembril tunnistas sotsiaalminister, et “andmekaitse osakonna arusaamade ja seaduste tõlgendamise pärast on tekkinud hullumeelne olukord. [...] Ma kardan, et me ei tohi enam ka haiguslugusid kirjutada.” Tema sõnul on andmekaitse osakond pigem andmekogude keelustamise osakond (Karpa 1998a).

16. novembril üllitati Alar Irsi (1998) ehe reageering (*õudusega lugesin*) kolme päeva eest *Postimehes* ilmunud kirjutisele. Teda kui parajasti Taanis viibijat ning sealsete kümnete ja kümnete isikuandmetega meditsiiniregistrite¹³ vajalikkuses veendunud ei rõõmustanud kodumaal toimuv. Irs küsis: “Kus olid Eesti prominentsed arstiteadlased, kelle teadustöö sõltub eluliselt neist samadest registritest?”

Samal päeval tegid Eesti onkoloogiakeskus, Eesti Vähiliit ja EVR ühise pöördumise sotsiaalministrile (koopia peaministrile ja riigikogu sotsiaalkomisjonile). Protestiti läbimõtlemtu käskkirja vastu ja vaeti andmete edastamise keelu tagajärgi. Märkiti, et “vähijuhtude edastamise peatamine kujundab arstkonnas arvamuse, nagu teatiste täitmine polegi tarvilik. Hiljem on tekkinud lünka väga raske täita. [...] Vähijuhtude registreerimise katkestamine

¹³1998. aastal peeti Taanis 58 tervisevaldkonna registrit. 1942 rajati Taanis maailma vanim kogu riiki hõlmav rahvastikupõhine vähiregister. Selles riigis on isikustatud surmaandmed e-kujul ja arstlikud surmaandmedid mikrofilmil olemas alates aastast 1943.

Eestis on halb pretsedent. See kahjustab Eesti mainet ajal, kui pürgime Euroopa Liitu.” Paluti käskkiri kiiresti tühistada ja avaldati veendumust, et riigis peaks andmekogude seaduse (AKS) ja IKS-i kohaldamine toimuma registrite tööd häirimata.

SoMi tabanud ettearvamat, kiire ja tauniv kodu- ja välismaine tähelepanu sundis ametnikke aega viitmata tegutsema. Igatahes hiljemalt 19. novembril oli valmis tervishoiukorralduse seaduse muutmise seaduse eelnõu mustand, mille järgi SoM on 11 andmekogu¹⁴ vastutav töötleja. Eelnõu käikulaskmine oli ilmselt üks tegevusi, mis tagas, et 26. novembril 1998 tühistas sotsiaalminister (käskkiri nr 283) osaliselt oma käskkirja nr 267. Uues käskkirjas kästi *jätkata andmete edastamist* viide meditsiinilisse registrisse (vähiregister, meditsiiniline sünniregister, tuberkuloosiregister, pimedate ja nõrgaltnägijate register, antropomeetriaregister). Nimetamata jäi abordiregister, mille asutamise vaidlustamine täitev- ja seadusandliku võimu poolt oligi käivitunud kogu eelkirjeldatud sündmusahela. Vaatame toimunut lähemalt, sest see näitab ilmekalt 1990ndate lõpuaastate hoiakuid ja arusaamu.

ABORDIREGISTER HÄBIPINGIS

1998. a juunis leidsid aset kaks ajaliselt lähestikust sündmust: 10. kuupäeval jõudis riigikogus esimesele lugemisele raseduse katkestamise ja steriliseerimise seaduse eelnõu ning 18ndal saatis SiMi andmekaitse osakonna juhataja sotsiaalministrile kirja (nr 11/3428). Kirjas öeldi, et a) abordiregistri andmeid ei vajata tervishoiu korraldamiseks, mistõttu tervishoiukorralduse seaduse

¹⁴Need olid mustandis toodud loetelu järgi abordi-, antropomeetria, arstide, meditsiiniline sünni-, narkomaania ravi, pimedate ja nõrgaltnägijate, tervishoiuasutuste, tuberkuloosi, vereteenistuse, vähi- ja öendusalatöötajate andmekogu. 16. veebruaril 1999 vastu võetud tervishoiukorralduse seaduse muutmise seaduses (RT I 1999, 23, 351) seisab abordiandmekogu asemel raseduskatkestuse andmekogu. SoMile pandi kohustus kujundada nimetatud andmekogud 1. aprilliks 2001 ümber riiklikeks registriteks või riigiasutuse andmekogudeks.

järgi SoMis seda registrit olla ei tohi; b) mitte ükski kehtiv seadus ei sätesta alust delikaatsete isikuandmetega abordinegri olemasoluks. Paluti lõpetada abordinegri pidamine 6. augustiks ja eemaldada kolmandale isikule üleantavatest andmetest isikut tuvastavad tunnused.

Oma vastuses (17.07.1998 nr 13-7/60) selgitas SoMi esindaja abordinegri vajalikkust ministeeriumi seadusjärgsete ülesannete täitmiseks Eestis kui kõrge aborditasemega riigis¹⁵ ja rõhutas isikukoodi tähtsust andmekogumise ja -kvaliteedi ning teiste andmekogudega linkimise seisukohalt. Abordinegri likvideerimisega SoM ei nõustunud, küll aga lubas üle vaadata abordikaardi tunnused. Sellega lugu paraku ei lõppenud, vaid hoopis algas kahe asutuse omavaheline jagelemine.

2. septembril jõudis SoMi andmekaitse osakonna ettekirjutus, milles sotsiaalministrit kohustati lõpetama abordinegri isikuandmete töötlemine 22. septembriks. SoM sellele ettekirjutusele ei reageerinud, mispeale andmekaitse osakonna juhataja koostas 21. oktoobril sotsiaalministrile haldusõigusrikkumise protokoli (nr 1). Päev hiljem saatis sotsiaalminister kirjaliku avalduse (nr 1-3/1014) riigikogu õiguskomisjonile saamaks selgust ettekirjutuse õiguspärasuses. Avalduses toonitati: riigi tasandil ei juhita tervishoidu ega tehta tervishoiuteenuste järelevalvet üksikute haiguslugude, vaid andmekogudest saadava informatsiooni põhjal. Märgiti hämmastusega, et andmekaitse osakond “võtab endale õiguse otsustada, mis on riigi tervishoiualane ülesanne ja kas see hõlmab tervishoiu juhtimist läbi abordinegri sisalduva informatsiooni. [...] Tõenäoliselt ei ole ametniku pädevuses otsustada, et aborti puudutav informatsioon on delikaatsem kui palloomulise kasvajaga või tuberkuloosiga seonduv teave.” Õiguskomisjon jättis avaldusele vastamata, kuid tema suhtumine asjasse selgus järk-järgult raseduse katkestamise ja steriliseerimise seaduse eelnõu teise lugemise käigus (16.09, 21.10 ja 25.11).

Vahepeal, 4. novembril arutas Tallinna halduskohus andmekaitse osakonna juhataja koostatud haldusõigusrikkumise pro-

¹⁵ Abordinegri loomisele järgnenud 1994. aastal registreeriti Eestis 14 021 sündi ja 22 450 aborti (Allvee, Karro 2017).

tokolli. Kohus otsustas lõpetada sotsiaalministri haldusõigusrikumise asja menetluse koosseisu puudumise tõttu (kohtuotsus 05.11.1998). SiMi 2. septembri ettekirjutus osutus õigustühiseks: sellel puudusid üldkohustuslikest rekvisiitidest tegemise aeg, koht ja number, lisaks esitati ettekirjutus valele isikule: sotsiaalminister ei ole ühegi dokumendi järgi abordiregistri vastutav töötleja. Et kohus abordiregistri pidamise seaduslikkuse arutamiseni ei jõudnud, oli otsemaid oodata uut ettekirjutust, seekord normitehniliselt laitmatut. Nii läkski: eelmise ettekirjutuse veidi täiendatud variant (10.11.1998 nr 11/5658) adresseeriti SoMile. Ministeeriumi kohustati 30. novembriks *kõrvaldama isikuandmete töötlemise nõuete ja andmete andmekogusse kogumise lubatavuse rikkumine*. Kohe selgus, et andmekaitse osakond ei olnud ettekirjutuse koostamisel teadlik nelja päeva eest välja antud sotsiaalministri käskkirjast meditsiiniregistrite töö katkestamise kohta (Karpa 1998b).

Oma rada pidi kulges raseduse katkestamise ja steriliseerimise seaduse eelnõu lugemine. Vaatame, mida arvasid riigikogu VIII koosseisu liikmed 1998. a juunis, septembris, oktoobris ja novembris¹⁶ sellest, kas abordiregister on Eestile vajalik, ja kui on, kas inimene peaks siis registris olema anonüümselt või isikukoodi kaudu tuvastatavalt.

Abordiregistri tarbetust põhjendati järgmiselt: a) haigekassades, haiglates ja meditsiinikaartidel on andmed raseduskatkestuste kohta olemas ning seega on lahendatud kõik inimeste tervise kaitsmise probleemid; b) suguhaigusi ega lastehaigusi (lapsed on meie tulevik), samuti püromaane ega muid ühiskonnaohtlikke inimesi andmekogudesse ei kanta — miks vajame ilmtingimata abordiregistrit?; c) see teenib ühe kitsa teadussuuna huve ega aita

¹⁶Käsitlus tugineb raseduse katkestamise ja steriliseerimise seaduse eelnõu esimese ja teise lugemise stenogrammidele (www.abort.ee/materjalid/nopped/newwin-print/#rkss98_1; <http://stenogrammid.riigikogu.ee/et/199809161400#SND-890153692>; <http://stenogrammid.riigikogu.ee/et/199810211400#SND-890156341>; <http://stenogrammid.riigikogu.ee/et/199810211400#PKP-1900005331>).

lisada maailma teadusele midagi olulist;¹⁷ d) registri peale on neli aastat raha kulutatud, ent andmeid pole kasutatud tervishoiupoliitika suunamisel.

Isikuandmetega (siin: isikukode sisaldava) abordiregistri vastu oldi eeskätt kartusest, et abordiandmed võivad lekkida Eesti riigi olematuks kuulutatud andmekaitsemeetmete tõttu.¹⁸ Väideti, et praegusaja elektroonikasüsteemid võimaldavad lahti muukida kõikvõimalikke registreid, *ka Pentagoni arvutitesse on sisse murtud*.¹⁹ Andmete turvalisusest rääkimine on *kuritegu inimeste suhtes*, kelle andmeid registris hoitakse. Kõik teavad, et turul müüakse superandmebaase,²⁰ mis sisaldavad *peaaegu kõigi isikukoodiga inimeste* andmeid. Potentsiaalseks pahalaseks võivat osutada

¹⁷Teadusetegijate riuklikkust “paljastati” õhust võetud väitega, et abordiregistri peale oli aluse keegi günekoloog, kes tahtis Helsingis doktoritööd kaitsta ning oskas ainese saamise veeretada meditsiinisüstemi (Ammas 1998b).

¹⁸Eelnõu lugemisel 21. oktoobril väljendas ainsana eriarvamust Jaanus Männik: “Mul on kurb meel, et õiguskomisjoni [kui vaadeldava eelnõu juhtivkomisjoni] esimees [Daimar Liiv], selle asemel et tegelda isikuandmete kaitsmise tõhustamisega ja variantide väljatöötamisega nende andmete piisavaks kaitsmiseks, teeb ettepaneku andmeid mitte koguda. See on hämmastav ja täiesti arusaamatu.”

¹⁹Reutersi kaudu Eestisse jõudnud info järgi ründasid häkkerid 1998. a veebruaris-märtsis Pentagoni, NASAt ja USA ülikoole (Häkkerid... 1998).

²⁰Sõna “superandmebaas” kinnistus Eestis Imre Perli kokkupanud andmekogu avalikuks tulekuga 1996. a septembris. Perli koostas politsei ameti tellimusel ametkondlikuks kasutamiseks mõeldud andmebaasi autode, autoomanike, omanikuvahetuste, liiklusrikkumiste ja tagaotsitavate autode kohta. Pärast seda kui politseiamet lepingust loobus, täiendas Perli andmebaasi Eesti Telefoni, Eesti Mobiiltelefoni ja Radiolinja andmetega ning alustas andmebaasi (nn Perli superandmebaasi) müüki (Erilaid 2013; Karpa 1996; Karpa 1996; Vikipeedia 2017). Superandmebaasiks hakati kutsuma iga mahukat andmekogu või mitut lähestikku asuvat andmekogu tervikuna, mis selle sõna kasutaja hinnangul tundub enamasti olevat kahtlasevõitu isikuandmete rohkuse tõttu. Guugeldades näeme, et superandmebaasi valdajateks on peetud SoMi, Eesti Statistikaametit (ESA), riigikantsleid, Politseiametit, Maksu- ja Tolliametit, panku. Arendussõnastiku järgi (Parmakson 2019) on su-

mõni registritöötaja, kes vallandamise järel asub abordiandmeid levitama. Mida suudavad teha *raevunud naised*, kui nende isikuandmetega CD-plaate hakkab müüma mõni nooruk 400 krooni eest? *Praktiliselt võib teada saada iga aborti teinud naise isikukoodi*, selle kaudu leida nime ja kõik andmed ajakirjanduses avalikustada. Kui mõne *naispoliitiku meditsiiniline elulugu* tehakse avalikuks valimiste eel, kajastub see *valimistulemustes*. Registreeritud *naisi võidakse šantažeerida* ja nende *laste psüühikat traumeerida*. Naised, eeskätt noor põlvkond, ei pea olema SoMi *katsejänesed* aitamaks uurida, kuidas aborti tegemisel kasutatud valuvaigistid mõjuvad, ega taluma, et uurimistulemused *jõuavad avalikkuse ette koos nimega*. Isikuandmetega register andvat teadlastele võimaluse *aborti teinud naised* 10–20 aasta möödudes *üles otsida ja nendega vestelda*. Kõigil riigikogu meestel, kes pole seniajani taibanud isikuandmetega abordiregistri tähendust, soovitati *oma naise, sõbrannade ja armukeste* käest järele pärida, kas neile meeldiks, kui nende andmed ripakil seisavad. Hoiatati, et registreeritud võidakse tulevikus kanda *mehed kui rasedumise kaasosalised*. Isikukoodi sisaldava registri ohtlikkust nähti veel selle võimalikus linkimises teiste meditsiiniregistritega.

1998. a sügisel teatati riigikogus ja meedias, et abordiregister on olnud ebaseaduslik *kogu aeg*. Endine sotsiaalminister Siiri Oviir väitis, et abordiregistri kohta puudus tal igasugune teave. SiMi andmekaitse osakond olevat aga üllatuslikult avastanud abordiregistri rutiinse kontrolli käigus (Karpa 1998a). Vastukaaluks tuleb öelda, et SoMi käskkirjaga (26.04.1993 nr 73) kinnitati abordiregistrisse saatmiseks mõeldud uus tervishoiu arvestusvorm “Abordikaart”, mis tuli kasutusele võtta 1. septembrist 1993. Abordiregistrit mainitakse SoMi käskkirjas “Raseduse katkestamise korra kinnitamine” (25.06.1993 nr 116). Abordiregister oli teada riigikantseleile, kes rahvastiku- ja sotsiaaltatistika valitsuskomisjoni²¹ otsusel eraldas 1994. a elarves 892 000 krooni

perandmebaas endeemiliselt taastärkav idee kogu andmetöötluse koondatakse ühte süsteemi.

²¹Rahvastiku- ja sotsiaaltatistika valitsuskomisjon moodustati Vabariigi Valitsuse korraldusega (26.04.1993 nr 202-k). Selle koosseisu

SoMi meditsiiniregistrite (sünni-, abordi-, vähi-, südameinfarkti- ja traumaregister) pidamiseks.²² Abordiregister oli kenasti ära märgitud ülevaates Eesti registrite kohta (Oit 1995). SoMi käskkirjaga (16.02.1996 nr 36) vormistati sünni- ja abordiregistri ületoomine Meditsiinistatistika Büroost ministeeriumi informaatika osakonna registrite ja klassifikaatorite büroosse. Eesti pere- ja sündimusuuringu teadusnõukogu päringule vastanud SoM nimetas ja lühikirjeldas juulis 1996²³ oma haldusala kaheksat registrit/andmebaasi, nende hulgas abordiregistrit. Miks riigikantselai riigi infosüsteemide osakond talus aastaid neile tuntud *juriidiliselt olematut* (Ammas 1998b) abordiregistrit? Kas kahe valitsuskomisjoni teadmisel 1993. a septembrist saadik tegutsenud abordiregistri loomine oli vastuolus tollaste õigusnormidega, mis enesestmõistetavalt hõlbisid hiljem loodud regulatsioonist (vt Oone, Einberg 1998; Tikk, Nõmper 2007: 152–167)?

1998. aasta 22. oktoobri meediateade riigikogu otsusest abordiregister keelustada (Kalamees 1998) kajastas eelnõu lugemise vahepealset seisut. Tõtt-õelda muutis õiguskomisjon oma varasemat seisukohta ja tunnistas abordiregistri vajalikkust. 25. novembril võttis riigikogu vastu raseduse katkestamise ja steriliseerimise seaduse,²⁴ mille § 17 lg 1 näeb ette, et “raseduse katkestamist puudutavate andmete kogumiseks ja töötlemiseks asutab sotsiaalminister raseduskatkestusandmekogu”. Seaduse teksti järgi hakkab andmekogu sisaldama isikuandmeid, sama väidab sotsiaalminister oma intervjuus (Kuus 1998). Kui ministri määruse-

kuulusid teiste hulgas riigisekretär Ülo Kaevats, sotsiaalminister Marju Lauristin, justiitsminister Kaido Kama, rahandusminister Madis Üürrike, ESA peadirektor Rein Veetõusme ja Eesti Kõrgkoolidevahelise Demouuringute Keskuse direktor Kalev Katus. Komisjoni peaülesanne oli rahvastiku arvestuse ümberkorraldamine ja rahvastikuprotsesside analüüsi arendamine. Komisjoni õigusjärglaseks sai valitsuskomisjoni õigustes tegutsenud isikuandmenõukogu, mis moodustati Vabariigi Valitsuse korraldusega (17.06.1994 nr 440-k).

²²Eesti Vabariigi Riigikantselai kiri 16.02.1994 nr 4-14/33.

²³SoMi kantseri Jaan Rütmani kiri EPSU teadusnõukogule (11.07.1996 nr 1-6/1667).

²⁴RT I 1998, 107, 1766.

ga²⁵ andmekogu (taas)asutatakse, asetsevad kogutavate tunnuste loetelus varasema isikukoodi asemel hoopis “isikukoodi seitse esimest kohta (isikukoodi puudumisel sünniaeg)”. Sõna “isikukood” jäi lohutuseks alles, koguni topelt, kuid sisutühjana. Rahvastikuteadlased on toimunu kokku võtnud sõnadega: “Paraku degradeeriti abordinegister libaandmekaitsjate eestvõttel isikustamata andmekoguks” (Katus, Puur 2006: 143). Vilka tegutsemise tulemusel sattus endine abordinegister koguni kahte seadusse: ühte *raseduskatkestusandmekoguna*, teise *raseduskatkestuse andmekoguna*.

Kokkuvõtteks tuleb öelda, et abordinegistri sündroomi tuuma moodustasid lennukad oletused, mis kõik koletu meid andmeleke korral ees ootab.

Vähiregistril vedas, et esimesena ei hakatud aru pidama mitte tema, vaid abordinegistri olemise üle. Sotsiaalminister Tiit Aro mainis 1998. a novembri alguses, enne oma kurikuulsa käskkirja väljaandmist, et järgmine andmekaitse osakonna ettekirjutus tehakse vähiregistri kohta (Rooväli 1998). Kui riigikogu oleks parajasti arutanud mõnd vähitõrjega seotud eelnõu, lahvatanuks isikuandmetega vähiregistri pihta samasugused, 1990. aastate mõtetemallidele iseloomulikud universaalsed süüdistused.²⁶ Mõlemad registrid olid paugupealt kuulutatud lindpriiks, ehkki neid peeti nende loomise ajal kehtinud õigusaktide kohaselt. Paraku ei ilmutanud SiMi ega SoMi ametnikud tahet istuda koos laua taha ja selgeks rääkida, mis kuupäevaks tuleb meditsiiniregistrite õigusaktid korrastada.

²⁵Raseduskatkestusandmekogu asutamine. Sotsiaalministri määrus 02.06.1999 nr 43. RTL 1999, 102, 1263.

²⁶Riigikogu lugemistel vähiregistrit ei rünnatud, kuid avalikkust valgustas riigikogulane Anti Liiv teadaandmisega (Ammas 1998a), et Eesti meditsiiniregistrid loodi teadlaste jaoks, sest riigistruktuuri kasutades on lihtsam teadustööd teha. Riigil polevat vaja isikuandmetega vähiregistritki, kuid selle kaotamine oleks kahjulik haigetele. Lehes endast suure foto avaldada lasknud 56-aastane patsient eesnimega Kalev ei pidanud õigeks, et tema isikuandmeid hoitakse vähiregistris.

VÄHIREGISTER ÕIGUSAKTIDE TÖMBETUULES

IKS 1996²⁷ kohustas andmekogude vastutavaid töötlejaid viima andmete töötlemine selle seadusega vastavusse 1997. a juuniks. AKSi²⁸ järgi tuli olemasolevate andmekogude põhimäärused ajakohastada 1999. a aprilliks. Nagu eespool mainitud, täideti IKSis sätestatud nõuded sellega, et 16. veebruaril 1999 täiendati tervishoiukorralduse seadust SoMi valitsemisala 11 andmekogu, sh *vähiaandmekogu* loetlemisega. AKSi nõuetele vastavus tagati EVRi uue põhimääruse väljaandmisega.²⁹

Määrusega muudeti senise sõnaühendi “Eesti Vähiregister” tähendust ja kuju. Registri algaegadest peale tähistati sellega institutsiooni: 1993. a jaanuari lõpuni onkoloogiadispanseri/-keskuse ja teadusasutuse *funktsionaalset üksust*, sealt edasi onkoloogiakeskuse allüksust *osakonna* staatuses (Rahu 2018). Nüüd tühistati määrusega kunagine tervishoiuministri käskkiri (16.01.1978 nr 14) ja EVR kujundati ümber “Sotsiaalministeeriumi andmekoguks “Vähiaandmekogu” (ametliku nimega “Eesti Vähiaandmekogu”)”. Inglise keeles jäi alles endine “Estonian Cancer Registry”.

EVRi ja EKMI kirjavahetuses SoMiga õnnestus lõpuks vältida sõnastust, et vähiaandmekogu *asutatakse*. Selle asemele kirjutati *kujundatakse ümber*. Meie oma jõududega (EVRi juhataja Tiit Aareleid ja mina) ei suutnud ministeeriumi ametnikke ümber veenda. Käisime kahekesi riigikantselei riigi infosüsteemide osakonnas Kaidi Oone (praegu Ruusalepp) juures kurtmas,³⁰ et 1978. aastal loodud register tahetakse paberil uuesti luua. Jää hakkas liikuma alles siis, kui 18. jaanuaril 1999 edastasini regist-

²⁷Isikuandmete kaitse seadus. Vastu võetud 12.06.1996. RT I 1996, 48, 944.

²⁸Andmekogude seadus. Vastu võetud 12.03.1997. RT I 1997, 28, 423.

²⁹“Vähiaandmekogu” pidamine. Sotsiaalministri määrus 27.10.1999 nr 68. RTL 1999, 152, 2153.

³⁰Riigikantseleisse oskasime pöörduda seetõttu, et selle kaks töötajat olid avaldanud ülevaate (Oone, Einberg 1998) andmekogude asutamisest ja pidamisest.

rite nõukogu esimehele riigikantselei e-kirja, milles seisis must valgel: *ei ole vaja registrit uuesti asutada*, vaid kõnelda ministri määruses registri põhimääruse vastavusse viimisest AKSiga.

Kahjuks jäeti sotsiaalministri määruse nr 68 eelnõu lõplik tekst kooskõlastamata onkoloogiakeskuse kui vähiandmekogu volitatud töötlejaga. Määrus sisaldas mitmeid vigu ja ebatäpsusi, nt oli andmekoosseisust välja jäänud diagnoosimise kuupäev (!) ja tunnused järjestatud suvaliselt. Igatahes saatsid 8. novembril 1999 onkoloogiakeskus ja EKMI SoMi kantslerile ühise kirja (nr 1-4/204), milles meenutasid, et EVRi pidamist käsitlev dokumentatsioon on ministeeriumi menetluses olnud 1994. aastast peale ja viimase poole aasta vältel tehtud muudatusi pole onkoloogiakeskusega kooskõlastatud. Täiesti sobimatu on *registri* ümbernimetamine *andmekoguks*. Kirjas paluti anda välja uus korralik määrus ja ennistada endine nimi.

Varasemates aruteludes oli selgunud, et SoMi juristid taunivad sõna *vähiregister* kasutamist. Põhjenduseks toodi, et AKSis on andmekogud oma poliitilise tähtsuse järgi liigitatud viide rühma: riigi põhiregistrid, riiklikud registrid, riigiasutuste peetavad muud andmekogud, kohaliku omavalitsuse registrid ja kohaliku omavalitsuse muud andmekogud. EVR kuulub kategooriasse *riigiasutuste peetavad muud andmekogud*, mistõttu ei tohtivat tema nimes sõna *register* esineda ja seepärast pandigi tervishoiukorralduse seadusse kirja 11 *andmekogu*. Kui aga seaduses seisab *vähiandmekogu*, tulevat sama sõna korrata sotsiaalministri määruses esitatavas ametlikus nimetuses.

Järgnes aeg, mis kulus kord suurema, kord väiksema intensiivsusega askeldamisele muutmaks EVRi põhimäärus korralikumaks. Ja lõpuks ta tuli! Sotsiaalministri määruses nr 21³¹ võisime silmata tuttavat sõna *register*. Selles määruses muudeti eelmise määruse nr 68 teksti selliselt, et SoMi andmekogu sai nimeks “Eesti Vähiregister” ja *ametlikuks nimetuseks* “vähiandmekogu”. Seda laadi sõnaseadmine pani kukalt kratsima, aga paremat õiguslikku lahendust ei suudetud leida. Andmekoosseisu loe-

³¹Eesti Vähiregistri pidamise kord. Vastu võetud 02.02.2001. RTL, 19.02.2001, 21, 283.

telu oli nüüd loogilises järjestuses, diagnoosimise kuupäevgi kirjas. Määrus sätestas (§ 17, lõige 2), et EKMI võib korra aastas saada valimi *registri elektroonilisest andmebaasist*. Tolle aja iseärasusena ei tohtinud registri pidamise eesmärkide seas nimetada andmete kasutamist teadusuuringute tarbeks; töö pidi ära tegema eufemism *vähi esinemise ja vähihaigete elulemuse analüüs*.

Kui 2001. aastal asendati tervishoiukorralduse seadus tervishoiuteenuste korraldamise seadusega,³² oli vähiandmekoguga koos mitme teise andmekoguga sellest haihtunud. Uue seaduse § 59 sätestas küll, et asutatavas tervise infosüsteemis töödeldakse andmeid *tervise seisundit kajastavate registrite pidamiseks*, kuid see ei andnud selget volitust ühe või teise andmekogu tegevuseks. Samuti ei kirjutatud meditsiinilisi andmekogusid sõnaselgelt sisse 1995. aastast eksisteerinud rahva tervise seaduses,³³ mille 2002. a redaktsiooni lisati üksnes *rahvastiku tervisega seonduvate andmete kogumine ja isikuandmete töötlemine*.³⁴ Eelnevast teame aga, et kogu elevus meditsiiniregistrite ümber 1998. a sügisel sai alguse andmekaitsete etteheitest, et neid registreid/andmekogusid ei ole nimetatud üheski seaduses ja et tervishoiukorralduse seaduse tekst SoMi tervishoiualaste ülesannete kohta sisaldab üksnes üldsõnalist *tervishoiu korraldamiseks vajalike registrite pidamist*.

Mingil moel jõudis teave seaduselüngast kiiresti ajakirjanikuni (Maimets 2001). Vähiregistri juhataja tõdes, et registri *tulevik on tänasel päeval tõesti tume; kui register tõepoolest välja suretada tahetakse, oleks see pretsedent kogu maailmas*. SoMi andmekogude ja infoturbe büroo juhataja sõnul soovib ministeerium *uuesti täpsustada andmekogude eesmärke ja vajadusi*. Kui

³²Tervishoiuteenuste korraldamise seadus. Vastu võetud 09.05.2001. RT I, 50, 284. Seadus muutis nime riigikogus menetlemise käigus.

³³Rahvatervise seadus. Vastu võetud 4.06.1995. RT I, 57, 978.

³⁴Rahvatervise seaduse muutmise seadus. Vastu võetud 20.03.2002. RT I 2002, 32, 187.

leitakse, et andmekogusid ei vajata, otsustatakse need *likvideerida või kellelegi teisele üle anda*.³⁵

Mõni SoMi ametnik oli 2001. aastal täis indu teha meditsiini-registritele lõpp. Kõlanud mõtted olid sellised (Rahu 2001): vähi-registri ja teiste registrite pidamine tähendab riigi raha raiskamist; registreid pole vaja, sest haiguste ennetamiseks on meil loodud eeskirjad ja nõuded, mida järgitakse; andmeid ei ole analüüsitud; vähiregister töötab ühe väga kitsa tervishoiuvaldkonna huvides; andmeid ei ole kasutatud tervishoiupoliitiliste otsuste tegemiseks, neist pole kasu tervishoiuprobleemide lahendamiseks; vähiregistri andmeid tarvitatakse tihti teadustöös, mistõttu on õigem rahastada registrit teadusprojektide raames; **varsti käivitub kogu Eestis elektroonne haigusloo süsteem, edaspidi saame selle kaudu vajaminevaid andmeid odavalt ja automaatselt.**

Registrid jäid alles, kuid nende õigusaktide ajakohastamise hoog rauges. Minu silmatud rahvatervise seaduse muutmise seaduse eelnõu mustand kandis kuupäeva 13.01.2006, kuid sellest võrdlemisi vähe erinev seaduse redaktsioon³⁶ võeti vastu alles veebruaris 2011.³⁷ Andmekogusid normib eraldi peatükk, milles iseloomustatakse lühidalt nelja registrit (vähiregister, meditsiini-line sünniregister, müokardiinfarktiregister ja tuberkuloosiregister).

³⁵ Ajalehes oli vilksatanud teade (Piirsalu 1999), et SoM kavatseb kaugemas tulevikus anda riiklike registrite haldamise erafirmadele või mittetulundusühingutele.

³⁶ Rahvatervise seaduse ja sellega seonduvate seaduste muutmise seadus. Vastu võetud 17.02.2011. RT I, 10.03.2011, 1.

³⁷ Vahepeal, 2009. aastal muudeti mõnevõrra 2001. a määrust nr 21, kuid vajaliku kõrval torgati sisse lause, et register on asutatud sotsiaal-ministri 27. oktoobri 1999. a määrusega nr 68. Ministeeriumi tööle asunud inimesed ei olnud kelleltki teada saanud, et 10 aastat varem oli jõutud kokkuleppele mitte jälle asutada 1978. aastal loodud vähiregistrit. Kihk ikka ja jälle asutada olemasolevaid registreid ilmutab ennast siis, kui kõne all on õigusaktide korrastamine, andmeplatvormi vahetamine, andmekogu üleviimine teise asutusse jms.

Seadusele järgnes vähiregistri põhimäärus,³⁸ millega täitus EVRi töötajate ammune soov, et selle õigusakti kehtestaks Vabariigi Valitsus. Sedaviisi püsib suurem lootus, et mingit kaheldavat muudatust registri toimingutes ei võeta ette uisapäisa. Ajajärgu vaimule omaselt tuli seadusse/põhimäärusse sisse kirjutada, et register on riigi infosüsteemi kuuluv andmekogu, millesse kogutakse terviseandmeid tervise infosüsteemi vahendusel.³⁹ IKS 2007 olemasolu ja kaadrimuutused AKIs võimaldasid registri pidamise eesmärkide hulgas nimetada andmete töötlemist *epidemioloogiliseks uurimistööks*. See oli suur samm edasi, sest varem ei lastud eesmärkides kasutada sõnu *teadustöö* ega *teadusuuringud* (Rahu 2006).

Seega asus vähiregister aastatel 2001–2010 õiguslikus vaakumis, sest teda polnud nimetatud üheski seaduses. Kui 2000. a mais süüdistas AKI Eesti Statistikaametit hiljutise rahva ja eluruumide loenduse isikuandmete ebaseaduslikus töötlemises (Sildam 2000),⁴⁰ poleks osanud arvata, et edasine sündmuste käik puudutab otseselt vähiregistritki. Mis järgnes? Järgnes AKI jõuline seisukohavõtt: riiklike statistiliste vaatluste käigus kogub ja töötleb ESA andmeid ebaseaduslikult. Andmekogumisvormid sisaldavad delikaatseid isikuandmeid, mille töötlemine tuleb registreerida AKIs. Või, veel parem, kui selliseid andmeid ei kogutaks,

³⁸Vähiregistri põhimäärus. Vastu võetud 26.05.2011 nr 69. RT I, 28.05.2011, 10.

³⁹Andmekogu "Tervise infosüsteem" asutati Vabariigi Valitsuse määrusega nr 21, mis võeti vastu 14.08.2008. RT I 2008, 38, 226.

⁴⁰Lugu jätkus edaspidigi. AKI peadirektori selgitusel ("Aktuaalse kaamera" põhisaade 05.01.2004) on aastakümnetetaguse rahvaloenduse eesmärk täidetud, küsitletud inimesed on suuremas osas surnud, isikutatud andmetel pole enam mingit väärtust — seega tuleb isikut tuvastavad tunnused andmebaasist kustutada ja loenduslehed hävitada. Rahvaloenduspubereid tuleks hoida neli, mitte sada aastat. See on makulatuur, sellega ei ole juba praegu midagi teha (Padrik 2004). Hiljuti kaitsi Tallinna Ülikoolis doktoriväitekirja suuremuse demograafiliste, kultuuriliste ja sotsiaalmajanduslike erinevuste kohta Tartu luteriusulises rahvastikus (Jaadla 2016). Töö tegemisel lingiti 1897. a ülevenemaalise rahvaloenduse üksikandmed ja mitme luteriusu koguduse meetrika aastatest 1896–1900. Linkimine sai teoks tänu säilitatud isikuandmetele.

sest riiklikku statistikat saavat teha teisiti. Üks teenistusliku järelevalve korras 2002. a oktoobris sõnastatud õiguslikke järeldusi oli, et ESA-l oleks “oma ülesannete täitmiseks ja seadusega kooskõlas võimalik [...] delikaatseid isikuandmeid koguda ilma neid andmeid isikustamata”.⁴¹ AKI ja ESA vaheline mõõduvõtmine päädis 2003. a oktoobris sellega, et andmete kogumine sündide, surmade, abortide, abielude ja lahutuste kohta peatati. Aastal 2004 taotles ESA kolm korda enda registreerimist delikaatsete isikuandmete töötlejaks, kuid tulemuseta. Lõpuks, turvameetmete täiendamise ja tarkvara uuendamise järel registreerimistaotlus rahuldati 2005. a jaanuaris (ESA 2004).

Kahe riigiasutuse kemplemise käigus ja pärastpoolegi tutvustas uus AKI peadirektor Urmas Kukk korduvalt oma tõekspidamisi (nt Kalamees 2004; Kukk 2004; Sepper 2004; Õiguskantsler. . . 2004): täpse statistika tegemiseks ei vajata isiku nime ega isikukoodi; isikustatud andmeid tohib kasutada vaid erandkorras ja alati isiku nõusolekul; haigelt peab küsima, kas ta lubab enda kohta käivaid andmeid kanda andmebaasi isikustatud kujul. Tuli välja, et arstliku surmatõendi ja arstliku perinataalsurmatõendi alusel korraldatav riiklik statistiline vaatlus “Surmajuhtumid ja -põhjused”⁴² on ebaseaduslik. Eestis kasutatava surmatõendi rahvusvahelise vormiga, mida on riikidele soovitanud Maailma Tervishoiuassamblee, kogutakse delikaatseid isikuandmeid (need puudutavad ka surnu haridust), mis kõik kokku olevat mitme seaduse koosmõju tõlgenduse järgi lubamatu. Lausa talumatuks tulevat pidada, et *täiskasvanu hukkumisel* saab statistikaamet koos isikukoodiga *arstiõendi andmed surma soodustanud seisundite kohta. Kui inimene murrab luu, on see tema probleem; kui ta haigestub tähnilisse soetõppe, siis on see juba ühiskonna probleem.*

⁴¹Teenistuslik järelevalve rahandusministri 27. novembri 2001. a määruse nr 99 “Riiklike statistiliste aruandevormide kinnitamine” ja selle rakendamise üle. Vabariigi Valitsuse korraldus. Vastu võetud 15.10.2002 nr 671. RTL 2002, 119, 1728.

⁴²2004. a riiklike statistiliste vaatluste loetelu. Vabariigi Valitsuse korraldus 27.11.2003 nr 771. RTL 2003, 123, 1999.

8. aprillil 2004 riigikogus vastu võetud riikliku statistika seaduse ja AKSi täiendustega⁴³ anti ESA-le õigus kasutada andmete kogumisel ja töötlemisel isikukoodi ning teisi isikut tuvastavaid tunnuseid, samuti delikaatseid ja muid isikuandmeid. Nenditi, et ESAs riiklike vaatluste korral moodustatavad andmestikud ei ole andmekogud AKSi mõistes. Veelgi enam, sätestati, et statistikaametis olevaid isikustatud andmeid võib andmesubjekti nõusolekuta edastada teisele riikliku statistilise vaatluse põhikorraldajale. Hoolimata kõigist neist otstarbekatest seadusemuudatustest, loast taasalusdada 11. jaanuaril 2005 andmete sisestamist ESA surmapõhjuste registrisse ja ESA peadirektori Priit Potisepa mitmest kirjast AKI-le, ei lubanud Urmas Kukk⁴⁴ jätkata vähiregistri täiendamist surmaandmetega.⁴⁵ Põhjusend kolmas nii: "Riikliku statistika seadus ei näe ette võimalust andmeesitajate poolt peetavate andmekogude andmete täiendamiseks riiklike statisti-

⁴³Riikliku statistika seaduse ja andmekogude seaduse muutmise seadus. Vastu võetud 08.04.2004. RT I 2004, 30, 204.

⁴⁴AKI peadirektori arvates olid seadusemuudatused vastuolus põhi-seadusega. Ta taotles õiguskantseri abi delikaatsete isikuandmete kogumist lubava muudatuse tühistamiseks (Õiguskantsler. . . 2004), kuid edutult. Katse ESA tiibu kärpida tegi veel siseminister Margus Leivo, kelle väitel olevat Euroopa Liit andnud Eestile hävitava hinnangu, sest meil plaanitsetakse töödelda isikuandmeid ja delikaatseid isikuandmeid isikustatud kujul (Euroliit. . . 2004). See, et ESA endiselt kogub ja töötleb isikustatud andmeid, mitte aga üldisi statistilisi andmeid, tuli järjekordselt jutuks riigikogu põhiseaduskomisjonis 13. detsembril 2005. Sotsiaalstatistika teadusnõukogu selgitas memos põhiseaduskomisjoni aseesimehele (02.02.2006 nr 2), et isikuandmete kogumine on riigistatistikas hädavajalik; kui kogutaks üksnes koondandmeid, rikuks Eesti vastavaid statistika kogumist reguleerivaid ELi määrusi.

⁴⁵Vahtisime vesise suuga Soome lahe põhjaranniku poole, kus Soome vähiregister saadab igal aastal ligi veerand miljoni vähihaige isikukoodid Soome Statistikaametisse. Seal lingitakse need isikukoodid surmapõhjuste registri isikukoodidega ning vähiregistrile tagastatavasse faili lisatakse andmed surmakuupäeva ja -põhjuste kohta; ühtlasi kantakse faili isikukood ja surmaandmed inimeste kohta, kelle haigusest vähiregister ei teadnud.

liste vaatluste käigus kogutud andmetega.”⁴⁶ Õnneks ei jõutud elu viia SiMi õigusosakonna ja AKI peadirektori plaani hävitada surmatõendid kohe pärast *statistika jaoks* vajalike andmete (nimeta ja isikukoodita) arvutisse sisestamist.

Maailma vähiregistrite sissekulunud töökorraldus näeb ette, et haigusjuhtudele lisatakse surmatõendite alusel need vähijuhud, millest register varem ei teadnud. Nõukogude Liidus, sh Eestis, hakati nii talitama alates 1961. aastast. Hinnangute kohaselt jääb praegusajal arenenud maades umbes 5% vähi esmasjuhtudest registreerimata, kui ei kasutata surmatõendeid. Ei 1960ndatel ega hiljemgi saadud vähi registreerimisel teavet nende surmajuhtude kohta kirjatuviga ega hõbekandikul, ammugi mitte mingist *kahtlasest* asutusest — suremuse statistikaga tegeles (liiduvaba)riigi keskne statistikaasutus. Olenemata sellest, kas vajalikud surmajuhtud vähiregistri tarbeks kirjutati Eesti NSV Riikliku Statistikaakomitee koridori aknalaua surmatunnistustelt ümber paberilehtedele või saadi ESAs elektroonselt, ei peetud seda tegevust ebaseaduslikuks. Eraelu puutumatus nimel tegutsejad⁴⁷ jõudsid aga niikaugele, et ühel riigiasutusel (ESA) keelati aastate 2001–2008 surmaandmete edastamine teise riigiasutuse (SoMi) riikli-

⁴⁶AKI peadirektori kiri ESA peadirektorile (08.09.2005 nr 2.2-6/04/374r).

⁴⁷Eesti Ajalehtede Liidu täiskogu valis 2008. a detsembris presivaenlaseks AKI endise peadirektori Urmas Kuke, kelle juhtimisel muutus inspeksioon vaid keelavaks institutsiooniks, tõlgendades pidevalt meelevaldselt isikuandmete kaitse seadust (Käänik 2008). Märtsis 2010 pälvis AKI vaba ühiskonna pidurdaja tiitli, arvestades tema pikaajalist rolli ja sümboolset tähendust ühiskonnas sellise vaimsuse kandja ja sümbolina, mis on soosinud individualismi kasvu ja ühiste huvide mitteamvestamist. Märgiti, et AKI tegevuse tagajärjel on riigi terviklikku arengut takistava tendentsina privaatsus ja avalik huvi tarbetult vastandunud (www.tallinn.ee/est/Selgusid-vaba-uhiskonna-edendaja-ja-pidurdaja?&filter_otsing_uudis_rubriik_id=35). Kahjuks ei arvestanud tiitli andja Vaba Ühiskonna Liikumine sellega, et alates 1. oktoobrist 2008 hakkas AKIs tööle uus peadirektor ning et andmekaitse ideoloogias (IKS 2007) ja praktikas toimus seepeale oluline suunamuutus.

kusse andmekogusse.⁴⁸ Tuli oodata aastaid, kuniks nuputati välja, et neid andmeid tohib edasi anda alles pärast seda, kui SoMi haldusalas on hakanud toimima surmapõhjuste register. Vastav volitusnorm sätestati seaduses⁴⁹ ja valitsuse määrusega⁵⁰ asutati 1. jaanuaril 2008 surmapõhjuste register. Registri vastutavaks töötlejaks määrati SoM ja volitatud töötlejaks Tervise Arengu Instituut (TAI).⁵¹ Digitaalne andmebaas (surmajuhud 1983–2007) jõudis TAIsse 12. juunil 2009 ja paberkandjal alusdokumendid kolm päeva hiljem.

EVR sai surmapõhjuste registrist andmed aastate 2001–2008 surmade kohta kätte suvel 2010. Registris hakati tagantjärele kandma andmekogusse umbes 3000 vähijuhtu ja nende kohta alustati tavalist, ent suure ajalise nihkega päringute esitamist teravishoiuasutustele. Selleks kulus lisatööjõudu üks inimaasta ja tööga jõuti lõpule 2012. a mais.

Ah jaa, olukorra leevendamiseks pakkus AKI mingil ajal *ainust juriidiliselt vastuvõetavat lahendust*: vähiregister saab ESast oma käsutusse aruandeaasta vähisurmajuhud, teeb aruandetabelid valmis ja kustutab viivitamata need juhud andmekogust. Selline hookuspookus oli EVRile üdini kõlbmatu.

Häire vähiregistri tegevuses tekitas häbiväärse tühimiku ka rahvusvahelises koostöös. Eesti oli sunnitud välja jääma Euroopa riikide vähielulemuse seireuuringust EUROCare-4, milles osales 23 riigi 83 vähiregistrit (Berrino jt 2007).

Vähiregistri vastutav töötleja SoM ilmutas andmekaitsealase kriisiperioodi jooksul uskumatut administratiivset loidust (Aare-

⁴⁸Väärrib märkimist, et IKS 2007 eelnõu seletuskirja järgi (www.riigiteataja.ee/oigusuudised/eelvaadeSeadusUudis/303#2) ei või AKI tõkestada isikuandmeid töötleva riigiasutuse tööd, kui see asutus pole suutnud andmekaitse nõudeid piisavalt täita.

⁴⁹Surma põhjuse tuvastamise seadus. Vastu võetud 13.04.2005. RT I 2005, 24, 179. Redaktsiooni jõustumise kuupäev 01.01.2008.

⁵⁰Surma põhjuste registri asutamine ja registri pidamise põhimäärus. Vabariigi Valitsuse määrus nr 245. Vastu võetud 13.12.2007. RT I 2007, 67, 418.

⁵¹TAI moodustati 1. mail 2003 EKMI, Eesti Tervisekasvatuse Keskuse ning Rahvatervise ja Sotsiaalkoolituse Keskuse baasil.

leid, Mägi 2007; Toomiste 2005) ja tegeles pigem suurte IT-plaanide koostamisega. Väideti, et ministeeriumil on olemas pikaajaline strateegia, mis näeb ette kõigi meditsiiniregistrite tsentraliseerimist, s.t nende jaoks ühtse infosüsteemi, ministeeriumi nn kliendipõhise andmebaasi loomist; kui kusagil info, nt *isiku perekonnaseis muutub, liigub see kõikidesse registritesse*. Seejuures rõhutati, et *digitaalne haiguslugu on vähiregistri IT-arenduse seisukohast väga kauge perspektiiv*.⁵² Paberile jõudsid visioonid meditsiinistatistika infosüsteemi ja kodeerimiskeskuse⁵³ kohta.

Uue IKS-i eelnõu menetlemise ajal 2006. aastal propageeriti meedias kodeerimiskeskus(t)e loomist ja isikuandmete töötlemisel isikukoodi asendamist *seitsmekohalise koodiga*. Justiitsminister Rein Langi sõnul pole haigusregistrites vaja andmeid inimese tervise kohta seostada tema nimega (Inimesed... 2006; Päärt 2006). Seega kordus 1998. a jutt vajadusest muuta kõigi meditsiiniregistrite andmed anonüümseks.

Mida arvasid niisugusest ideest iga päev vähiregistris või selle andmetega töötavad välisriikide teadlased? *Tegelikult annab see süsteem rohkem võimu institutsioonile, kes kannab hoolt isikukoodi tagasikodeerimise eest*;⁵⁴ *imestan, miks eestlastele nüüd jälle meeldib seda laadi totalitaarne kontrollisüsteem. / Taani ter-*

⁵²Eesti Vähiregistri IT-arenduse koosoleku 11.11.2003 protokoll. Koosolekul osalesid SA Põhja-Eesti Regionaalhaigla, SA Eesti Geenivaramu, SoMi ja TAI esindajad.

⁵³Kodeerimiskeskuse loomine teenib eesmärki asendada selles keskuses haiguseteatisel olevad isiku tuvastamist võimaldavad andmed nn registrikoodiga, saata anonüümitud andmed meditsiiniregistritesse ja hakata koodivõtit (isikuandmed ja registrikood) hoidma kodeerimiskeskuses.

⁵⁴Sama seisukohta on väljendanud Eesti küberneetikud (Willemson jt 2006: 18): “Seega on kõik seadusesätted, mis nõuavad registrite absoluutset isikustamatust, mõttetud, sest välistavad registrite sihipärase kasutamise. Kodeerimiskeskus omab otsese tuvastamise riski vastu küll teatavat efekti, kuid ei likvideeri kuidagi kaudset tuvastamist, samuti hääbub tema efekt aja vältel. Üritades likvideerida volitatud töötleja poolset rünnet, võime me saavutada hoopis olukorra, kus kodeerimiskeskusesse tekib superandmebaas kõigist riigi delikaatsetest registritest.”

vishoius tagab isikukood hea kvaliteedi ja väikese vigade arvu ning see kood on ühtlasi võtmeks patsiendi, haigla, labori ja esmatasandi tervishoiuteenuse andmete vahetuses. / Ainsad kasusaajad [vähiregistri andmete anonüümseks muutmisest] on arvu- tispetsialistid ja tarkvarakompaniid (Rahu 2006).

Seoses IKS 2018 rakendamise seaduse⁵⁵ ettevalmistamisega muudeti rahvatervise seaduse⁵⁶ ja meditsiiniregistrite põhimääruste redaktsiooni. Vähiregister,⁵⁷ ametliku nimetusega *vähiregister* ja ingliskeelse nimetusega *Estonian Cancer Register*, on rahvatervise seaduse alusel asutatud riiklik andmekogu, mida peetakse vähihaigestumuse, vähi levimuse ja vähihaigete elumuse⁵⁸ analüüsimiseks, tervishoiuteenuste ja vähitõrje korraldamiseks, tervisepoliitika väljatöötamiseks, diagnostika ja ravi käsitluse hindamiseks ning statistika ja teadusliku uurimistöö, sealhulgas epidemioloogiliste uuringute tegemiseks. Registripõhiste teadustööde tegijate soovile, mis oli ajendatud lähiminekiku kurbadest kogemustest, tuldi vastu ja teksti mahutati sõnaühend *epidemioloogilised uuringud*. Läbi läks EVRi ammune, alati kõlbmatuks tunnistatud ettepanek bürokraatia vähendamiseks, et registri vastutav töötleja ei oleks SoM, vaid asutus, mille koosseisu registri töötajad kuuluvad. Muidugi saime aru, et meie kunagiste kirjade põhjal niisugust otsust ei tehtud, vaid see sündis meist sõltumatult.

Seekord andis määruse välja tervise- ja tööminister, mitte Vabariigi Valitsus. Selline oli ametnike soov, sest nii saavat määrust edaspidi kiiremini muuta. Vähiregistri ja teiste registrite põhimääruse mustandite kooskõlastamine registripidajatega kulges

⁵⁵Isikuandmete kaitse seaduse rakendamise seadus. Vastu võetud 20.02.2019. RT I, 13.03.2019, 2.

⁵⁶Rahvatervise seadus. Vastu võetud 14.06.1995. Redaktsiooni jõustumise kuupäev 15.03.2019. RT I, 13.03.2019, 130.

⁵⁷Vähiregistri põhimäärus. Vastu võetud 06.03.2019 nr 17. RT I, 12.03.2019, 2.

⁵⁸Hoolimata TAI korduvast vastupunnimisest kirjutasid ametnikud seekord meditsiiniregistrite põhimäärustesse varasema "elulemuse" asemel "elumus", mida rahvatervishoiu valdkonnas peaaegu ei tuntagi. Ometigi ÕS 2018 sisaldab sõna "elulemus".

tavapärase hüplikkusega, mil lühikese tähtajaga tegevused vaheldusid pikkade soikeperioodidega. Äkitselt tahtis keegi ametnikest *teoreetiliste ja praktiliste raskuste vältimiseks* eemaldada andmekoosseisust tunnuse *rahvus*. See olevat, noh, kui mitte just sotsiaalne konstruktsioon, siis ometigi *subsidiarne* termin, millest kõrgemal hierarhiatasandil asuvad *rass, nahavärvus, keel ja päritolu*. Oeh! Kaitsesime *rahvust* oma oskuste kohaselt — etterutavalt võib öelda, et edukalt — ja teadmisega, et rahvaloendustel on seni rahvuse vastu huvi tuntud, et rahvastikuregistri andmetele rahvuse kohta on antud õiguslik tähendus ja et Eesti vähihaigestumusstatistikat on võimatu esitada nt Atlanta osariigi kombel (valged, mustad).

TAI ja SoMi töötajatel kulus hulk läbinisti raisatud tagumiktunde koosolekutel, et vältida tunnuse *haridus* lisamist vähiregistri andmekoosseisu. Mõned ametnikud, kes olid kuulnud vähihaigestumuse/-suremuse erinevusest haridustasemeti, ilmutasid fanaatilist indu harida selles suhtes vähi- ja sotsiaalepidemioloogia uuringuid tegevat teadus- ja arendusasutust, saamaks kooskõlastust kirjutada määrusesse, et Eesti Hariduse Infosüsteem edastab registrile andmed vähihaigete hariduse kohta — ilmselt teadmata, et selle infosüsteemi andmed jõuavad rahvastikuregistrisse, kust neid ja enamat võib eetikakomitee kooskõlastuse korral kätte saada teadusuuringu tegemiseks.

Meditšiiniregistrite praeguste põhimääruste sätted on sellised, mis võimaldavad hakata tõsisemalt tegelema andmekvaliteedi parandamisega ja jätkata registripõhiste uuringute tegemist.

(Järgneb)

HELDUR VIIES. Raamatuillustratsioon. Boriss Strugatski, Arkadi Strugatski. *Tagasitulek. Raske on olla jumal.* Tlk Ralf Toming, Maiga Varik. Tallinn: Eesti Raamat, 1968.

IMPEERIUMI USUNDID

Zoroastristid, manilased, juudid ja kristlased

Touraj Daryae

Tõlkinud Jaan Lahe

VARANE SASSANIIDIDE ZOROASTRISM

Ardašir¹ ja Sasani² perekond muutsid zoroastrismi impeeriumi³ ametlikuks usundiks.⁴ Sellel usundil oli kindlasti enne Sassanii-

Religions of the Empire: Zoroastrians, Manichaeans, Jews and Christians. — Touraj Daryae. *Sasanian Persia: The Rise and Fall of an Empire*. Chapter 3. (International Library of Iranian Studies; 8.) London & New York: I. B. Tauris, 2009, pp. 69–97, 169–176.

Copyright © 2009 Touraj Daryae

Avaldame autori nõusolekul.

¹Ardašir I, Pärsia ülik, kes kukutas aastal 224 pKr Aršakiidide (partialaste) dünastia võimu Iraanis ning pani aluse Sassaniidide kuninga-dünastiale ja Sassaniidide ehk Uus-Pärsia riigile. *Siin ja edaspidi tõlkija märkused, kui pole märgitud teisiti.*

²Sassaniidide dünastia legendaarne esiisa, kes olevat olnud u 200 pKr paiku jumalanna Anahita (Anahidi) ülempreester Istakhri linnas Fars'i provintsis.

³Mõeldud on Sassaniidide ehk Uus-Pärsia impeeriumi, mis eksisteeris aastast 224 kuni araablaste vallutusteni 651. a pKr.

⁴Sassaniididest valitsejad, kellest siinses tekstis juttu on: Ardašir I (224–242), Šabuhr I (240–270), Hormizd I (270–271), Wahram (Bah-

dide perioodi järgijaid Persise⁵ provintsis, kust lähtudes Ahhemeniidid⁶ olid valitsenud ja kummardanud Ahura Mazdat.⁷ Persise mündid 2. sajandist eKr kuni 2. sajandi lõpuni pKr näitavad, et kummardati ja austati Ohrmazdi⁸ (Ahura Mazdat). Nende müntide tagakülj kujutab kuningat ning mõnikord kahte inimest, kes on tõstnud käed aupaklikult mingi ehitise poole, mis näeb väga välja nagu Ka'be Zardosht Naqš-i Rustamis.⁹ Ehitise kohal hõljub Ohrmazd oma Ahhemeniidide ajastu antropomorfisel kujul. Nii jätkas Ardašir religioosset traditsiooni, mis oli Persise provintsis eksisteerinud alates Ahhemeniidide ajastust. Väidetavalt täitis Ardaširi perekond preestrifunktsiooni Anahidi¹⁰ zoroastriitlikus kultuses ja tema tuletemplis Istakhri linnas. Traditsiooni (zoroastriitliku usundi) tundmine andis neile vahendi selle piirkonna ja viimaks kogu Iraani kultmaa poliitiliseks valitsemiseks. Võib näha analoogiat hilisemate sufi¹¹ sõdalastega Põhja-Aafrikas või Safavii-

ram) I (271–274), Narseh (Narses, 293–302), Šabuhr II (309–379), Yazdgerd I (399–420), Wahram (Bahram) V Gur (420–438), Yazdgerd II (438–457), Kavad I (488–496, 498–531), Khusro (Khosrow) I (531–579). *Toim.*

⁵Persis (muinaspärsia *Pars-a/Parš-e*, akadi *Pars-u-aš/Pars-um-aš/Pars-ua*, aramea *Paras*) tähistas algselt piirkonda Zagrose mäestiku lähedal Urmia järve ääres. Selle piirkonna järgi sai nime Pärsia (nüüdne Iraan).

⁶Vanim Iraani kuningadünastia; valitsesid 6.–4. sajandini eKr.

⁷Muinaspärsia usundi peajumal, keda peetakse maailma ja inimese loojaks.

⁸Ahura Mazda nime keskpärsiapärane vorm.

⁹Eesti k 'Zarahustra kuubik'; umbes 12 m kõrgune torn, mis asub Naqš-i Rustami arheoloogilises leiupaigas (Farsi provintsis). Ehitise otstarve ei ole selge, ent on oletatud, et tegemist on kas tuletempli või hauakambriga.

¹⁰Tuntuim iraani usundi naisjumalus, keda peeti viljakuse andjaks.

¹¹Islami müstilise voolu ehk sufismi esindajad. Sufism praktiseeris allegoorilist koraanitõlgendust, rõhutas inimese sisekaemust ja taotles ekstaatilist üksiolemist Jumala kui Ühega. Ühinemist Jumalaga kui armastatuga kirjeldati poeetiliste kujundite abil. Sufismi kohta eesti keeles vt nt Annemarie Schimmel, *Islam: Sissejuhatust*. Tlk Haljand Udam. Tallinn: Eesti Entsüklopeediakirjastus, 2001, lk 102–122.

dide¹² perekonnaga Pärsias, kes alustasid usulise liikumisena ja usujuhtidena ning kellest said siis sõjajõukude juhid.

Me ei tunne täpselt Sasani perekonda ega nende suhet Persise kuningatega, kuid nende vahel ei tarvitsenud olla vastastikust toetust ega austust, eriti seetõttu, et Ardaširi perekond oli tõusikute perekond.¹³ Ühel oma investituurireljeefil¹⁴ väljendab Ardašir kahtlemata oma usulist veendumust, kui teatab: “See on Mazdat kummardava majesteedi (keskpärsia keeles *bag*; partia keeles *xwadāy*) Ardaširi, Iraani kuningate kuninga, jumalate (*yazdān*) soost põlvneva, majesteedi, kuningas Pabagi¹⁵ poja kujutis” (Back 1978: 281). Tema mündid kannavad samasuguseid tiitleid ja lubavad oletada, et Ardašir valmistas selliste tiitlitega mün- te enne Ardawān IV¹⁶ alistamist. Idee, et valitsejad on jumalate soost, pärines juba Aleksander Suure sissetungi ajast.¹⁷ See nähtub Persise kuningate müntidelt, millel on arameakeelne¹⁸ legend¹⁹ “jumalatelt” (aramaea keeles *zy alahia*). Zoroastriitlikus traditsioonis pälvis religioosse teadmise kodifitseerimine mõningat tähelepanu. Keskpärsiakeelne tekst *Dēnkard* (“Religiooni seadused”)²⁰ teatab, et

¹²Iraani kuningadünastia; valitses 1502–1736. Nende valitsusajal sai islami šiiitlikust harust Iraani riigiusund.

¹³On võimalik näha Sassaniidide kuninglikku insiigniat, mida on kujutatud nende müntidel ja teisel ühel Autophradates I mündil, mis lubab oletada seost või laenamist. Vt Sellwood 1983; vt tahvel 10, pilt 5. *Aut.*

¹⁴S.t reljeefil, mis kujutab kuninglikku investituuri ehk kuninga ametisseadmist. Sassaniidide ajastu Iraanist on selliseid reljeefe teada mitmeid.

¹⁵Mõeldud on Pärsia printsi, kelle poeg oli Ardašir I ning keda on peetud Sassaniidide dünastia rajajaks.

¹⁶Ka Artabanus, Partia impeeriumi viimane valitseja (213–224 pKr). *Toim.*

¹⁷Aleksander Suur alustas sõjakäiku Pärsia vastu 334. a eKr. Pärsia riigi tuumikala Iraanis alistas ta 330 eKr.

¹⁸Semiidi keel, mida kasutati Lähis- ja Kesk-Idas laialdaselt suhtluskeelena.

¹⁹Ka pealiskiri; mündil olev tekst.

²⁰10. sajandil pKr kirja pandud zoroastriitlike uskumuste ja tavade kompendium.

ōy bay Ardaxšīr šāhān šāh ī Pābagān pad rāst dastwarīh tōsar ān-iz hammōg ī pargandag hamāg ō dar xwāst tōsar abar mad ān ī ēwar frāz padīrift ud abārīg az dastwar hišt ud ēn-iz framān dād kū frāz ō amāh har nigēzišn ān-ē bawēd az dēn māzdēsn čē nūn-iz āgāhīh ud dānišn aziš frōd nēst.

Tema majesteet, Ardašīr, kuningate kuningas, Pabagi poeg, on toiminud Tosari õige otsustuse kohaselt, nõudes, et kõik laiali pillatud õpetused toodaks õukonda. Tosar võttis juhtimise üle; ta valis need, mis olid usaldusväärsed ja jättis ülejäänud kaanonist välja. Ja nõnda ta käskis: nüüdsest peale on üksnes need õiged käsitletused, mis põhinevad mazdaistlikul usundil²¹; nüüdsest peale ei ole puudust teabest ega teadmisest selle kohta. (Shaki 1981: 115.)

See kirjakoht lubab oletada, et Ardašīr, kes oli preesterlikust perekonnast, ei olnud väga asjatundlik religiooni alal, millest pidi saama impeeriumi ametlik usund, nii et keegi preester nimega Tosar/Tansar valiti religioosseks juhiks. Võib ka järeldada, et Ardašīril ja tema perekonnal olid head teadmised Anahidi kultusest, kuid mitte mazdaistlikust traditsioonist tervikuna. Me leiame Tosari nime Šabuhr I raidkirjas, kus teda aga hoopis ühe Ardašīr I õukondlase isana mainitakse. See *Dēnkard*'i osa annab tunnistust, et Ardašīri religioosseid vaateid ei aktsepteerinud kõik impeeriumi zoroastristid, mida tõendavad ka teised allikad.²² Esiteks teatab tekst, et informatsioon zoroastristliku õpetuse kohta oli laiali pillutatud, mis võib tähendada, et olid olemas erinevad uskumused või arusaamad zoroastrismist. Niisiis oli Tosar võetud ametisse, et ta süstematiseeriks zoroastrismi õpetuse, mis põhines säilinud tekstidel, dokumentidel ja suulisel traditsioonil, mille kandjateks olid "usaldusväärsed" preestrid. Siin võib näha paralleeli lõpliku Uue Testamendi teksti koostamise ja kanoniseerimise protsessiga, kus osasid tekste ja autoreid peeti ebausaldusväärseks ja teistega nõustuti. Zoroastrismi ja kristluse pühade tekstide kanoniseerimine leidis aset ligikaudu samal ajal²³ ja arenes sar-

²¹Sama mis zoroastrism.

²²Tema kaasaegset materjali, mis puudutab Ardašīri toetust zoroastrismile vt Walburg 1982. *Aut.*

²³Uue Testamendi kanoniseerimine jääb ajavahemikku 2.–4. sajandi ni pKr.

nasel moel, kahe usundi järgijad põrkusid hilisantiikajal, mil need kaks erinevat maailmavaadet kujunesid absolutistlike valitsejate toetusel.

Me võime Ardaširis ja usundis, mille ta kuulutas impeeriumi ametlikuks religiooniks, näha koguni kõrvalekallet zoroastrismi traditsiooni(de)st, seega hereesiat. See tähendab, et zoroastristlik usund, mille ta kuulutas “ortodoksiaks”, ei tundunud olevat kõigile aktsepteeritav. See uus traditsioon, mille Sassaniidid löid, oli omaks võetud Sassaniidide kõrgema seisuse ja preestrite poolt ning zoroastristid sunniti sellega kohanema. Tegelikult ei peaks me usundi alguse puhul rääkima “ortodoksiast”, kuna seda tõenäoliselt ei eksisteerinud.²⁴ *Tansari kirjas* süüdistab Gilani ja Mazandarani²⁵ kuningas, kes oli Ardaširist sõltumatu, teda selles, et ta on hereetik ning viib traditsiooni sisse uuendusi. Ardašir vastas, et see on tõsi, kuid uuendused pidid toimuma selleks, et tuua “rahvale” ja “religioonile” ühtsust (*Nāme-ye Tansar* 1311; Boyce 1965). Zoroastristlikud vaimulikud, kes toetasid Ardaširi, pidid lisaks toetama tema taotlusi üleloomulike vahenditega, nagu seda on väide, et tema tulekut olevat ette ennustatud (Adhami 2003: 226–227).

Küsimust selle kohta, mis on õige zoroastrism ehk ortodoksia, ei lahendatud kuni impeeriumi langemiseni, kuigi Sassaniidid ja riigiga seotud preestrid oleksid meelsasti maalinud pildi religioossest ühtsusest.²⁶ Mis puudutab kultustoiminguid, siis on Ardaširi poeg Šabuhr I jätnud meile nende kohta mõningaid

²⁴See väide meenutab Saksa kirikuloolase Walter Baueri (1904–1976) hüpoteesi, mille kohaselt ristiusu varaseimal perioodil valitses suur usuliste ja teoloogiliste arusaamade paljusus ning õige õpetuse (“ortodoksia”) ja vale õpetuse (“hereesia”) vahel veel vahet ei tehtud. Nende kindlaksmääramine oli Baueri arvates järkjärguline protsess, mis kulges Rooma riigi eri osades erineva tempoga. Mõnedes piirkondades, nagu nt Süürias, toimus see Baueri järgi oluliselt hiljem kui mujal.

²⁵Gilan, Iraani provints, asub Kaspia mere ääres ja piirneb põhjas Aserbaidžaaniga. Mazandaran, Gilani idapoolne naaberprovints, asub samuti Kaspia mere ääres.

²⁶Pingekohtadest zoroastristliku kiriku ja Sassaniidide riigi vahel vt Gignoux 1984. *Aut.*

andmeid. Varajasel perioodil tegelesid Sassaniidid põhiliselt tuletemplite püstimisega.²⁷ Šabuhr I teatab, et ta rajas vähemalt viis püha tuld — ühe iseenda nimel, ühe oma tütre Šabuhrukhti nimel ning kolm oma kolme poja eest, kes valitsesid Armeeniat, Mešani (Mesenet)²⁸ ja Sistani.²⁹ Ohverdamismaterjali hulga põhjal, mis oli annetatud templile (iga päev 20 lammast, leiba ja veini), võime ette kujutada templimajandust ja raha, mida vajati nii selle templi kui ka tulevikus rajatavate templite ülalpidamiseks. Iga kuningas näib olevat rajanud hulga tulesid ning nendega kaasnesid preestrid, kes hoolitsesid tulede eest, ja rahvas, kes töötas templi maadel, et templid võiksid funktsioneerida ja edeneda. Eksisteeris idee ajutisest teenistusest nende templite heaks ja inimesed annetasid oma aega templite heaks töötamisele, et puhastada oma hinge või saavutada oma usulist sihti. Need inimesed, kes pühendasid aega tuletempli teenimisele, olid tuntud “templi teenritena” (*ataxš-bandag*) või lihtsalt “kehana” (*tan*). Tuleasutusel oli mitut tüüpi teenistujaid — “orjad” (*anšahrīg*), “teenrid” (*bandag*) ja “valvurid” (*sālār*), kellel igaühel olid oma erilised funktsioonid (Macuch 2002: 125). Need asjaolud peaksid meile meenutama muistse Lähis-Ida templite traditsiooni, nende tohutuid maavaldusi ja võimu, mis kahtlemata mõjutas ka zoroastristlikke templeid. See tähendab, et muistse Lähis-Ida templite aparaat oli eeskujuks zoroastristlikule templimajandusele ja selle ülesannetele.

Seega oli meil varases Sassaniidide Pärsias kuningas, kes oli Anahidi tuletempli hoolekandja ning oli ka kultusliku keskuse sõdalane. Tosari nimeline usujuht toodi mängu, et ta kanoniseeriks pühad tekstid, mille kohta ta ise ütles, et neid on hoitud alal nende südames (pärsia keeles *dil*), kes tundsid religiooni. See lubab oletada suulise traditsiooni tähtsust, nagu see ilmneb säilinud *Avesta*

²⁷Tuli oli zoroastrismis püha element, mis sümboliseeris jumala ligiolekut. Tuld ei kummandatud jumalana, ent sellele vaatamata nimetavad moslemid zoroastriste tulekummandajateks.

²⁸Muistne Partia vasallriik Lõuna-Mesopotaamia territooriumil.

²⁹Ka Sakastan; ajalooline piirkond Ida-Iraanis praeguse Iraani, Lõuna-Afganistani ja Lääne-Pakistani territooriumil.

hümnide murdeerinevustest, mis pärinevad Arahhoosiast,³⁰ Sogdiast³¹ ja Persisest (Hintze 1998: 157–158). Viimaks tuleb nime-tada kultuslikku ohverdamist ja tuletemplite rajamist, mis kandsid kuningate, kuningannade ja ülikute nimesid. Olukord muutub segasemaks, kui võtame arvesse, et olid olemas preestrid ehk need, kes edendasid Ohrmazdi kultust ja olid nagu Sassaniididki pühen-danud end ka Emand Anahidile. Nii nagu Sassaniidid olid koon-danud oma kultuse Anahidi ümber, olid teised suunanud oma ak-tiivsuse teistele jumalustele nagu Mithra ja tõenäoliselt oli neil teistsuguseid ideid selle kohta, mida tähendab “zoroastrism”, ning nad tahtsid rõhutada oma kultusliku jumaluse tähtsust.³² Seega on tegu usundiga, milles rahva ja kohaliku kultustegevuse jaoks mängisid olulist rolli mitmed jumalused. Mititeiraani jumaluste ja templite kohta ei ole võimalik midagi kindlat väita, kuigi need olid tänu Kreeka ja Mesopotaamia mõjudele kindlasti olemas. Neist kultusetüüpidest pidi nüüd kas lahti ütlema või lülitama nad Ohrmazdi usundi koosseisu.

MANI — VALGUSE PROHVET

Šabuhr I valitsusajal tõusis esile prohvet Mani³³ ja kuningas oli vastuvõtlik tema ideedele, lubades tal vabalt ringi liikuda ja pro-

³⁰Kreeka k Arachosia, üks Ahhemeniidide riigi idaosas asunud sataapia. Asus Arghandabi orus tänapäeva Lõuna-Afganistani territooriumil. Juba iidsetel aegadel asustasid piirkonda iraani hõimud.

³¹Ka Sogdiana, ajalooline piirkond Kesk-Aasias, paiknes Oxose (Amudarja) ja Iaxartese (Sõrdarja) jõgede vahel, peamiselt praeguse Usbekistani territooriumil. Piirkonda asustas iraani päritoluga rahvas sogdid.

³²Mithra/Mihri kultus oli Iraanis samuti populaarne. Kõige tõenäolisemalt oli see müsteeriumikultus, mida on mainitud nii tekstuaalsetes kui ka ikonograafilistes allikates. Kultuse enda kohta vt Colpe 1975. Veenvaid argumente Mithra/Mihri kultuse eksisteerimise kohta vt Callieri 1990: 88–89. *Aut.*

³³Mesopotaamiast pärinev prohvet; elas 216–276/277 pKr ning rajas oma kosmopoliitse usundi, maniluse ehk manihheismi, mis levis kolmes tollases suurriigis (Roomas, Sassaniidide riigis, Hiina keisririigis). *Akadeemias* on maniluse kohta ilmunud kaks artiklit: Hans-Joachim

pageerida oma usundit. Mani oli sündinud Babülooonias ning oli arst,³⁴ nagu ta ise Šabuhriale ütles (*bizišk hēm az bābel zamīg*), ajal, mil Sassaniidid olid vallutamas Persist ja võitmas partialaasi.³⁵ Oma varased aastad näib ta olevat veetnud koos oma vanematega, olles usuliselt orienteeritud Babüloonia ristijatele,³⁶ kes olid ilmselt langenud kristlike ja gnostiliste mõjude alla.³⁷ Tema usuline süsteem oli kõigi kirjelduste järgi dualistlik ja, nagu Mani ise ütleb *Šabūhragān*'is,³⁸ rajatud kahele printsiibile (*dw bwn*). Seega kasutas see dualistlik süsteem zoroastristlikku terminoloogiat oma sõnumi edastamiseks neile, kes olid tuttavad zoroastrist-

Klimkeit, "Mani ja manilus" (2002, nr 4, lk 795-831; tlk T. Hallap) ja Manfred Hutter, "Manilus Iraanis" (2018, nr 3, lk 497-524; tlk J. Lahe). Mani ja maniluse kohta vt ka Kurt Rudolph, *Gnoosis: Ühe hilisantiikse usundi olemus ja ajalugu* (tlk Jaan Lahe, Jana Lahe, M. Lepajõe). Tallinn: TLÜ Kirjastus, 2014, lk 341-367.

³⁴On võimalik, et Mani ei olnud arst mitte ameti poolest, vaid pidas end arstiks ülekantud tähenduses — selleks, kes "arstib" mateeria vangistuses olevaid hingi "teadmatuse haigusest". Nii nagu kristlikus traditsioonis on võrreldud pattu haigusega, on gnostilises traditsioonis (ja Mani esindab seda) võrreldud inimhinge vangistust materiaalses maailmas haiguse, une, vangistuse või purjusolekuga, millest inimene vajab tervendamist, äratamist, vabastamist ja kainestamist.

³⁵Iraani rahvas, kes pärines Partiast (tänapäeva Põhja-Iraani ning Lõuna-Turkestani territooriumil), ent saavutas 3. sajandil eKr võimu kogu Iraani kiltmaa üle. Partia päritolu Aršakiidide dünastia valitses Pärstias kuni 3. sajandini pKr, mil võimule tulid Sassaniidid.

³⁶Ristijateks nimetatakse erinevaid Süüria ja Mesopotaamia alal tegutsenud judaistlikke ja kristlikke rühmi, kes praktiseerisid riitusi, mille käigus inimene kasteti vette. Selliste rühmituste hulka kuuluvad nii elkesaiidid, mandalased kui ka Uues Testamendis mainitud Ristija Johannese jüngrid.

³⁷Nende vastastikuste seoste kohta vt Henrichs 1973. *Aut*.

³⁸Mani keskpärsia keeles koostatud teos, mille ta pühendas oma patroonile Šabuhr I-le.

like jumaluste ja õpetustega.³⁹ See kinnitab veel kord zoroastrismi tähtsust ja populaarsust 3. sajandil.

See ei tähenda siiski, et tegu oli Sassaniidide zoroastrismiga ja näib olevat ebatõenäoline, et sellise lühikese aja jooksul oli Iraani kiltmaa elanikkond jõudnud tutvuda zoroastrismi Sassaniidide tüübiga. Pigem on usutav, et Mani levitas oma sõnumit Iraani elanikkonnale, kes uskus Ohrmazdi ja teisi zoroastristlike/mazdaistlikke jumalusi (nagu Mihr/Mithra, kellel oli manihheismis oluline funktsioon⁴⁰) ega aktsepteerinud kõiki konkreetseid õpetuslikke nüansse, mida toetasid Sassaniidid ja religioosne ladvik, mis nüüd seostas end riigiga. Zurvani⁴¹ kasutamine suure jumalana manihheistlikes tekstides viitab omakorda selle jumaluse olulisusele varasel Sassaniidide perioodil ja Mani kasutas seda nime seepärast, et tõenäoliselt peeti teda zurvanismi ideede järgijate poolt suureks jumalaks, Ohrmazdi ja Ahremani isaks.⁴²

Siin lõpebki manihheismi sarnasus zoroastrismiga. Mani õpetas vaimu ja mateeria vastuolu. Kõik vaimne oli hea ja kõik materiaalne kuri. See oli vastuolus zoroastrisliku vaatega heast elust, milles kõik, mis oli siin maailmas loodud ja oli silmale

³⁹Vt Hutter, “Manilus Iraanis” ja Jaan Lahe, “Zoroastristlikud ja zurvaniitlikud motiivid maniluses”. — *Idakiri*. (Eesti Akadeemilise Orientaalseltsi Aastaraamat 2016.) Tartu: TÜ Orientalistikakeskus 2016, lk 75–91.

⁴⁰Mithra kuju esineb vaid Iraani maniluses, kus temast on tehtud kaks eri olendit — keskpärsiakeelsetes tekstides figureerib ta nime all Mihrjazzd (“jumal Mihr”) kui Elav Vaim (lad *Spiritus vivens*), partia- ja sogdikeelsetes tekstides seevastu kui Kolmas Saadik/Sõnumitooja (lad *Tertius legatus*). Vt nende kohta: Jaan Lahe, “Jumal Mihr(yazd) manihheismis ja tema seosed jumal Mithraga iraani usundis”. — *Usuteaduslik Ajakiri*, 2016, 70. kd, nr 2, lk 121–136.

⁴¹Muinaspärsia ajajumal, kelle nimi tähendab aega.

⁴²Siin on tegemist rahvusvaheliselt levinud müüdiga, mille järgi oli kord jumalikest või pooljumalikest kaksikvendadest paar. Üks vendadest oli hea ja andis inimestele erinevad kultuurihüved (nt tule, kasulikud taimed jne), mistõttu inimesed armastasid teda. Teine vend oli seevastu saamatu või lausa halb, kuid kade oma edukama venna peale. Üks tuntumaid kaksikvendade müüdi versioone on Egiptuse pärimus Osirisest ja Sethist, milles kuri Seth tapab kadedusest oma venna Osirise.

iluks, oli Ohrmazdi ja tema abiliste, Pühade Surematute (*Amharspandān*)⁴³ looming. Manihheismi õpetuse jaoks olid keskse tähtsusega arusaam, et loobumine seksuaalsete ihade vastu võitlemisest viib viimaks valguse osakeste vangistamiseni lihasse (kellegi ihusse), ja *electus*'te (manihheistlike preestrite) asketism. Kuri naisdeemon Pesūs lõi esimese inimpaari, kes vangistasid valguse osakesed,⁴⁴ mis esindasid vaimu, sellal kui zoroastrismis pühitseti loomisakti, maailma viljade ning maa helduse nautimist. Me võime nende religioonide erinevust selgitada lihtsalt nii, et kui manihheism oli mateeriavastane ja teispoolne, siis zoroastrism oli maine ja laskis oma järgijatel nautida Ohmazdi loodut nii selles kui ka tulevases maailmas. Manilased pidid ootama lunastusaega, mil ilmub Jeesus, kes äratav inimihud surnust ning paigutab Mani kannatanud järgijad taevasse.

Mani kampaania muutis edukaks see, et ta elas Babüloonias, kus eksisteeris üksteise kõrval suur hulk eri gruppe ja religioone, millel igapähe oli oma õpetus ja jumal(ad). Mani propageeris oma usundit, mida võib nimetada antimateriaalseks dualismiks,⁴⁵ kasutades nimesid, terminoloogiat ja mõisteid piirkonna kohalikust sõnavarast, et teha rahvale oma ideid paremini mõistetavaks.⁴⁶ Teiseks organiseeris ta kirjutajate meeskondi, kes ei võtnud ette mitte üksnes Mani ideede tõlkimist eri keeltesse ja kirjasüsteemidesse, vaid iga raamat oli juba algselt kirjutatud ise keeles. Šabuhr I-le esitas Mani manihheistliku teksti, mille ta oli tar-

⁴³*Avesta*'s esineb nende nimi kujul Ameša Spenta. Seda nime kannavad zoroastrismis viis jumalikku olendit, kes moodustavad Ahura Mazda kaaskonna. Nad kaitsevad maailma ja selle eri osi (vett, tuld, maad jne).

⁴⁴Nad vangistasid need, astudes seksuaalvahekorda, mille tulemusena esimene naine rasestus. Manilaste arvates tähendab iga eostumine ühe jumaliku valgusosakese vangistamist mateeriasse (= tekkivasse ihusse).

⁴⁵Hans Jonas ja Kurt Rudolph kasutavad selle kohta mõistet "antikosmiline dualism"; nad peavad viimast üheks gnoosise eritunnuseks. Vt selle kohta Rudolph, *Gnoosis*, lk 66–73.

⁴⁶See misjonistrateegia oli manilusele omane kõikjal. Vt Rudolph, *Gnoosis*, lk 346, 349.

galt nimetanud *Šabūhragan*’iks, keskpärsia keeles.⁴⁷ Teine põhjus, miks tema usundit nähti universaalsena, oli see, et ta kuulutas ennast ise prohvetite/õpetajate pitseriks,⁴⁸ mis tähendas, et tema pidi viima lõpule zoroastristide, kristlaste, budistide ja mandalas-
te⁴⁹ õpetused. Mani liitis oma õpetusega ka Edessa⁵⁰ Bardesane-
nese,⁵¹ Markioni⁵² ja teiste gnostikute süsteemid. Ta oli tulnud lihtsalt selleks, et viia lõpule varasemate tarkade meeste ja proh-
vetite kuulutus.⁵³ Vaenulik näib Mani olevat olnud üksnes judais-
mi suhtes, mis on huvitav, kuna ta oli piirkonnast, kus elas suur
hulk juute. Selle põhjuseks võib olla tema päritolu, kuna elka-
saiitide⁵⁴ anti-judaistlikud vaated olid avaldanud noorele Manile
mõju (Neusner 1975: 189). Teine põhjus võib olla see, et Meso-
potaamia suur juudi kogukond ei aktsepteerinud tema ideid ja nad
lückasid tema õpetused tagasi.⁵⁵

⁴⁷Vt teksti ja tõlget: MacKenzie 1979a, 1979b. *Aut.*

⁴⁸Sarnasus prohvet Muhammadiga on siin ilmne. Vt selle kohta: Carsten Colpe, *Das Siegel der Propheten: Historische Beziehungen zwischen Judentum, Judenchristentum, Heidentum und frühem Islam*. Berlin: Institut Kirche und Judentum, 1989.

⁴⁹Ainus tänapäevani säilinud gnostiline rühmitus. Vt nende kohta Rudolph, *Gnoosis*, lk 367–381.

⁵⁰Ajalooline linn Ülem-Mesopotaamias, oli esimestel sajanditel olu-
line kristluse keskus.

⁵¹Ka Bardaisan, Süüria kristlik filosoof, elas 154–222 pKr. Tema teos “Arutus tahtevabadusest” on Amar Annuse tõlkes ilmunud ka eesti keeles (vt *Akadeemia*, 2007, nr 4, lk 780–801).

⁵²2. sajandil elanud kristlik õpetaja, kelle tähtsaim idee oli tõelise Jumala ja maailma loonud demiurgi (“juutide jumala”) vastandlikkus. Heideti välja Rooma kristlikust kogudusest ja rajas oma kiriku.

⁵³Inglise keelt mõistvate lugejate jaoks leidub mitmete eri kategooriatesse kuuluvate manihheistlike tekstide ja fragmentide tõlkeid: Klimkeit 1993. *Aut.*

⁵⁴Juudikristlik, gnostiliste sugemetega sekt, selle rajaja tegutses keiser Traianuse valitsusajal. Tema isiku kohta vt Rudolph, *Gnoosis*, lk 343.

⁵⁵Siingi on äratuntav sarnasus Muhammadiga, kes lootis samuti al-
gul võita juute oma õpetusele. Kui nad selle tagasi lückasid, muutus

Me teame, et ta reisis Indias ja Kesk-Aasias ning õppis lähemalt tundma mitteaabrahamlikke usundeid:⁵⁶ hinduismi ja budismi. See on põhjus, miks Šabuhr I-le võis meeldida Mani religioosne sünkretism ja universalism (Sarkārāti 1378a: 185) ning miks ta võis elada rahulikult ka järgmise kuninga valitsuse all. Wahram I ajaks hakkasid asjad muutuma, kui usujuhiks tõusis Kerdir,⁵⁷ kes oli Maniga opositsioonis. Öeldakse, et kui Mani sisenes Wendoy-Šabuhri (Gundišāpuri/Jundišāpuri) linna,⁵⁸ mis pidi saama ka oluliseks meditsiinikeskuseks, sarnanes tema sisenemine Kristuse saabumisega Jeruusalemma ja põhjustas palju rahutusi. Siis esitas Kerdir koos teiste preestritega tema peale kaebuse ja Mani arreteeriti (Sarkārāti 1378b: 204). Manihheistlikud allikad kirjeldavad detailselt Mani saatuslikku visiiti kuningase Wahram I juurde ja Kerdiri salasepitsust:

*'dy'n qyr(d)[y](r) mgbyd ('[d] 'dy 'wr'n ky [pr](x)'št prw'n š'h
'nd[yš'd] u rsk [']wd n(b)[yn].*

Seepeale *magbed* (*mowbed*) Kerdir plaanis koos oma sõpradega, kes teenisid kuninga ees, ja [---] kadedus ja kavalus [---] (Henning 1942: 948–949).

Ta kutsuti kuninga juurde ja kuningas pilkas teda järgmisel viisil:

*'wh gwpt kw 'yy pad cy 'b'yšn hyd oo k' ny 'w k'ryc'r šwyd 'wd
ny nhcyhr kwynd oo b' 'why 'yn bšyhkyh r'y 'wd 'y drn'n bwrn
r'y 'byšn hyd oo 'wd 'ync ny kwynd oo.*

Eh, milleks oled sa hea, kui sa ei võitle ega käi jahil? Aga võib-olla saab sind kasutada arstimiseks ja tohterdamiseks? Kuid sa ei tee isegi seda! (Henning 1942: 946–950; Sarkārāti 1378b: 206–207.)

Ta vangistati ja vangistuses ta ka suri, kuid see ei teinud lõppu manihheistide usutegevusele ning nüüd pöördus selle fookus Kesk-

ta juudivaenulikuks ja laskis oma koguduses ära muuta ka palvetamise suuna (algul näoga Jeruusalemma poole, sestpeale aga Meka poole).

⁵⁶Aabrahamlikeks usunditeks nimetatakse judaismi, kristlust ja islamit, kuna Aabrahamil on koht kõigi kolme religiooni pärimuses.

⁵⁷Tuntuim zoroastriitlik ülempreester 3. sajandil pKr.

⁵⁸Kuningas Šabuhr I rajatud linn Khuzestani provintsis; Pärsia riigi oluline vaimne keskus.

Aasiasse, kus tema õpetusest huvitusid türki hõimud ja hiinlased. Manihheisim ei oleks olnud kuigi edukas läänes, kuna jõudsasti leviv kristlus oleks ta viimaks välja tõrjunud (erandiks Egiptus). Siiski elas manilasi Roomas, ent järk-järgult kaovad nad meie allikatest. Episoodist, millest räägitakse ühes manihheistlikus tekstis, ilmneb, et Wahram I oli Mani peale vihane — võib-olla olid seda viha õhutanud Kerdir või teised. Wahram võis olla ka purjus, kuna sama fragment teatab, et pärast prassimist, kui ta tuli prohveti juurde, olevat tal olnud üks käsi Saka⁵⁹ kuninganna õlgadel ja teine Ardawāni poja Kerdiri õlgadel.

KERDIR — UNUSTATUD PREESTER

Kerdiri tõusmine zoroastristliku õpetaja-preestri (*hērbed*) astmelt kõikvõimsaks ülempreestriks (*mowbed*) ja muude tiitlite omandamine on varase Sassaniidide zoroastrismi mõistmisel oluline. Kerdir on jätnud meile oma biograafia Sassaniidide kuninglikel raidkirjadel ja kaljurefleevidel Persise provintsi eri paigus. Tema lõpptulemusena saavutatud võim ja mõju kolmanda sajandi teisel poolel on nähtav sellest, et ta on ainus mittekuninglik isik kolmandal sajandil, kellele oli antud luba kirjutada oma biograafia kivile, mis oli Pärsia kuningakoja tava.⁶⁰ Tema biograafiast võime leida kaks erinevat informatsiooniliini. Üks neist puutub tema poliitilistesse sihtidesse ja ühtse religioosse doktriini kujundamisse. Teiseks saame teada, milline oli see võimu tugevdamise protsess ja kuidas Kerdir õigustas oma religioosset veendumust teiste impeeriumialamate ees. Oma biograafias paneb ta meid ekslikult arvama, et ta oli aktiivne alates Ardašir I ajast ja et tal oli palju võimu. Kerdir ütleb, et Šabuhr I valitsuse ajal oli ta impeeriumi järelevalvataja ja rajas tuletempleid ning et preestritele anti raha ja võib-olla rohkem võimu, nii et nad rahule jäid, ja et ta õpetas neile õigeid riitusi ja rituaale. Ta allkirjastas do-

⁵⁹Mõistet “Saka” kasutati keskpärsia- ja sanskritikeelsetes allikates sküütide kohta.

⁶⁰Pärsias eksisteerinud huvi kohta biograafia vastu, mis oli väga iseloomulik Pärsia ajaloolisele traditsioonile vt Momigliano 1990. *Aut.*

kumente tuletemplite jaoks oma embleemiga “preester (*hērbēd*) Kerdīr”, lisades neile sellega autoriteeti (võib-olla nende jaoks, kes aktsepteerisid Kerdīri tingimusi ja seda, mida hakati kutsuma Sassaniidide zoroastrismiks). Tema tiitel lubab oletada, et ta oli sel ajal lihtne preester või et ei olnud olemas reaalsel religioosset hierarhiat, aga see muutus. Ta pidi samuti olema võtnud enda peale religioossete seminaride (*hērbēdestān*) rajamise, kus võis asjakohaselt harida preestreid usuasjades. See süsteem kindlustas ühtsuse õpetusküsimustes ja teatud preestrite tunnustamise, sellal kui teisi võidi nüüd sildistada hereetikuteks. Need seminarid olid religioossed koolid, kus arutati enamike õpetust ja rituaali puudutavate küsimuste üle. Just *hērbēdestān*’ides kerkisid esile erinevused ja leidsid aset dispuudid. Keskendudes tolele impeeriumireligioonile ja selle seminaridele, kerkib esile kaks probleemi: üks on see, et Kerdīr ja keskpärsiakeelsed tekstid esitavad unifikseeritud zoroastristlikku õpetust, mida sel ajal järgis suurem osa zoroastriste. Teiseks, neile teemadele keskendudes eiratakse rahvareligiooni ja lükatakse kõrvale eklektilised tendentsid, mis pidid olema omased elanikkonnale ja zoroastristlikele intellektuaalidele laiemalt.⁶¹

Hormizd I valitsusajal võttis Kerdīr vastu uued tiitlid ja uued austusavaldused. Nagu ta teatab, sai ta ülemklassi seisuse tunnused, s.t peakatte ja vöö (*kulāf ud kamarband*) ning ülempreestri (*mowbed*) tiitli. Kerdīr sai ka ühe uue tiitli, mida kaua aega vääriti mõisteti, kuid nüüd võime tänu Ph. Huysele seda lugeda: “Kerdīr, kelle hinge päästis (jumal) Wahram, (kuningas) Hormizdi *mowbed*” (Huyse 1998: 118). Kui me jõuame Wahram I valitsusaega, hakkame nägema muutusi Kerdīri staatuses. Kolme esimese kuninga ajal toimunud suurte tegude kirjelduses oma raidkirjades kirjeldab Kerdīr oma tööd formaalselt, väheste erinevustega, erandiks uued tiitlid, mis ta sai. Kui Kerdīr kirjeldab aga Wahram I aega, on ilmne, et selle kuninga poolt sai talle osaks rohkem auavaldusi. See selgub sellest, mis Wahram I lubas Ker-

⁶¹ Väljakutset sellele vanale vaatele ja värsket pilku zoroastrismi seisundile Sassaniidide perioodil vt Shaked 1994; kriitilist vastust vt Boyce 1996. *Aut.*

diril vastu võtta; esmalt sai ta ülikuks või talle omistati nende seisus; teiseks sai ta kohtunikuks (*dādwār*) kogu impeeriumi üle, mis lubab oletada, et nüüdsest tulid kohtunikud preestrite hulgast. Kolmandaks usaldati Kerdirile järelevalve Anahidi tuletempli üle Istakhris. Ei saa teisiti kui oletada, et midagi muutus Sassaniidide kuningate suhetes tuletempliga või nende religioossete funktsioonidega, mis olid olnud kord seotud selle olulise kultuskeskusega. See valitsejavõimu alus loovutati täielikult preestrite ja nõnda toimus 3. sajandi lõpul kuninga funktsioonis ja professionaalse religioosse organisatsiooni ja hierarhia olulisuses ning tõusis teineteisest eemaldumine.

Võib-olla oli zoroastrilike mõttekoolkondade vahel õpetuslikke erinevusi — juhul, kui sellised koolkonnad eksisteerisid —, sest Kerdir teatab, et ta juuris välja hereesiad ning üritas viia kõiki erinevaid mazdaistlikke mõtlejaid kooskõlla ametliku riigiusundiga: “Ma karistasin neid (hereetikuid) ja piinasin neid, kuni ma tegin nad paremaks” (MacKenzie 1989, lõik 17: 59). Teine oluline, kuid palju ebaselgem termin, mida Kerdir kasutab, on *mowestān*, mida on tõlgitud erinevalt. Ma näen selles religioossete seminaride mõistet, mis olid loodud preestrite (*mowān*) jaoks, kelle juht (*mowbed*) oli Kerdir.⁶² See kinnitab *Dēnkard*’i teadet, et Šabuhr I ajal oli kokku kogutud *Avesta* ning et oli välja otsitud ja uuritud erinevaid religioosseid mõttekoolkondi, et ei toimuks dispuuti autoriteetse teksti üle, mis lubab ka oletada ühtlustatud riitusi, rituaale ja õpetust.⁶³ Kerdir mainib samuti teist olulist ja huvipakkuvat terminit — *nask* (29. tekstilõik tema raidkirjast). *Nask* tähistab *Avesta* osi, *Avesta* koosneb zoroastriitliku traditsiooni järgi 21 *nask*’ist. Need olid raamatud või tekstide kogumikud ja nii võib oletada, et *Avesta* võib olla ühel või teisel kujul kirja pandud juba nii varakult nagu 3. sajandil pKr.

⁶²Vt kirjanduse ülevaadet selle sõna kohta Sundermannilt, kes tõlgendab seda maagide koodeksina: Sundermann 1993: 88. *Aut.*

⁶³Vt selle keerulise *Dēnkard*’i koha parimat tõlget: Shaki 1981. *Aut.*

KRISTLUS JA JUDAISM: TAGAKIUSAMINE, KOOSEKSISTEERIMINE JA TUNNUSTATUD USUNDID

Teiste religioossete rühmade tagakiusamisest annab tunnistust raidkiri KKZ 9–10, milles Kerdir teatab, et tehti kahju juutidele (*yhwd-y*), budistidele (*šmn-y*), hindudele (*brmn-y*), natsareeni-dele (*n'cr'-y*),⁶⁴ kristlastele (*krsty'd'n*), mandalastele (*mktk-y*) ja manilastele (*zndyk-y*) (KKZ 9–10; Back 1978: 414–415). Järgmine rida viitab sellele, et impeeriumis eksisteerisid iidolid või iidolite kummardamine, milleks peeti ilmselt kristlaste ja budistide juhtide/õpetajate kujutiste austamist. Pärsia termin iidoli kohta, *but*, on tuletatud Buddhast, mis teeb usutavaks, et Kerdir kiusas taga budiste. Kristlasi kiusati taga mitmel põhjusel. Esiteks kaldus kristlus enne Rooma impeeriumi idaosa ristiusustamist sarnaselt manihheismiga universalistlikule vaateviisile ja hoidis alati alal universalistlikke ambitsioone. Ent koos Constantinusega⁶⁵ ja kristluse omaksvõtmisega Rooma impeeriumis jagunes Pärsia kristlaste lojaalsus mittekristlasest kuningate kuninga ja keiser Constantinuse vahel, kes oli kuulutanud end oikumeeni⁶⁶ kõigi kristlaste liidriks (Barnes 1985: 131–132). Probleem kristlaste lojaalsusest kuningate kuningale selgub ka sellest, et 4. sajandil küsis Šabuhr II kristlastelt oma sõjaretke jaoks topeltmaksu. *Siimeoni tegude*⁶⁷ järgi, kui kord üks kristlaste juht keeldus sellele nõudele allumast, olevat Šabuhr öelnud: “Siimeon tahab teha oma järgijaid ja oma rahvast mässajateks minu kuningriigi vastu ning muuta neid Caesari,⁶⁸ oma usukaaslase teenriteks” (Brock 1982: 8). Teiseks oli kristlus usund, mis värbas proseliüte, ning see viis ta konflikti zoroastristliku hierarhiaga. Keda siis ikkagi kristlased Pärsias pöörata püüdsid? On andmeid paljudest juhtudest, kui ise-

⁶⁴Nimetust kasutati kas mõne judaistliku või juudikristliku rühmituse kohta.

⁶⁵Rooma keiser Constantinus Suur; valitses 306–337 pKr ning on tuntud ristiusu toetajana.

⁶⁶Asustatud maailma.

⁶⁷*Siimeoni teod*, 4. sajandi Assüüria piiskopi Siimeoni (suri märtrina 345. a) elust ja tegudest jutustav teos.

⁶⁸Caesari all on siin mõeldud keiser Constantinust.

gi kõrgest soost inimesed pöördusid kristlusesse ja surid oma usu märtritena. Zoroastristide puhul ei oleks see ei Kerdiri ega ka teiste preestrite jaoks hästi lõppenud. Iseäranis kiusati kristlasi taga 4. sajandil, sel ajal, kui Sassaniidid võitlesid roomlaste vastu.⁶⁹ Tagakiusamine vähenes, kui Pärsia kristlikku kirikut tunnustati ametlikult, ja selle katoolikos⁷⁰ resideeris alates 5. sajandist Ktesiphonis.⁷¹

Näib, et juute kohtlesid Sassaniidid palju paremini. Kui loeme keskpärsia keeles kirjutatud mittereligioosseid tekste Sassaniidide perioodist, võib näha lähedasi suhteid Sassaniidide monarhia ja juudi elanikkonna, eriti juudi kogukonna juhtide vahel. Näiteks teoses *Ērāni (ja Ērānšahri) provintsipealinnad* öeldakse, et üks Sassaniidide kuningas oli sündinud Sassaniidide kuninga abielust juudi naisega: “Khwārizmi linna oli rajanud Narseh, juuditari poeg” (10), või “Šūši [Susa] ja Šūštari linna oli ehitanud Šišindokht, Šabuhri poja Yazdgerdi naine, kuna ta oli juutide kuninga Reš Galuti tütar ja samuti Wahram Guri [teine Sassaniidide kuningas] ema” (47). (*Šahrestānīhā ī Ērānšahr*, lõigud 10, 47.) Keskpärsiakeelne *reš galut* tuleneb arameakeelsest tiitlist *reš galutha* ‘diasporaa pea(mees)’. Seda lähedast seost juutide ja Sassaniidide vahel tunneme ka mittesassaniidi allikatest. Need kaks viidet pärinevad Yazdgerd I (399–420 pKr) ajast, kes oli Talmudi järgi lähedases suhtes juudi kogukonnaga. On koguni öeldud, et Yazdgerd tegi rabidele viisakusavaldusi, tsiteeris neile pühakirja ja loomulikult abiellus juuditariga, s.t Šišindokhtiga (Neusner 1983: 915). See võib jällegi olla juudi historiograafia ja propaganda produkt, kuid keegi ei saa eitada ajaloolisi kontakte Sassaniidide ja juutide vahel. Nii nagu zoroastristlikud pärslased nägid Wahram V (Guri) oma legitiimse valitsejana, nägid juudid temas juudi kuningat. Viimaks oli ta ju juut, kuna ta ema oli juut.

⁶⁹Šabuhri sissetungi kohta Süüriasse ja selle mõju kohta Ērānšahri ristiusustamisele ning kristlaste tagakiusamiste kohta 4. sajandil vt M. L. Chaumonti järeldusi: Chaumont 1988: 157–160. *Aut.*

⁷⁰Kirikupea nimetus mitmetes idakirikutes (Pärsias, Armeenias jne). Vastab sisuliselt patriarhile.

⁷¹Partia ja Sassaniidide riigi pealinn; asus Tigriise idakaldal.

Juudid oleksid olnud olulisimaks teadmiste allikaks Ahhemeniidide kohta ka juhul, kui Sassaniidid polnuks neist sõltumatult informeeritud. Ahhemeniidide mainimine Piiblis⁷² on väga oluline. See tähendaks, et siis, kui hilisantiikajal olid olemas Piibli keskpärsiakeelsed versioonid, pidi zoroastriitlikel preestritel neile ligipääs olema. 5. sajandil teatab Theodoretos,⁷³ et Piibel oli tõlgitud keskpärsia keelde (Munk 1838; Shaked 1990: 207). Samuti viidatakse Talmudis küsimusele, kas Estri lugu⁷⁴ võib esitada pärsia keeles või mitte, mis lubab seega oletada, et Ahhemeniididest jutustavate lugude suuline vahendamine oli samuti võimalik (Shaked 1990: 206). Estri lugu oli juutide mälestuse edasiandmisel Ahhemeniididest Sassaniididele keskse tähtsusega. Mitte ainult Piibel ei peegelda juutide imetlust Ahhemeniidide vastu, vaid ka Dura-Europose⁷⁵ maalingsid meenutavad seda hilisantiigi piiblilugu. See toob meid Dura-Europose sünagoogi Süürias, kus leidub teine oluline ja tähtis infokild selle kohta, kuidas Sassaniidid Estrist jutustavat piiblilugu mõistsid. Šabuhr I ajal (240–270 pKr) külastasid Sassaniidide ametnikud Dura-Europose sünagoogi. Üks sealne kõige paremini säilinud ja valmistatud fresko kujutab Estri lugu. Stseen kujutab troonil istuvat ja juutidest ümbritsetud Ahasverost (Artaxerxes) sõnumit vastu võtmas. Mordechai⁷⁶ on kuninglikul hobusel, mida hoiab kinni Haaman. Oluline on, et mitmeid keskpärsiakeelsed ridu võib kohata stseeni juures, mis on dateeritud 3. sajandisse. Need raidkirjad olid teinud Šabuhr I Pärsia emissarid, kes külastasid sünagoogi, kus on samuti kirjas daatum (255 ja 256 pKr) (Rostovtzeff 1938: 112–113).

⁷²Ahhemeniide mainitakse Piiblis eeskätt seetõttu, et nende valitsuse ajal said Babülooniase pagendatud juudid loa Juudamaale tagasi pöörduda.

⁷³Süürias tegutsenud ja kreeka keeles kirjutanud kirikuisa; elas 393–458 pKr.

⁷⁴Mõeldud on Estri raamatut Vanas Testamendis, mis jutustab loo vagast juuditarist Estrist, kes saab Pärsia suurvürstiga abikaasaks ja ajab nurja kuninga õukondlase Haamani plaanitud juudidipogrommi.

⁷⁵Hellenistlik linn Eufrati jõe lähedal Süürias, Vana-Rooma piirilinn, mille pärslased laastasid 256–257 pKr, pärast seda linn hüljati.

⁷⁶Mordokai, Estri raamatus Estri kasuisa.

Elisaeus⁷⁷ ütleb, et Yazdgerd II ajal (438–457 pKr) räägiti õukonnale ja kuningale piiblitlugusid pärslastest ja juutide kohtlemisest Ahhemeniidide poolt (Neusner 1983: 890). Piibli tõlkimine teistesse keskiraani keeltesse oli juba toimunud, see oli tõenäoliselt kristlike misjonäride töö Sassaniidide impeeriumis ja Kesk-Aasias (Sims-Williams 1990: 207). Juudi-pärsia traditsioon on kindlasti rikas lugudest Ahhemeniidide kohta (Netzer 1974: 35), mis näitab nende mälestuste järjepidevust Pärsia juutide seas (Assmussen 1990: 268). Juudid pidid Sassaniididest pärslastele meenutama kuulsusrikast minevikku, kui pärslased valitsesid Aasiat ja olid tolerantsed kõigi rahvaste, eriti juutide suhtes. See võis teha juutide olukorra palju kindlamaks kui nende konkureeriva kogukonna, kristlaste oma, ent lõpuks olid kristlased ja nende religioon see, mis võitsid pärslaste tähelepanu.

ENNE DANTET: RÄNNAK TAEVASSE, PÕRGUSSE JA PURGATOORIUMI

Me peame pöörduma tagasi Kerdiri juurde ja arutama tema 3. sajandist pärinevate raidkirjade teist olulist tähendust. See on seotud tema religioosse missiooniga ja tema rännakuga teise ilma, et välja uurida asjaolud tõelise religiooni ning riituste ja rituaali õige viisi kohta.⁷⁸ Oma raidkirjas on Kerdir andnud lummava kirjelduse oma nägemusest taeva, põrgu ja puhastustule kohta. F. Grenet on siiski oletanud, et idee, nagu oleks Kerdir ise selle reisi ette võtnud, on vale, ja nägemus on olnud hoopis kellelgi teisel (Grenet 2002: 6) — ühel kükitaval (*nišast*) poisil (*rahīg*) (samas: 18). M. Schwarz on näidanud, et see visioon teisest ilmast manati esile mantra retsiteerimise teel, samal ajal kui noor poiss vaatas ainiti peeglisse (*ēwēn mahr*).⁷⁹ Selline ennustusmeetod ei ole Iraani

⁷⁷Elišē, ka Eghishē (Vardapet), Armeenia kroonik 5. sajandil, kes käsitles oma kroonikas Armeenia ja Sassaniidide Pärsia suhteid.

⁷⁸Vt eeskujulikku uurimust Kerdiri rännaku kohta: Skjærvø 1983. *Aut.*

⁷⁹Schwartz 2006: 6. Tänan M. Schwartzi selle eest, et ta andis mulle oma käsikirja kasutada. *Aut.*

päritolu, seda leidub hilisantiikajal Vahemere maailmas; järelkult näitab see, et zoroastriitlik preesterkond laenas varasel Sassaniidide perioodil võõrastelt. See fakt lubab oletada, et zoroastriitlik rituaal ja traditsioon ei olnud veel välja kujunenud ning oli avatud võõrmõjudele. Teiseks usun ma, et selliste mitteiraani ennustusmeetodite kohaldamine tõi kaasa Kerdiri eemaldamise zoroastriitliku traditsiooni mälust ja Sassaniidide ajaloolisest traditsioonist.

Mis siis täpsemalt on iraanipärane ennustusviis ja reis teisepoolsusse? Ühes keskpärsiakeelses tekstis, mis käsitleb sellist reisi, joob õiglane Wīrāz⁸⁰ jooki, mida nimetatakse *mang ī wištāpān*, mis oli kanepi või koerapöörirohu leotis, et võtta ette reis taevasse ja põrgusse ning anda neist teada zoroastriitlikele preestreile (*Ardā Wīrāz Nāmag* 1986: 85). Ühes zoroastriitlikus apokalüptilises tekstis on prohvet Zoroaster samuti võimeline nägema, mis juhtub tulevikus, kui ta oli joonud vett, mille talle oli andnud Ohrmazd selleks, et saavutada “kõiketeadev tarkus” (*xrad ī harwisṣ āgāhīh*) (*Zand ī Wahman Yasn* 1370: 2; Cereti 1995: 3.6). Kaua aega tagasi oletas H. S. Nyberg, et see zoroastriitlik traditsioon on osa Kesk-Aasia pärandist, mis on ikka veel tavaline Siberi šamaanide hulgas.⁸¹

Kerdir oli “ebaõigete” vahendite abil siiski võimeline nägema rituaalide ja riituste õiget läbiviimist ning see veenis teda taeva ja põrgu olemasolus. Moraalset jõudu, mida Kerdir sai oma visioonärsest tegevusest, kasutas ta relvana, mida ta kasutas võitluses hereetikute ja Maniga, kes oli muutunud impeeriumis tähtsaks ja

⁸⁰Keskpärsiakeelse teose *Ardā Wīrāz Nāmag* (9.–10. sajand pKr) peategelane, preester, kes võtab ette teekonna sealpoolsusesse ja tagasi ning kirjeldab sealpoolsuses kogetut.

⁸¹Nyberg 1966. Oma raamatu 1966. a väljaande eessõnas arutleb Nyberg natside, eriti W. Wüsti (Wüst 1939–1940: 248–249) reaktsiooni üle tema raamatule 1939. aastal. Sel ajal oli ta rea isikute poolt (natsi orientalistidest kuni suure keskiraani keeleteadlase W. B. Henningini, kes pages natside eest Saksamaalt) hukka mõistetud. Vt uurimust mitmesuguste reaktsioonide kohta: Russell 1990. Hiljutist ülevaadet seda tüüpi rännaku kohta Iraanis vt Gignoux 1979. *Aut.*

kelle suhtes tuli Wahram I valitsusajal kiiresti midagi ette võtta.⁸² Ka teised religioonid ei jäänud tagakiusamisest puutumata, nagu ta oma raidkirjas kinnitab. Kui troonile asus Narseh, võis Kerdiri võim olla vähenenud ning selleks ajaks pidi ta olema väga vana. Me näeme, et Narseh pole oma raidkirjas Paikulis maininud mitte ainult Ohrmazdi, vaid samuti Anahidi, mis lubab oletada tema erilist huvi tolle kultuse vastu, mis oli andnud tema vana-isale Ardašir I-le tema võimu (Skjærvø, Humbach 1983: lõik 19, lk 35). Ta mainib Ardaširi ja Šabuhri kui Sassaniidide impeeriumi õiguspäraseid valitsejaid, sellal kui ta jätab kõrvale Hormizdi ja kolm Wahramit, kes olid võimul tema isa ja tema valitsemise vahel. Naqš-i Rustamis⁸³ lasi ta tahuda kaljureljeefi, mis näitab teda võtmas vastu ülemvalitsuse diadeemi Emand Anahidi käest; seega ei muutnud ta Anahidi kultust üksnes taas oluliseks, vaid võib-olla pühendas tulettemplile Istakhris, mis oli langenud Kerdiri ja ta kaaslaste kätte, ka isiklikku tähelepanu.

KERDIRI JÄRGNE ZOROASTRISM

Me peaksime ütlema midagi ka “ametliku” doktriinliku zoroastrismi loomuse kohta, mida hoiti alal Sassaniidide perioodil. Kesk-pärsiakeelsed allikad, mis on preesterliku traditsiooni tulem, juhiavad meid arusaama juurde, et tee zoroastristliku religioonini on üks (*rāh ī dēn ēk*) (*Čīdag Andarz...*, IX) ja et riigiga seotud preestrid olid selle esindajad. Et see usund oli seotud riigiga ja et neid peeti lahutamatuks, on öeldud ühes kuulsas kohas *Dēnkard*’is (*Dēnkard*, Madani väljaanne, 470.7):

*hād xwadāyīh dēn ud dēn xwadāyīh [---] pad awēšān xwadāyīh
abar dēn ud dēn abar xwadāyīh winnārdagīh.*

⁸²Vt suurepärase artiklit, mis tegeleb selle temaga: Hinz 1971; samuti Skjærvø 1995. *Aut.*

⁸³Muistne nekropol Iraanis Persepolise linna lähedal. Sealt pärinevad kuulsad Sassaniidide kaljureljeefid.

Tea, et kuningavõim on religioon ja religioon on kuninga-
võim [---] kuningavõimule on ette nähtud rajaneda religioo-
nil ja religioonile kuningavõimul.⁸⁴

Kuigi meil ei ole palju informatsiooni zoroastristlike sektide koh-
ta, on siiski teada, et esindatud olid zoroastrismi zurvaniitlikud ja
monoteistlikud vormid. Mõnda aega on oletatud, et Sassaniidide
perioodi mõnede zoroastristlike *mowbed*'ide ja kuningate hulgas
oli zurvanism domineeriv mõttevool. Varase Sassaniidide perioo-
di kohta ei põhine teated sellest orientatsioonist Sassaniidide al-
likatel, vaid see on pigem järeldatav manihheistlike allikate põh-
jal. Mani, jutlustades oma õpetust keskpärsia ja partia keeles (mis
olid selgesti kirjutatud või suunatud Iraani kultmaa elanikele), ei
kasuta ülima jumalusena Ohrmazdi, vaid pigem Zurvanit, keda
ta mainib kõrgeima jumalana. Selle põhjal on arvatud, et varased
Sassaniidide kuningad ja isegi Kerdīr võisid olla Zurvani järgijad,
kuigi see on manihheistlikel allikatel põhinev spekulatsioon. Ker-
dīr võis sama hästi olla antizurvaniit ja näha seega Manis täien-
davat ohtu zoroastrismile. Sassaniidide valitsusaja keskmisel pe-
riodil, Wāhram V ja Yazdgerd II ajal, kuuleme kuulsast peami-
nistri (*wuzurg-framadār*) kaudu jälle, et zurvaniitlus on moes (ta
oli pannud ühele oma pojale nimeks Zurvandad, 'Zurvani loo-
dud'). Samuti jutustavad sellised Armeenia autorid nagu Ehišē ja
Kolbi Eznik⁸⁵ Mihr-Narsehist⁸⁶ ja tema püüdlustest sundida ar-
meenlastele peale zoroastrismi, mida propageeriti zurvaniitlikus
vormis. Kindlasti on zurvaniitlik mõtlemine jätnud jälgi mõnin-
gatesse pahlavikeelsetesse⁸⁷ tekstidesse, nagu *Mēnōg ī Xrad*,⁸⁸
kuigi islami ajastu alguses oli nõue, mille järgi pidid traditsiooni
üleskirjutajad selle eemaldama.

⁸⁴Selle arusaama kohta vt Shaked 1984: 39–40. Sama laadi ideid
kohtab pärsia kirjanduses, nt *Nāme-ye Tansar*, 53; *Šāhnāme*, Ins. 558–
561. *Aut.*

⁸⁵Armeenia kristlik kirjamees 5. sajandist.

⁸⁶Mõjukas Iraani ülik; elas 5. sajandil.

⁸⁷Keskpärsia keel.

⁸⁸Eesti k "Tarkuse vaim"; pahlavikeelne zoroastristlik teos, mille
täielik pealkiri on *Dadestan i Menog i xrad* ("Tarkuse vaimu kohtu-
otsused").

Zurvan oli igavese aja jumal, kes oli eksisteerinud mäletamatutest aegadest peale. Preestrid, kes kaldusid zurvaniitlusele, põhimõtteselt uskusid, et kuri vaim Ahreman tuli maailma Zurvani kahtluse tulemusena ning talle järgnes Ohrmazd. Seega said tolles süsteemis Ohrmazd ja Ahreman vendadeks või kaksikuteks. See idee võib pärineda ühest kohast Zarathustra *Gatha*'des⁸⁹ (*Yasna*⁹⁰ 30.3), kus on vihje kahele vaimule, kes sündisid ja olid teineteisega mõtetes ja tegudes vastuolus.⁹¹ Seejuures võib tõlgendus olla vale, kuna *Gatha*'des on vastasseis Spenta Mainyu⁹² ja Angra Mainyu (Ahremani), mitte Ohrmazdi ja Ahremani vahel. *Gatha*'de algses zoroastristlikus doktriinis oli Ohrmazd selles vastasseisus ning dualismis kahest vaimust kaugelt üle, kuid esimene neist on käsi, millega Ohrmazd loob ja oma ideid levitab. Sassaniidide perioodi zoroastristlikud preestrid olid aga ülendanud Ahrimani sellisel määral, et ta oli nüüd võrdne Ohrmazdiga. Zoroastristlike preestrite kiindumusest kurjusse, Ahremani ning püüust puhastada maailm neist hulga puhastusseaduste abil, tuleb veel juttu. See idee avaldas sügavat mõju inimestele, kes pöördusid abi saamiseks ka mittezoroastristlike usundite poole. Siiski tuleb nentida, et kuna Sassaniidide allikates pole viiteid Zurvanile ja kuna Ohrmazd on jumalus, keda austatakse raidkirjades, ei peaks me panema liiga palju kaalu hüpoteesile zurvaniitidest kui eraldiseisvast mõttevoolust. See on võib-olla pigem tänapäeva uurijate kiindumus Zurvanisse kui märk tema olulisusest Sassaniidide perioodil. Nagu on öelnud Sh. Shaked, siis seda loomismüüti, mis on projitseeritud Sassaniidide riigiusundisse, ilmselt ei eksisteerinudki sel perioodil kunagi eraldiseisva doktriinina zoroastriismis (Shaked 1992).

Armeenia ja klassikalised allikad teatavad meile, et Pärsia kuningad kummardasid Päikest ja Kuud ning Rooma allikad tea-

⁸⁹*Avesta* vanim osa, kogumik hümne, mille autorsuse omistab pärimus prohvet Zarathustrale endale.

⁹⁰*Avesta* osa, kogumik liturgilisi tekste.

⁹¹Klassikaliseks teoseks Zurvani kohta on Zaehner 1955. *Aut.*

⁹²Eesti k 'püha vaim'; peajumal Ahura Mazda loodud jumalik olend, kes võitleb Angra Mainyuga 'kuri vaim'; Ahreman on viimase keskpärsiakeelne nimekuju.

tavad, et Šabuhr II väitis, et ta on “Päikese ja Kuu vend” (*frater Solis et Lunae*), ent seda ei kohta Sassaniidide endi allikates (Am-mianus Marcellinus 1937–1939: XVII, 5,1 jj). On kaks võimalust. Üks on see, et see võib viidata jumalus Mithrale. Huvitavam või-malus on, et see võib olla indoiraani tunnusjoon, mille järgi usuti, et nende esivanemad pärinesid Manūchhrist (india *Manu*⁹³) ja te-ma isast Wiwahvantist (india *Vivasvant*), kes olid Indias identifit-seeritud vastavalt Kuu ja Päikesega (Scharfe 1992: 312). Vastasel korral domineeris zoroastrismi dualistlik vorm, milles Ohrmazd ja Ahreman võitlevad ning inimesed peavad valima kahe vahel. Intellektuaalsetes ringkondades võis olla erimeelsusi, mis võisid johtuda võõrmõjudest, kuna *Dēnkard* teatab, et Šabuhr I ajal ko-guti kokku ja liideti *Avesta*’ga mittereligioossed kirjutised:

Šābuhr šāhān šāh ī Ardašīrān nibēgīhā-iz az dēn bē abar bizišgīh ud stargōwišnīh (ud) čandišn ud zamān ud gyāg ud gōhr (ud) jahišn ud bawišn ud wināsišn ud jadag-wihērīh ud gōwāgīh ud abārīg kīrrōgīh ud abzār andar hindūgān ud hrōm (ud) abārīg-iz zamīhīhā pargandag būd abāz ō ham āwurd ud abāg abistāg abāz handāxt ud har ān ī drust paččēn ō ganj ī šāhīgān dād (ān) framūd ud ēstēnīdan ī hamāg arist (ag)- ān abar dēn māzdēs n ō uskār kard.

Šabuhr, kuningate kuningas, Ardaširi poeg, kogus täiendavalt mit-tereligioosseid kirjutisi meditsiinist, astronoomiast, liikumisest, ajast, ruumist, substantist, aktsidentsist, saamisest, kõdunemi-sest, muutumisest, loogikast ja muudest oskustest ning võimetest, mis olid laiali pillatuna Indias, Roomas ja teistes maades ning kõr-vutas neid *Avesta*’ga; ja käskis kõigist neist kirjutistest, mis olid veatud, teha koopia, mida tuli säilitada kuninglikus varakambris. Ja ta pani ette kaaluda kõigi nende puhaste õpetuste lisamist maz-daistlikule usundile. (Shaki 1981: 117–119.)

See kirjakoht on oluline, kuna selles öeldakse, et kuningas tegi korralduse, et ideid tuleks ammutada Kreeka ja India teadustest ning liita *Avesta*’ga. Seega oli Sassaniidide *Avesta* segu maailma ideedest ja õpetustest, mis näisid kasulikud või olid kooskõlas sellise zoroastrismiga, millesse uskus Šabuhr või mille ta välja töötas. Samuti oli õukonnas ilmne elav refleksiooni või diskus-

⁹³Eesti k ‘inimene’; hinduistlikus mütoloogias inimkonna esivanem.

siooni (*ūskārišn*) atmosfäär selle üle, mis on usaldusväärne ja mis mitte. Viimaks on see *Avesta* kirjalik koopia (*paččēn*) deponeeritud kuninglikku varakambrisse. See ei jäänud viimaseks korraks, mil Sassaniidide *Avesta*’t redigeeriti. See võib samuti märkida Šabuhr I otsust mitte lubada tegutseda üksnes Manil (kellel olid eklektilised ideed), vaid ka muuta *Avesta* universalismi ajastul võõra- ja omamaiste õpetuste kompendiumiks. Tegelikult leiab *Dēnkar*d’ist aristotellikke ja uusplatonistlikke mõjusid ning kreeka mõtlemist üldiselt, mis pidi olema sisenenud impeeriumi ja mida osa preestreid oli aktsepteerinud või lülitanud sisse oma usku (Shaki 1970). Olukorda saab näha ainult sellisel viisil, et samal ajal kui zoroastristlikud preestrid ja riik pressisid peale “ortodoksia” ideed, olid nad eklektilise traditsiooni tegelikud innovaatorid ning loojad, tehes seda traditsiooni nimel. Me peaksime mainima ka juudi religiooni mõju zoroastrismi intellektuaalsele käekäigule. Keskpärsiakeelsete tekstide mõnedes kohtades leidub väiteid, mis lubavad oletada tugevat semiidi ideede olemasolu sassaniidlikus ning varase islami perioodi zoroastrismis. Näiteks ühes kummalises kirjelduses loomisest on öeldud, et esimene inimene, Gayōmard, oli loodud savist (keskpärsia k *gil*), mistõttu ta sai hauakirjaks “savi kuningas” (keskpärsia k *gilšāh*) (Shaked 1987; Daryaei 2003). Teine on seotud patuga, milles on süüdi Mašya ja Mašyane, esimene inimpaar zoroastrismis, kelle elu saab mõnikord Aadama ja Eeva looga sarnase piibelliku värvingu.⁹⁴

ADURBAD Ī MAHRSPANDĀN JA ORTODOKSIA OTSIMINE

Loomulikult ei olnud vaja võõrmõjusid, et põhjustada erinevaid tõlgendusi zoroastristlike preestrite hulgas. Adurbad ī Mahrspandān on teine oluline kujud zoroastrismi ajaloo, kellele on samuti omistatud *Avesta* ja zoroastristliku seaduse edasine kodifitseerimine 4. sajandil pKr. Ta oli ülempreester Šabuhr II ajal 4. sajandil:

⁹⁴Shaked 1987: 246–247, kuigi ma omistan rohkem mõju varasele islami perioodile, ei saa siiski eitada ka judaismi mõjusid. *Aut.*

Šābuhr šāhān šāh ī hormizdān hamāg kišwarīgān pad paykārišn yazdān āhang kard ud hamāg gōwišn ō uskār ud wizōyišn āwurd pas az bōxtan ī Adurbād pad gōwišn ī passāxt abāg hamāg awēšān jud-sardagān ud nask-ōšmurdān-iz ī jud-ristagān ēn-iz guft kū nūn ka-mān dēn pad stī dēn dīd kas-iz ag-dēnīh bē nē hilēm wēš abar tuxšāg tuxšēm ud ham gōnag kard.

Šābuhr, kuningate kuningas, Hormizdi poeg, ärgitas kõiki oma maa inimesi end läbi dispuudi jumala poole suunama, ja esitas kõik suulised traditsioonid kaalumiseks ja järelekatsumiseks. Pärast Adurbadi triumfi lasi ta oma deklaratsiooniga (disputatsiooni käigus) proovile panna kõiki neid sektante ja hereetikuid, kes tunnistasid (õppisid) *nask*'e; ta esitas järgmise väite: "Et me nüüd oleme saanud heita pilgu religiooni ilmalikus eksistentsis, ei tolereeri me kedagi, kellel on vale religioon, ja me saame olema innukamad." Ja nõnda ta tegi. (Shaki 1981: 117–119.)

Selles kirjakohas öeldakse meile, et toimus suur sinod või kontsiil, millel kõik inimesed (*kišwarīgān* — tõenäoliselt on mõeldud zoroastristlike teoloogide) vaagisid olemasolevat materjali. Me näeme seega ikka veel koos *Avesta*'ga (mis oli juba kirja pandud), mida säilitati kuninglikus varakambris, kasutusel "suulist traditsiooni" (*gōwišn*). Suuline traditsioon võib vihjata *zand*'ile, *Avesta* kommentaarile, mis põhjustas nii palju diskussioone. See on nii seetõttu, et meile on pärandatud suur hulk termineid "erinevate (zoroastristlike) sektide" kohta (*jud-ristagān*), nagu "erinevad rühmad" (*jud-sardagān*) ja need, kes "uurivad *Avesta nask*'i" (*nask-ōšmurdān*). Sedavõrd, kui Adurbad ī Mahrspandān oli edukas, kutsuti kõiki teisi sekte peale selle, mis oli riigiusund, "valeusundiks" (*ag-dēnīh*).

Usuelu loomust iseloomustab hästi ka viis, kuidas Adurbad ī Mahrspandān tõestas oma ideede tõepärasust teiste zoroastristlike sektide ja teoloogide ees. Mainitakse, et ka Adurbad ī Mahrspandān tegi läbi järelekatsumise, millest räägib *Õige Wirāzi raamat* (*Ardā Wirāz Nāmag*), kus on öeldud, et enne Adurbad ī Mahrspandāni olid rahvas ja preestrid kahtlustes ning *Avesta* hävitamise ja preestrite tapmise tulemuseks Aleksander Suure poolt olid õpetused (*ēwēnag*), usud (*kēš*), hereesiad (*jud-ristagīh*), kahtlused (*gumānīh*) ja vastuolulised seadused (*jud-*

dādestānīh). Siis olevat Adurbad ī Mahrspandān korrastanud religiooni, tehes läbi järgmise tseremoonia:

Adurbad ī māhrspandān kē-š padiš passāxt ī pad dēn kard rōy widāxtag abar war rēxt ud čand dādestān ud dādwarīh abāg jud-kēšān ud jud-wurrōyīnān be kard.

Adurbad ī Mahrspandān selle kohta, kes on läbi teinud katse kooskõlas religiooniga: vedel vask valati ta rinnale ja ta pidas mitmeid protsesse ning (mõistis) kohut uskmatute ja hereetikute (üle). (*Ardā Wirāz Nāmag* 1986: tekst, lk 79; tõlge, lk 191.)

Nõnda oli ta võimeline oma vaatenurga õigsust tõestama, läbi des ordaali, mis zoroastriistliku traditsiooni järgi tõestas, kas keegi räägib tõtt või valetab. See meenutab meile ordaale, mida läbisid muistse Mesopotaamia inimesed, kelle süütust või süüdi-olekut prooviti järele niisugustel viisidel nagu jökke viskamine. Siin valati seevastu sulametalli kellegi rinnale ja selle üleelamine oli tõend tõerääkimise kohta. Sulametalli ordaal kutsub kindlasti mõtlema *Gatha*'de kujutelmale aja lõpust, kui õiged kõnnivad sulametallis nagu soojal piimal, sellal kui patused põlevad. See oli vaid üks kuuest (*6 war ī garm*) kuumusega seotud ordaalist, mida vanas Pärsias kasutati (*The Supplementary Texts...* 1969: XIII.17, lk 46–47). Teises keskpärsiakeelses tekstis (*Mis on lubatud ja (mis) lubamatu* (*Šāyest nē Šāyest*) on sellesarnane lugu sellest, kuidas Adurbad ī Mahrspandān valas sulametalli oma rinnale (*āhan ī widāxtag*), ent kuna ta oli aus, tundus see, nagu ta rinnale oleks valatud piima. Aga need, kes olid vale järgijad, said kõrvetada ja surid.⁹⁵ Samuti oli olemas kuuma raua asetamine keelele ja muud katsed süütuse tõestamiseks põhimõttel, et isik oli süüdi, kuni ta suri ordaali tagajärjel või elas selle üle. Oli veel üks teine tee, millega pärslased tõestasid oma väite tõepärasust — see toimus rituaalse väävljoomise läbi, mida arvati seonduvat pärsiakeelse “vande andmisega” (*Sōgand Xwardān*) (Boyce 1975: 71–72), kuid M. Schwartz lükkab selle seose tagasi (Schwartz 1989).

⁹⁵ *Šāyest nē Šāyest* 1990: 15.16–17. On tähelepanuväärne, et zoroastriistlik pärimus pidas põrgut pimedaks, külmaks ja haisvaks paigaks, kus keegi ei põle. *Aut.*

MAZDAK Ī AHLMOGĀN AHLAMOG — HEREETIK PAR EXCELLENCE

“Hereesia” probleem oli Sassaniidide kiriku silmis piisavalt tõsine selleks, et väärusulistega võideldes, teisi oma käsitlusviisi uskuma veendes ning *Avesta nask*’e kodifitseerides pidi üks preester kasutama välismaist traditsiooni visiooni kohta taevast ja põrgust ning teine valama sulametalli oma rinnale. Loomulikult polnud riigiga seotud zoroastristlike preestrite jaoks peahereetikuks keegi muu kui Mazdak, kes tegutses 5. sajandi lõpul ja 6. sajandi algul pKr. Seoses Mazdakiga peame arutama üht teist probleemi, milleks on *Avesta* tõlgendamine. Isegi siis, kui *Avesta* oli kodifitseeritud ja üles kirjutatud, oli suurem osa sellest preestritele mõistetamatu ja nii kirjutati kommentaarid (*zand*), et teha see arusaadavaks. Ei ole põhjust kahelda, et oli mitmeid *zand*’e või *Avesta* tõlgendusi. Niisiis kutsuti neid, kes esitasid pühast tekstist mitteaktsepteeritavaid tõlgendusi, “hereetikuks” (*zandīg* või *ahlāmog*). Mõned kommentaarid olid võib-olla *Avesta* gnostilised tõlgendused, mis võisid olla õukonna preestritele vastumeelised, nagu seda oli olnud ka Mani ja tema õpetus. Need võõrmõjud teatud *Avesta* tõlgendustele andsid religioossetele instantsidele põhjust mustata neid kui “segatud õpetusi” (*gumēzag dād*), mida tehti ühe teatud Sēni-nimelise hereetiku nagu ka Mazdaki puhul. Nende hereetikute õpetust peeti vastandlikuks nende omale, kes järgisid “head usundit” (*weh dēn*). Kuid tuleb meele pida, et zoroastristlike teoloogide jaoks oli rikkalikult võimalusi ammutada mõjusid võõrastest usunditest ja allikatest, nagu tunnistavad tekstikohad *Dēnkard*’ist. Eksisteerisid *Avesta* esoteerilised tõlgendused, mis on jätanud jälgi keskpärsiakeelsetesse tekstidesse, eriti seoses selliste terminitega nagu *rāz* ‘saladus’,⁹⁶ ja

⁹⁶Shaked 1969. Teised uurijad on väitnud vastu, et zoroastristlikus usundis ei ole midagi esoteerilist ega müstilist, aga võib vaielda esoteerilisuse ja müstitsismi määratluse ja tähenduse üle, nagu seda teeb James Russell, kelle arvates on see iga religiooni osa (Russell 1993: 73–74). Kui Wirāz osaleb joogi joomisel, mis laseb talle osaks saada sealpoolsuse visioonidel, või kui Kerdir on võimeline tegema seda, läbides tõelise initsiatsiooni, et näha jumalaid ja taevast ning põrgut, on

mazdakiitlik usk *Avesta* “peidetud” (*nihānīh*) tähendusse (Shaki 1978: 306).

Igal juhul oli Mazdaki sotsiaalne sõnum egalitaarse süsteemi loomine varade jagamiseks näljahäda ajal, mis näib olevat põhjustanud edasisi pingeid ühiskonnas. Zoroastristlikud keskpärsiakeelsed allikad näevad Mazdakit loomulikult hereetikuna *par excellence* (*ahlāmogān ahlāmog*), kes käskis, et naised, lapsed ja omand jagataks rahva hulgas laiali, mille tulemuseks oli sotsiaalne kaos. Keskpärsiakeelsed allikad teatavad meile, et pojad ei teadnud, kes on nende isad, ja nii ei saanud nad määrata enda klassikuuluvust. P. Crone on oletanud, et Mazdak muutis üldiseks leviraatnaise (*stūrīh*) institutsiooni, mille järgi mees, kellel polnud meessoost pärijat, võis anda oma naise leviraatabielunaiseks teisele mehele (Crone 1991: 25). See tähendab, et mazdakiidid võisid teha võimalikuks *stūrīh*’i ka eri klasside vahel ja võib-olla sundis sellist tava tagant ka Kavadi toetus. Uudne näib siin see, et Mazdak astus tõenäoliselt vastu iidsele ettekirjutusele: “Võta naine oma sugulaste hulgast” (*zan az paywand ī xwēš kunēd*) (*Wāzag ē-Čand...*, lõik 6), s.t lähisugulaste abielu institutsioonile (*xwēdodah*) (Bausani 2000: 101). Need (Mazdaki) *mowbed*’i proklamatsioonid ja ideed, mis ta väitis põhinevat *zand*’il ehk *Avesta* tõlgendusel, näivad olevat olnud alamklassi hulgas soositud. Tegelikult ei olnud Mazdaki ideed päris võõrad — üksnes tema *Avesta* tõlgendus ei meeldinud ülikonnale ja preestritele, kes olid seotud riigiga.

Keskpärsiakeelsete ja muude allikate järgi mõjutas Mazdaki ideid mees, kelle nimi oli Zardošt, kes oli pärit Fasā linnast ning kelle järgijaid kutsuti nendeks, kes järgivad “õiget religiooni” (*drist-dēn*).⁹⁷ Ta elas tõenäoliselt 5. sajandil ja oli eelkäijaks Mazdakile, kes tema ideid uuesti sõnastas ja edasi arendas. Mazdakiidid, kes järgisid tole Zardošti ja seejärel Mazdaki õpe-

väga raske eitada esoteerilisi või müstilisi suundumusi zoroastrismis. Võib-olla vaid väga õiglased ja eeskujulikud zoroastristid said võimaluse selliseks rännakuks. *Aut.*

⁹⁷Shaki 1372; vt parimat üldkäsitlust Mazdaki ja tema liikumise ajalo kohta: Yarshater 1983. Vt samuti Crone 1991; Morony 1991. *Aut.*

tust, olevat ette kirjutanud kõik head omadused, mida nõutakse zoroastristilt: õigete tegude jutlustamine, loobumine patust ja preestri ülesannete täitmine. Mis neil puudu jäi, oli siiski vähe- ne hoolimine riituste ja rituaalide järgimisest ning kõige olulisem lause nende kohta *Dēnkard'*is ütleb välja nende peamise patu:

pad dēn ī māzdēsnān ēd ku pad dēn bē niger u-šān čārag-xwāh.

Mis puudutab mazdaistlikku religiooni, on nad seisukohal, et tõlgendades (religiooni), üritavad nad seda parandada. (*Dēnkard* III 653–654, Shaki tõlke järgi: Shaki 1978: 294–295.)

See tähendab, et nende *zand* ehk tõlgendus oli vahend sotsiaalse- te ja majanduslike raskuste parandamiseks perioodil pärast hef- taliidide⁹⁸ rünnakut, näljahäda ja sotsiaalseid pingeid. Mazdaki- did uskusid matrilineaarsesse päritolusse, tunnustades põlvnemist emast, mis oli vastuolus Sassaniidide kujundatud zoroastrismi- ga (Shaki 1978: 295). Mazdak võis olla üks sellistest hereeti- kutest, kes olid tuntud nendena, “kes moonutavad tõlgitsuse läbi käsku, mida on õpetanud muistsed õpetajad” (samas: 298). Siin pääseb Shakedi usk *Avesta* esoteerilisse interpretatsiooni veelgi enam mõjule. Mazdaki kohta öeldakse, et ta olevat moonutanud religiooni kāske, mis näib tähendavat, et ta andis *Avesta'*le eso- teerilise tõlgenduse ning soodustas askeetlikke kombeid ja võib- olla koguni taimetoitlust (samas: 299). Juhul kui mazdakiidid olid taimetoitlased ja uskusid, et võivad saavutada lunastuse heade te- gude läbi ja ilma kohase rituaalita, ei olnud nende vaated väga erinevad tavaliste ehk riigi toetatud preestrite vaadetest. Tradit- siooni järgi on öeldud, et Adurbad ī Mahrspandān ütles: “Loobu- ge kindlasti lehmade ja lammaste liha söömisest” (*az pid ī gāwān ud gōspandān xwardan pahrēz saxt kunēd*) (*Wāzag ē-Čand...*, lõik 13).

Riigi toetatud zoroastrismist oli Mazdakil ka paljudes teis- tes aspektides lahknevusi, mis olid sarnased India ja Kreeka fi- losoofiliste ja kosmoloogiliste ideedega (Shaki 1985). Siin võiks kasutada näitena arengut islami ajaloos: sellal kui kalifaat võt-

⁹⁸Tundmatu, kuid oletatavasti indoeuroopa päritolu hõimuliit, mis tungis Sassaniidide riigi piiridesse ning rajas 5. sajandi keskel pKr Kesk-Aasias oma riigi. Tuntud ka valgete hunnide nime all.

tis omaks islami jäiga doktriini ja rituaali, tundis osa moslemeid, et riigi toetatud religioonis nappis inimlikkust ja spirituaalsust, mis oli olnud olemas varem. Seepärast võitsid toetust ja populaarsust kohalikud ülemkhiivastased islami kombes, eriti sufid, keda varased kaliifid olid taga kiusanud. Sellel tagakiusamisel oli religioosse tähenduse kõrval ka üks teine aspekt, nimelt see, et kaliifid kontrollisid religiooni järele valvates ka kõigi inimeste poliitilist lojaalsust. Samalaadseid suundumusi võime täheldada ka seoses Mazdaki ja tema tegevusega suhetes zoroastriitliku riigikiriku ning kuningate kuningaga.

Kavad I kasutas Mazdakit selleks, et õõnestada aadli ja preestrite võimu, kes olid nõrgestanud kuningavõimu, mis tõi samuti talle rahva laialdase toetuse ning muutis tema ja Mazdaki populistiks kuningaks ja preestriks. Võib öelda, et Mazdak oli populist ja et tema õpetust toetasid madalamad klassid, kui *Dēnkard* teatab, et Mazdak oli esitlenud end zoroastriitliku usundi vaimse liidrina, kes tõi abi näljastele ja paljastele (*gursag ut brahnag*). Teised madalamatest klassidest inimesed näivad teksti järgi olevat kuulunud noore põobli (*Jawan-mardan*) hulka, kes röövis linnades rikkaid, et toita vaeseid (Shaki 1978: 297). Samuti moodustas kuningas ametikoha rõhutud ja abi vajavate massidega tegelemiseks, s.t “vaeste kaitsja ja kohtuniku” (*drīyōšān jādaggōw ud dādwar*) ameti (Shaki 1989; Daryaee 1379 [2001]).

Me teame samuti, et hilisel Sassaniidide perioodil oli loodud heategevaid asutusi hingehoiuks ja raha kasutati vaeste heaks või avalike rajatiste projektideks, mis tõid kasu kogukonnale ja mis olid mudeliks hilisemale islami *wagf*⁹⁹ (Macuch 1987, 1991). Alates sellest ajast siirdusid mazdakiitlikud propagandistid Kavad I toetusel nii kaugele nagu Araabia poolsaar ja seal, kus rajas oma sillapea impeerium, seadsid end sisse ka mazdakiidid. Kui palju mõju oli neil mazdakiididel Araabiale ja islami õpetusele, ei ole teada, kuid kindel on nende kohalolu Mekas. Isegi kui võimule tuli antimazdakiit Khusro I, olid mazdakiidid suutelised Pärsiasst kauges paikades, eriti Araabias, edasi tegutsema.

⁹⁹Maavaldus, mille sissetulekuid kasutatakse usulisel otstarbel (nt religioossete õppeasutuste toetamiseks).

Kavadi elu lõpus tekkisid konfliktid seoses troonijärglusega ja mazdakiidid valisid vale kandidaadi, Kavuse. Kui Khusro I tuli antimazdakiitliku kildkonna toetusel võimule, pidas ta oma toetajatele antud lubadust ning Mazdak ja paljud tema järgijad tapeti võikal moel. Juhul kui uskuda keskpärsiakeelseid tekste, piirati selle tulemusena *Avesta* tõlgendamist ja nende *zand*'i õpetamist:

pad zand ī wahman yasn ud hordād yasn ud aštād yasn paydāg kū ēw bār gizistag Mazdak ī bāmdādān ī dēn-petyārag ō paydāgīh āmad u-šan petyārag pad dēn ī yazdān kard ud ān anōšag-ruwān husraw ī Kavādān māhdād ud Shabuhr ī dādohrmazd ī ādurbādagān dastwar ud ādur farrbay ī a-dro ud ādurbād ādurmihr ud baxtāfrīd ō pēš xwāst u-š paymān aziš xwāst kū ēn yasnīhā pad nihān ma dārēd be pad paywand ī ašmā zand ma čāšēd awēšan andar husraw paymān kard.

Wahman Yasni, Hordād Yasni ja Aštād Yasni *zand*'is on ilmutatud, et ükskord ilmus neetud Mazdak, Bāmdādi poeg, religiooni vaenlane. Ja (tema järgijad) tõid kahju *yazad*'ide religioonile. Ja surematu hingega Xosrō, Kavadi poeg kutsus enda ette Dādohrmazdi Māhdād Šabuhri, Ādurbādagāni Dasturi, ausa Ādur Farrbay, Ādurmihiri Ādurbādi ja Baxtāfrīdi. Ja ta palus neilt nõusolekut: "Ära jäta neid *yasna*'sid varjule, kuid ära õpeta *zand*'i väljaspool oma järeltulijaid." Nad tegid Khusroga lepingu. (*Zand ī Wahman Yasn*. . . 1995: ptk II, lk 133–134, 150.)

Me mõistame, et Mazdaki religioossed vaated, mis põhinesid tema *zand*'il, olid nii erinevad teiste zoroaunistlike teoloogide vaadetest, et kui Khusro I oli tema ettevõtmised maha surunud, kutsus ta kõik religioossed ametnikud ja käskis neil eriliselt mitte õpetada *zand*'i (*zand ma čāšēd*) kellelegi väljaspool oma ringi. Sellest tekstikohast ilmneb, et *zand*'iga seoses esineb teatud tüüpi välistamine ja Sassaniidide mure zoroaunistliku sektantluse voamise pärast. Meil on *Dēnkard*'is veel üks tunnistus Khusro I religioonipoliitika kohta, mis on väärt äramärkimist:

im bay xusrōy šāhān šāh ī Kawādān čiyōn-iš ahlamōgīh ud sāstārīh spurramēstārīhā wānīd pad paydāgīh az dēn andar har ahlamōgīh ī 4 pēšag āgāhīh ud uskārīšn ī gōkānīg wasīhā bē abzūd ud ēn-iz pad gēhān hanjamanīh guft ku rāstīh ī dēn māzdēsān bē dānist ōšyārān pad uskārīšn ōstīgīhā tuwān pad gētīg bē ēstēnīd.

Tema valitsev majesteet Khusro, kuningate kuningas, Kavadi poeg, pärast seda kui ta oli maha surunud hereesia ja kurja valitsemise täieliku vastasseisuga, edendas kooskõlas religiooni ilmutusega suurejooneliselt kõikide hereesiate küsimuses üksikajalikku teadmist ja uurimist nelja valduse piires. Ja riiginõukogul ta deklareeris: “Me oleme ära tundnud mazdaistliku religiooni tõe; ja targad võivad kindlusega seda diskussiooni teel maailmas kehtestada.” (Shaki 1981: 118–121.)

Siin on meil tegemist hereesiaga väljakujunenud zoroastristliku kiriku silmis, mis oli seotud riigiga. Nende jaoks oli olemas mitut tüüpi hereetikuid (*ahlāmogān*) — neid, kes ei pidanud kinni tseremooniatest ja rituaalidest; neid, kellel olid salaõpetused; neid, kes tõlgendasid *Avesta*’t väga teistmoodi. Oli isegi teoloogilisi erinevusi preestrite hulgas, kes olid seotud riigiga, ja riik toetas neid preestreid nominaalselt ning lubas neil töötada. Siiski ei olnud teised nii õnnelikud ilmselt seetõttu, kuna nende ideed või *zand*’id olid väga kaugel kindlaskujunenud doktriinide või tõlgenduste aktsepteerimisskaalast. Me teame ühte teist preestrit, kelle hinnangud ja uskumused preestrid hukka mõistsid. Teosest *Šāyest nē Šāyest* me loeme, et zoroastristlikud preestrid olid vasuolus Sēniga, teatades:

abēzag dād ud weh-dēn amā hēm ud pōryōtkēš hēm ud gumēzag dād sēnīg wišgardīh hēnd ud wattar dād zandīg ud tarsāg ud jahūd ud abārīg ī az ēn awēšān hēnd.

Meie oleme puhas seadus ja hea religioon ja me olema mazdaistliku religiooni esimesed õpetajad ja Sēni järgijad on segatud seadus ja halvem on hereesia ja kristlaste ja juutide ja teiste seesuguste seadused. (Daryae 1998: 442.)

Võib olla erinevaid põhjusi, miks Sēni peeti hereetikuks (*zandīg*). Vahest uskusid preestrid, et tema õpetus on “segatud seadus/õpetus”, mis võib tähendada, et ta kasutas gnostilisi või võõramaiseid teoloogilisi allikaid, sest sama teksti järgnevas osas on hukka mõistetud kristlased ja juudid. Otse öelduna võib ka olla, et tema *zand* oli sedavõrd erinev zoroastrismi ametlikest teoloogilistest õpetustest, mis on tuntud kolme õpetusena (*sē čāštag*),¹⁰⁰

¹⁰⁰Nii nimetati kolme ortodoksseks peetud zoroastristlikku mõtte- ja õiguskoolkonda. *Tlk.* Nende kohta vt Mazdāpur 1376. *Aut.*

et teda nähti hereetikuna. Ka *Dēnkard'*is on teda mainitud ja sil-distatud hereetikuna, kuna on öeldud, et Sēni järgijad olevat ar-vanud, et nad on kõrgemad teistest preestritest, kes on pöördunud muistsete õpetuste poole, mis tähendab, et nad on andnud neile uue tõlgenduse.¹⁰¹

On olemas veel tõendeid, et ka teised preestrid ei olnud õu-konna preestritesse just liialt kiindunud. Juhul kui me eeldame, et õukonna preestritel oli oma keskus Persises, siis tunneme rühma preestreid, kes elasid Ray linna lähedal Meedias ja keda keskpär-siakeelsed tekstid süüdistavad hereesias. *Bundahišn'*is öeldakse, et piirkonna preestrid kahtlevad jumalustes ja kuna nad on ise hal-bade mõtetega, pööravad ka teisi religiooni abil halbadesse mõ-tetesse (Mazdāpur, samas: 93; *Bundahiš* 1369: 134; *Pahlavi Ven-didād* 1949: ptk I.15). Islami allikad teatavad, et 8. sajandil pKr asus Rays kindlus, kus elasid preestrid ja kus oli ka suure zo-roastristliku preestri *masmogān'*i elupaik.¹⁰² See kindlus olevat asunud Damāvandi mäel. Abassiidide kaliif al-Mahdi¹⁰³ hävitas kindluse ja lasi *masmogān'*i tappa.¹⁰⁴ Kas see võiks olla nega-tiivsete viidete allikas põhjapoolse ala suhtes keskpärsiakeelse-tes tekstides ses osas, mis puutub hereesiasse ja halba religioo-ni? Isegi pahlavikeelses *Seaduses demonite vastu* (*Wīdēwdād*) on üks parimaid Ohrmazdi poolt loodud maid Rāy, kust arvatakse pärinevat ka Zoroaster, kus kuri vaim tõi vastuhakku “äärmusli-

¹⁰¹Vt Mazdāpuri kommentaare teoses *Šāyest nē Šāyest*... 1990: 86. Aut.

¹⁰²Sellise hierarhia võimalikkuse kohta, nagu paavst ja peapiiskopid, on näidanud Kreyenbroeck, et on väga ebatõenäoline, et selline jäik süs-teem eksisteeris (Kreyenbroeck 1994). Ma kaldun arvama, et polnud tegelikult hierarhiat terviku puhul, vaid et pigem oli igal rühmal oma õpetaja ja liider, nagu Mazdak, Sēn või Ray preestrid, kelle juhti hüüti “ülempreestriks”. Aut.

¹⁰³Abu Abdallah Muhammad ibn Abdallah al-Mansur; Abassiidide kaliif 775–785 pKr.

¹⁰⁴Malayeri 1374: 52. Araabiakeelsed tekstid mainivad teisi preester-liku tegevuse ja teoloogilise diskussiooni keskusi islami ajajärgul, nagu Qla'ye jas, mis asus Arrajanis, s.t Weh-az-amid-kawadis Persise idapii-ril (samas: 54). Aut.

ku uskmatuse” (*wattar gumānagīh*) kujul nende läbi, kes “on ise skeptilised ja teevad ka teisi skeptiliseks” (*kū xwad gumānomand ud kasān-iz be kunēnd*). (*Pahlavi Vendidād* 1949: ptk I.15.)

Sellal kui *zand*’i probleem piinas riigikirikut, oli üks teine rühm, kellel oli probleemidest hoopis teistsugune arusaam. Neid zoroastriste võiks nimetada “anti-*zand*’i” rühmaks, keda *Dēnkard* vaatleb muidugi hereetikutena. Nende järgi, jättes välja Zoroastri *Gatha*’d, mis oli jumala sõna, olid teised *Avesta* osad nagu ka kommentaar inimeste töö ja seega vastuvõtlik rikutusele (Molé 1960–1961: 12–14). Seega — ühest küljest pidid preestrid, kes olid seotud kirikuga, võitlema enda eest nende zoroastristide vastu, kes lubasid võõrastel ideedel siseneda nende usundisse, või nende vastu, kelle *zand* oli erinev nende omadest. Teisest küljest pidid nad end kaitsma rühma zoroastristlike teoloogide eest, kes eitasid kõiki tõlgendusi ja *Avesta*’t, mis oli kokku pandud Tosari ja teiste poolt ning teinud sajandite jooksul läbi muutusi. Probleem on selles, et *Gatha*’de tõlget vaadates me saame aru, et tollastel zoroastristlikel preestritel oli väga puudulik *avesta* keele oskus ning seetõttu ka kehv arusaamine *Gatha*’dest.

(*Järgneb*)

ARVUSTUS

KASTIÜHISKONNA KINNISTUSRAAMAT

Manu pärimus ehk Ilmarahva seadmuseõpetus. Martti Kalda tõlge, kommentaarid ja sissejuhatus. Tartu: Ilmamaa, 2019. 590 lk.

Alustama peab Manu müütilisest tegelaskujust, sest tema lugu on nii hästi iidne kui ilus. Ainsa inimesena pääseb Manu üleilmsest veeuputusest. Seepeale toob ta jumalatele tänuohvri, aga ohver muutub kauniks neiuks, kellest saab Manu naine. Edasi pärineb neist juba kogu inimugu.

Nii on see muistsetes veedades, kus Manu on esimene ohverdaja. *Manusmṛti* ehk *Manu pärimus* jääb juba India kirjanduse järgmisse arengujärku. Ajaline määratlemine, nagu Vana-India kirjanduse puhul enamasti, on tänamatu. Enam-vähem kindlalt võime hoomata vaid seda, et pärimus on kirja pandud palju-palju hiljem, kui müütiline Manu iidse loomisloos tegutses. Ajatärmin, mida teadlased enamasti kasutavad, jääb vahemikku alates 2.–3. sajandist enne meie aega kuni 2.–3. sajandini meie ajaarvestuse järgi. Tavaliselt nimetatakse seda eepilise kirjanduse ajastuks, aga milline käitumiskodeeks saab olla eepiline? India kirjavaras kuulub *Manu pärimus dharma*-tekstide hulka ehk tegemist on seadmuseõpetusega. Ja sellise eluõpetuse traditsiooni on raske ajaliselt raamistada, ta algab juba veedade ajal ja kestab oma tõlgendustes kommentaarides 18. sajandini.

Igal juhul on tegemist väärika teosega ja väärikalt vana traditsiooniga. See aga ei tähenda, et pääseksime poleemikast. Sest ühtlasi on tegemist teosega, mida vastalised tänapäeva Indias igal aastal päev pärast meie jõululaupäeva vihaselt põletavad. Manu õpetusest lähtub tänini kestev kastisüsteem ja hulk diskrimineerivaid kombeid, millele vabadust ihkav või ka lihtsalt igavlev tänapäevlane vastu hakkab. Ülo Valk ütleb *Postimehes* (20. aprillil 2019) krõbedalt, et Manu poolt meile pakutav maailmapilt on ksenofoobne, rassistlik ja paranoiline. Tänapäeva vaateveerult on see tõesti nii, lisaks seisusevälistele paariatele põlatakse siin võõramaalasi, segaverelisi, puuetega inimesi jt. Kuid selle teksti loomise ajal olid Freedom House ja Amnesty International veel loomata, inimõiguste ülddeklaratsioonini jäi aega kaks tuhat aastat. Küllap

otsis Manu tasakaalu just tollase ühiskonna jaoks ega osanud hilisemate ajastute isikuvabaduse ideaalide kohta midagi arvata. Samal ajal on mõistetav, miks otsitakse humanismi esimesi algeid rohkem budistlikest, kristlikest ja konfutsianistlikest tekstidest, mitte niivõrd *Manu pärimusest*.

*

Kõigepealt rõõmustab arvustajat see, kuidas Martti Kalda Vana-India tõlgete varasalv aina täieneb. Kuigi ta pole veel välja tulnud Rigveeda hümniidega (millega üliõpilaspõlves tõsist tööd alustas), on juba praegu ilmunud hulk tõlkeid. Linnart Mälliga on kaalukausid veel võrdsed, aga keegi kolmas küll ei ole sanskritist, sellele lähedastest rahvakeeltest ehk praakrititest ja veedade sanskritist nii palju teoseid eesti keelde ümber pannud. Tõsi küll, Vana-India kirjanduse mahtu arvestades on meil ikka tegemist vaid kübemetega, mis tähendab, et tööd jätkub mitmekümnele Martti Kaldale.

Kalda tõlgete loetelu algab muinasjuttudega (*Sinine šaakal*, 2007). Seejärel tulevad *Loomingu Raamatukogus* (2008, nr 7–8) katkendid olulisematest upanišadidest. Järjest ilmus luuleklassikat: 5.–7. sajandi paiku elanud Bhartrihari (2012), 11. sajandil elanud Bilhana (2013) ja 7.–8. sajandi lembelüürrik Amaru (2016). Suurtest mõttesüsteemidest on esindatud paar sajandit enne meie aega elanud Patandžali *Joogasuutra* (2015). Ajalooallikasse süveneb kuningas Ašoka (3. sajand e.m.a) raidkirjade tõlge, mis on varustatud rohkete kommentaaridega (2014). *Eesti Akadeemilise Orientaalseltsi Aastaraamatuis* (2010, 2011/2012 ja 2015) on ilmunud tõlkekatked Kautilja poliitikaõpetuse traktaadist *Arthaśāstra* (4. sajand e.m.a), Hāthigumphā ehk Elevandikoopa raidkirjast (2. sajand e.m.a) ning veedakirjandusse kuuluvast *Śatapatha Brāhmanast*. Peale selle on raidkirjapropaganda koos tõlkekatkenditega olnud *Akadeemias* (2014, nr 2) ja *Tunas* (2016, nr 3) ilmunud artiklite teema.

Lisagem, et ka kõige põhjalikum India ajaloo käsitus tuli meie lugemislauale Martti Kalda vahendusel. Prantslase Alain Daniélou *India ajalugu* (eesti keeles 2011) ei jõudnud meieni siiski otse, vaid inglise keele kaudu. Muudest tõlgetest peab Kalda ise kõige olulisemaks Abraham Eraly monumentaalset teost *Keisrid paabulinmutroonil. Suurmogulite saaga* (2008), mis nagu muudki siin vaadeldavad tõlked on varustatud põhjalike kommentaaridega.

Kui Linnart Mäll oli suurte ideede mees, kes sõelus India, Hiina ja Tiibeti kultuurist kõige väärtuslikumaid kalliskive ja tegi nende põhjal

ka suurejoonelisi üldistusi, siis Martti Kalda on teistsugune tõlkijatüüp. Jättes budistlikud tekstid kõrvale, on Mällil muid sanskrititõlkeid ju vähe: *Bhagavadgītā*, *Kāmasūtra* ja vallatusisulised raamjutustused. Neist *Bhagavadgītā* on üks võtmetekste, millele Mäll rajas oma arusaama humanistlikest baastekstidest. Tema ei võtnud endale eesmärgiks olla see, kes tõlgib kõike või peaaegu kõike.

Neid kahte meest saabki ehk võrrelda tekstide abil, millele kumbki panuse tegi. Mällil oli see niisiis *Bhagavadgītā*, Kaldal *Manu pärimus*. Mäll valis teose, mis kujutab inimest ajaloo murdepunktis, ning näitab sellega kaasnevat piirsituatsiooni ja muutumist. Kalda seni kõige olulisem tõlge pakub seevastu käitumiskoodeksi, mis inimese ja temale osaks saavad kohustused selgelt paika paneb. *Bhagavadgītā* peategelane kahtleb ja asub meeleelginemise järel võitlusse, aga *Manu pärimus* teab inimese iga olukorra kohta juba ette, kuidas peab ja kuidas on õige.

Järgmisena võiks ehk öelda, et Mäll on dünaamiline ja Kalda staahtiline, aga see oleks ehk liiga julge üldistus. Igal juhul on Martti Kalda Mällist hoopis enam pikameelse koguja moodi. Samaväärselt jätkates on tal eeldusi olla Eesti oma Max Müller, ehkki poolteist sajandit hiljem. Friedrich Max Müller, rahvuselt sakslane, oli indoloogia suurkuju, 19. sajandi teisel poolel alustatud suure Inglise tõlkesarja *Sacred Books of the East* eestvedaja, toimetaja ja tõlkija. Seal ilmus muuseas Georg Bühleri tõlkes ka *Manu pärimus*, mis aga ei olnud sugugi esimene ingliskeelne tõlge (Sir William Jonesi tõlge valmis 1776).

Osutan siin tõlgetele ja tõlkijaile sellepärast, et olla klassikalise teksti tõlkija ja kommenteerija on kindlasti suurem ja auväärsem saavutus kui olla mõne keskpärase uurimuse autor. Õelgu teadusbürokraatia selle kohta siis mida tahes.

Martti Kalda suudab mu meelet üha paremini leida kompromissi tõlke täpsuse ja hea stiili vahel. Ta komme esitada sulgudes lugemist toetavaid sidesõnu ja muid täpsustusi, mis originaaltekstis puuduvad, võib paista esialgu kohmakas, kuid täpsuse see tõepoolest tagab. Kas lugeja nii üksikasjalist eritlemist vajab, on maitseasi. Kalda kommentaare võib ilmselt usaldada ja neidki esitab ta teksti juures pigem rohkem, kui on lugemiseks hädapäraselt vaja.

Martti Kalda tõlked on seni pärvinud pigem vähest kui oma olulisusega kooskõlalist vastukaja. Amar Annus osutas *Eesti Ekspressis* (2. mail 2008) põgusalt upanišadidele. Bhartihari luuletõlget on *Sirbis* (20. septembril 2012) käsitlenud Kerti Tergem. Mathura, kes muuseas on märgitud Bhartihari tõlke kaasautoriks, arvustas omakorda Bilhana valimikku (*Sirp*, 6. juunil 2013). Ašoka raidkirju on *Akadeemias* (2015, nr 12) vaagnud Jaan Lahe. Ja ongi peaaegu kõik.

Ütlen “peaaegu”, sest lisaks on Peeter Espak *Eesti Akadeemilise Orientaalseltsi Aastaraamatus* (2008) võtnud ette upanišadid. Tema ei tegele niivõrd tõlkega, vaid tõlke saatesõnas sisalduva ajaloopildiga aarialaste sissetungi kohta, mis väidetavalt purustas II aastatuhande keskpaiku e.m.a Induse oru kultuuri. Espak paneb kahtluse alla laialt levinud ja Kalda poolt korratud arusaama indoeurooplaste algkodust, nende eriliselt agressiivsest rändest ja hävitustööst Induse oru rahva kallal. Raske on hõredate allikate pinnalt ütelda, mis noil hämarail aegadel tegelikult toimus. Igal juhul teame sellest, milliseks kujunes aarialaste ühiskond ja mis juhtus *ārya* mõistega pärast seda, kui nad Indiasse jõudsid, oluliselt rohkem kui nende eelnevast teekonnast.

*

Aarialasteks on tavaliselt nimetatud indoeuroopa keelte indoiraanide harrukeeli kõnelevaid rahvaid. Indias lähtus neist veedade keel, Iraanis zoroastrismi pühateksti Avesta kirjaneku keel. Hiljem pole “aarialane” enam mitte niivõrd rahva ega keelekandjate üldnimetus, vaid ta hakkab tähistama Vana-India ühiskonna kõrgkihti. Kuna “seisus kohustab”, siis tähendab *ārya* ühtaegu ka “õilsat”. Kui palju oli aarialaste üleolekus rassilist domineerimist või millise tähenduse sai “aarialane” 20. sajandi natsionaalsotsialismis, on küsimused, mida ma siin pikemalt lahata ei taha, ehkki natuke võib-olla peab. Näiteks on teada, et aarialastele vastanduvad kastivälised orjad, *dāsa*’d või *dasyu*’d olid tumedama nahavärviga ning kuulusid draviidi keeli kõnelevate India põliskasukate hulka. Kuna Induse oru tsivilisatsioonist meil kirjalikud allikad puuduvad, siis teame vähe sellest, mis draviidide esivanematega juhtus ja miks nende kultuurimaailm ei kestnud.

Siin on meil põhjust pöörduda ühe teise, nii *Bhagavadgītās* kui *Manu pärimuses* tihti korduva mõiste juurde, mis on “aarialasele” lähedane, ent mitte kattuv. See on “kakskordsündinu”, sanskriti *dvija*. Kui eesti tõlkes koosneb “kakskordsündinu” kolmest sõnast ja viiest silbist, siis sanskrit on siin palju ökonoomsem: *dvi* tähendab kahte ja *ja* tähendab sündi. Kakskordsündinuks kutsub ka jumal Krišna *Bhagavadgītā* peategelast Ardžunat, kui too kahtleb, kas tuleb lahinguväljal sugulaste ja endiste sõprade vastu võidelda või mitte. Lõpuks on kakskordsündinud kõik need, kes kuuluvad Vana-India ühiskonna kõrgematesse seisustesse ning kellele on suunatud Manu õpetussõnad.

Ehkki esmane mõttekäik võib siduda kakskordsündimise nn hinge- de rändamise ideega, ei ole siin mingit seost. Teine sünd tuleb samas elus, see saadakse pühitsusega, mis tähendab rituaalset initsiatsiooni.

See sai osaks vaid Vana-India ühiskonna kõrgemast seisusest liikmetele: preestritele ehk braahmanitele, sõdalastele ehk kšatrijatele ning kaupmeestele, põllumeestele ja loomakasvatajatele ehk vaišjadele. Alamast seisusest teenrid ehk šuudrad ei ole õigustatud teist korda sündima ning veel armetumad seisusevälised ammugi mitte. Muide, neid nelja seisust ehk kasti tähistav sõna *varṇa* algne tähendus on “värv”.

Kogu *Manu pärimust* tuleb vaadelda värvilistesse kastidesse jagatud ühiskonna “kinnistusraamatuna”, mis takistab nende kastipiiride ületamist nii palju kui vähegi võimalik. Kuna päriselus kohtame raskes- ti juhitavaid kirgi, siis annavad Manu õpetussõnad selge juhise — vaid “laitmatutest abieludest naistega sünnivad laimatud järglased” (*Manu pärimus* III, 42). Seisusepiiride ületamine ehk kui lapsi saadakse mada- lamast kastist või koguni kastivälise partneriga, viib järeltulijate staatu- se alla. Sealjuures on kirjakohti, mis viitavad, et olukord, kui naine on madalamast kastist, on sallitavam, kui et seda on mees. Nimelt “seemne ja üsa puhul peetakse olulisemaks seemet, sest kõigi olendite järglased kannavad seemne tunnusmärke” (IX, 35).

Siit johtuv kastikinnistus ongi andnud põhjust iidse teksti vastu po- liitiliselt välja astuda. Kõige tuntum selline algatus on seotud India põhiseaduse isa B. R. Ambedkari nimega. Paar kuud enne oma sur- ma (1956) pöördus Ambedkar hinduismist budismi, vastustades nii kas- tisüsteemi ja pannes aluse uusbudistlikule koolkonnale. Ammu enne se- da oli ta ajalukku läinud ka *Manusmṛiti* teksti põletamisega 1927. aasta 25. detsembril. See kuupäev kannab endas kastiväliste hindude protes- tiväljendust kuni tänapäevani.

Ent nagu muistsetel aarialastel, nii on ka Manu õpetusel imetlejaid olnud. Friedrich Nietzsche väljendab oma vaimustust mitmes teoses, eriti *Antikristuses* (1895). Kastikord on Nietzsche sõnul vajalik ühis- konna püsimiseks, sest nii saavad kõrgemad seisused ehk filosoofid ja sõjamehed rahvamasse vaos hoida. Manu koodeksist õhkub Nietzsche sõnul positiivsust ja päikest lausa igalt leheküljelt. Näiteks rõhutab ta valmisolekut käsitleda sigitamist, abielu ja naisi puudutavaid küsimusi, mida kristlus labaseks peab.

Väga oluline kastikorda puudutav ning indoloogias igati pädev kä- sitlus on Louis Dumonti *Homo hierarchicus: Le système des castes et ses implications*, mis ilmus esmakordselt 1967. aastal. Dumont toob esi- le rea kastisüsteemi põhistavaid vastandusi. Kõigepealt vastandub India hierarhiline ühiskonnamudel moodsatele ühiskondadele, mille aluspõ- himõte on võrdsus. Teiseks vastanduvad neli kastiseisust seisuseväliste- le puutumatutele, kellele ühiskonnaliikme õigused ei laiene. Nelja kas- ti sees omakorda vastanduvad kolm kõrgemat kasti madalaimale ehk

šuurdatele, sest teenrid pole vabad ega täisväärtuslikud. Kui preestrid, sõdalased ja kaupmehed on kaksikordsündinud, siis šuurdrad seda riitust ei läbi. Kaupmehed, põllupidajad ja karjakasvatajad (vaišjad) omakorda ei küüni vaimse ega poliitilise juhtrollini, siin vastanduvad neile võimekamad sõdalased ja preestrid. Nii lähevad nood vastandused tipuni välja, sest lõpuks on vaid preestritel õigus õpetada, viia läbi ohverdusrituaal ja võtta vastu ande — sõdalane on alam ja preester ülem.

Selline süsteem tagab Dumonti meelest ühiskonnas selge tööjaotuse, staatuse ja hierarhia stabiilsuse ning selged reeglid omavaheliste suhete korraldamiseks. Dumont ei ole India kastikorralduse imetleja, pigem andis *Homo hierarchicus*'e väga põhjalik käsitlus talle lähtekoha ja võrdlusmaterjali Euroopa individualismi mõtestamiseks. Seda tegi ta juba järgmistes, kuid mitte nii kuulsaks saanud raamatutes.

Kas ja kui selgeid analooge on India kastisüsteemil Läänes? Dumonti vastus (sellest on üle poole sajandi tagasi) oli umbes järgmine. Kui lääne sotsioloogid ja rassismikriitikud on valmis neid paralleele üsna vaba käega visandama, siis Indiaga sügavuti tegelevad teadlased on pigem väga ettevaatlikud. Nii rangeid kastipiire ja sellist puhta ja rüveda (ebapuhta) vastandumisel põhinevat tabude süsteemi ei ole mujal leida.

Dumonti on kritiseeritud peamiselt sellepärast, et ta vaatleb India ühiskonda staatilisena. Ta toob oma näited klassikalistest tekstidest ja läheb mööda neist India ajaloos korduvalt esile tõusnud mõttesuundadest ja liikumistest, mis on olnud kastisüsteemi suhtes kriitilised. See võib ju nii olla ja Dumontile võib teha muidki metodoloogilisi etteheiteid. Päril ilmselt on aga *Manu pärimus* binaarseid opositsioone eristava struktuurianalüüsi jaoks sobiv tekst. Lugeses seda paralleelselt Dumonti *Homo hierarchicus*'ega, võib vaid imestada, kui palju leidub Dumonti käsitlusega klappivaid kirjakohti. Kastid vastanduvad üksteisele just eespool visandatud skeemi kohaselt.

Kastiväliste ulualused peavad asuma väljaspool linna piire, nad võivad kasutada vaid katkisi anumaid, koduloomadest pidada vaid koeri ja eesleid (X, 51). Teenrite ainus kohustus on teiste seisuste tõrkumatu teenimine (I, 91). Teenrid ei tohi isegi kanda preestri surnukeha, sest nende puudutus on rüve (V, 104). Preester ja sõdalane peavad hoiduma põlluharimisest (X, 83); see pole vaga ja puhas tegevus, sest rauast ader lõhub maapinda ja tapab neid, kes pinnases elavad (X, 84). Vaišjade ülesanne on hoolitseda pudulojuste eest, teiste olendite eest hoolitsevad preestrid ja sõdalased (IX, 327, 328). Preestriga võrreldes on sõdalasele keelatud kolm seadmust: õpetamine, teiste eest ohverdamine ja annetuste vastuvõtt (X, 77). Tõsi, sealt edasi tehakse mõned mööndused,

räägitakse, milliseid seisusele mittevastavaid tegevusi on lubatud teha hädaolukorras.

Selleks, et sellesse suletud skematismi mitte päriselt ära uppuda, jääb üle meenutada ühe 20. sajandi India suurmehe, Jawaharlal Nehru reaalpoliitilist kokkuvõtet, kuidas kastisüsteem tegelikult toimida sai: “Arvatavasti oli valitsev klass alati avatud ning igaüks, kes vallutuse või mõnel muul teel sai võimu, võis soovi korral ühineda hierarhiaga kšatrijana ning lasta preestritel fabritseerida vastava genealoogia ühendamiseks teda mõne vanaaja kangelasega.” (*India avastamine*, Loomingu Raamatukogu, nr 24–26, 1978, lk 27.) Aga Nehru kirjutas sealsamas veel midagi väga tähelepanuväärset: Indias kummardas valitseja alati haritlase ees. Teiste sõnadega, küllap on kastisüsteemis ka midagi kiiduväärset.

*

Tänapäevases õiguskeeles võiks öelda, et seaduse ehk üldise ilmakorra tagamine on täiesti legitiimne eesmärk, ent Manu pakutud vahendid on enamasti ebaproportsionaalsed. Keelud, käsud ja üksikasjalised eeskirjad ei tee maailma tingimata paremaks — ükskõik, kas kõne all on naisevõtuõpetus, majaperemehe roll, õige käitumine erinevates olukordades, keelatud ja lubatud toidud või ihu puhastamine. Kui jälle meie kaasaja vaateveerult läheneda, võiks möödapääsmatu õigusregulatsiooni alale liigitada suure osa VIII peatüki ainevallast: vara- ja omandiküsimused, võla tagasimaksmine, kehavigastuste tekitamine, kaubandusreeglid. Muud tegevused ja eriti kastivahed tunduvad olevat Manul vägagi üle reguleeritud.

See kõik on paeluv, kui tahame teha järeldusi Vana-India ühiskonna eluolu ja toimimise kohta. Kuid minu meelest leidub tekstis jooni, mis on huvipakkumad kui tavaõiguse ajalugu või hindude nelja kasti ja kastivälise rahva etnoloogia.

I peatükk on väga hea allikas mütoloogia ja kosmoloogia kohta. Esimeses loomisloos (I, 5–31) antakse edasi paljud *Rigveedast* tuntud motiivid, nagu eluandev vete vabastamine ja kuldmina-kuldloode (*hiranyagarbha*), millest eralduvad taevas, maa ning kaheksa ilmakaart. Väga oluline on I, 92–93 sisalduv viide Ürgmehe ehk Puruša müüdi-le, mis õigustab seisuslikku ühiskonnakorraldust: pühamehed sündisid Puruša kõrgeimast kehaosast ehk suust, sõdalased kätest, kaupmehed põllupidajad-karjakasvatajad puusadest ja teenrid jalgadest.

Nagu kastivahed on rangelt paika pandud, nii on ette planeeritud kogu aarialase elu. Ta peab läbima õpilase, majaperemehe, metsaeraku ja rändaskeedi eluperioodi. Kuigi *Manu pärimus* vaatleb kõige enam

majaperemehe kohustusi, on minu arvates veel huvipakkuvam VI peatükk, mis kirjeldab erakuelu ja askeesi. Seal avatakse vaimse kasvamise etapid, millesarnaseid kirjeldatakse teisteski Indiast alguse saanud õpetustes, eeskätt budismis. Sellised mõtlust ja meelerahu edendavad õpetused on laiemalt läbi löönud siis, kui nad on kättesaadavad kõigile. Ehk selleks, et nirvaanasse jõuda, ei pea te olema tingimata aarialane, oma majaperemehe rolli täitnud ja vanaisaks saanud meeskodanik. Selles mõttes budism demokratiseerib inimese vaimse kasvu võimalused umbes samasugusel moel, nagu laienes 20. sajandil üldine valimisõigus.

Eristava kõrval maksab tähele panna sarnast. Mis võiks olla tantristlikule mõtlusele lähemal kui järgnev lõik *Manu pärimusest*: “Vagamees hüljaku kontidest sammastele toetuv, kõõlustega kokku seotud, liha ja verd täis topitud, nahaga kaetud, lehkava kuse ja roojaga täidetud, vanadusest ja leinast vaevatud, haigustest painatud, kirest rüvetatud olendite ajutine kodu, keha” (VI, 76–77).

Paaris kohas esitab *Manu pärimus* hea käitumise põhipunktid (VI, 91–93; X, 63). Tõlkija kasutab kommentaaris (lk 466) küll väljendit “10 käsku”, kuid otsest viidet Piibli kümnele käsule ta ei tee. See on hea, sest minu meelest on Manu pakutud kümneosalisel seadmusel hoopis lähem seos budismi “kaheksaosalise teega”. Võrreldes! Manu moraaliloetellu kuuluvad meeledindlus, kannatlikkus, enese ohjeldamine, varastamisest hoidumine, puhtus, meelte valvamine, mõistlikkus, tarkus, tõde ja viha puudumine. Budismi “õilis kaheksaosaline tee” on selline: õige vaade, õige kavatsus, õige kõne, õige tegu, õige eluviis, õige püüdlemine, õige järelemõtlemine ja õige keskendumine. Sõnahaaval on erinevused küll suured, kuid teerada on sarnane.

Lõpuks olemegi jõudnud *Manu pärimuse* viimase, XII peatüki juurde. Ka sinne arusaam karmast, teoviljadest ja ümbersündimisest on väga lähedane budismi vastavatele arusaamadele ja mõistekasutusele. “Meele, kõne ja keha tegevus kannab häid ja halbu vilju. Tegevuse tulemusena ootab inimesi hea, halb või keskmine elu” (XII, 3). Selliste kirjakohtade puhul võib öelda, et ehkki budism ja hinduism olid juba oma algusaegadel võitlevad ja vastanduvad õpetused, leidub neis silmapaistev ühisosa.

Seega on paljude meelest kõige tagurlikumaks õpetusraamatuks peetud *Manu pärimusel* ootamatult palju ühist nüüdismaailmale suurt mõju avaldanud ja eriti oma hilisemate koolkondade puhul kõige vabameelsemaks õpetuseks peetava budismiga. Seda võib nimetada Vana-India vaimsete õpetuste ühisosaks, mille alustekstide tundmine ja tõl-

kimine on meie kaasaegse kultuurraha tundemärk. Eestikeelse *Manu pärimuse* tulekuga oleme sellel tarkuse teel tubli sammu edasi astunud.

Andres Herkel

ANDRES HERKEL (1962) on lõpetanud TRÜ psühholoogina 1985, ajaloomagister 1998. ENSV Pedagoogika Teadusliku Uurimise Instituudi teadur 1985–1989, ajakirja *Vikerkaar* toimetaja 1990–1991 ning ajalehe *Eesti Elu* ja ajakirja *Kultuur ja Elu* toimetaja 1991–1992, Eesti Humanitaarinstituudi õppejõud 1992–1993, Riigikogu Kantslelei nõunik 1993–1999 ning Riigikogu liige 1999–2019. *Akadeemias* avaldanud artiklid “*Pratītyasamutpāda* ehk Sõltuvuslik Tekkimine” (1994, nr 3, lk 533–570), “Kuidas lugeda upanišaade?” (1996, nr 9, lk 1881–1884) ja “Rudolf Kallas, unustatud mõtleja” (2001, nr 9, lk 1876–1886); tõlkinud “*Riisitaimesuutra*” (1994, nr 4, lk 757–771) ja “*Aitareja upanišaadid*” (1996, nr 9, lk 1876–1880), ning neli arvustust.

ABSTRACTS

TOOMAS ALATALU. **The role of the Estonian (SSR) Declaration of Sovereignty in European History**

The shared history (concurrent establishment of nation states after World War I), environment (wider Eastern Europe) and the nomenklatura of the Red Empire as a common adversary due to the results of World War II allows for a comparison between the Baltic states of Estonia, Latvia, and Lithuania, and Poland, Hungary, East Germany, Bulgaria, Romania and Czechoslovakia. The fight to reject totalitarianism, the socialist economic model and the Soviet-imposed separation from the rest of the world known as the “Singing Revolution” (November 1988 – August 1989) in the former and the “Eastern European or Velvet Revolution” (August–December 1989) in the latter can be seen as a common and united regional revolutionary process. In the late 1950s and the 1960s, the Soviet Army and the empire’s security forces had been able to minimize the reciprocal influence of political crises on both sides of the Soviet Union’s western border. However, in 1989, it appeared logical that the long process to set up the first non-communist government in Poland was concluded on the day after the Baltic Chain, signalling to the entire world that Moscow had lost control even over Estonia, Latvia and Lithuania.

The main question of the revolutions in eight countries was solved using the legal way (in Romania through an uprising) where the legislative bodies were obliged to take into consideration the will of the masses on the streets. When, in December 1989, an anti-communist was elected as head of state by the Czechoslovakian communist parliament, it factually repeated what had happened in Tallinn in November 1988 when the communist parliament of the smallest Soviet republic declared Estonia’s sovereignty inside the Red Empire. This decision about renunciation of central control meant the beginning of the regional revolution, in which the events in one country influenced the events in the others, achieving the collapse of the empire and freedom for all Eastern Europe. The equality in the levels of political preparedness (on both sides

of the still existing Soviet border) was confirmed by the fact that free, multi-party elections took place in the countries of the singing revolutions earlier than in the other six countries.

Before the decisive confrontation with Moscow, the leaders of Estonia surprised everyone by convoking an assembly of council members of all levels, which included members of local councils as well as representatives of Estonia in Moscow. In a revolutionary time, these new bodies, representing opinions of all levels of the society, were able to formulate the legal will of the majority of the nation, and the views of these assemblies had a weight in international relations. This must be considered a new contribution to the theory of revolution. No surprise that, already in 1990–1991, Moscow also started to create bodies of representatives of all levels to reflect the will of the empire-minded minorities in several parts of the Soviet Union. This was again a part of Moscow's tactics in Ukraine when starting the aggression in 2014, a meeting of councillors of all levels gathered in Harkiv on 22 February 2014.

Estonia's Declaration of Sovereignty was a serious blow to Mikhail Gorbachov's perestroika revolution and immediately caught the attention of the world. This was illustrated by M. Gorbachov's visit to India, which was the only one without a propagandist press conference at the end. It was cancelled to avoid discussion on the relations between the central authorities of both countries and the republics of the Soviet Union and the states of India.

The proclamation of the Declaration of Sovereignty needed efforts from all people, and, during its preparation, the future political landscape of a free society was created. The article highlights that the actual rebuilders of the cooperation between the Baltic nations, which was badly needed for the first and all the following victories, even before the creation of popular fronts of Estonia, Latvia and Lithuania, were the students of three countries. Their song and dance festival Gaudeamus (Vilnius, July 1988) deserves the right to be proclaimed as the start of the singing revolution. (Auth.)

“...we are facing our new reformed democracy”: By the 20th anniversary of the Republic of Estonia in 1938

We publish a selection of articles that were published in newspapers in February 1938 to celebrate the 20th anniversary of the Republic of Estonia. The highlight of the previous year — 1937 — was the adoption of the new constitution. “We have started a new epoch based on the new constitution,” the newspapers wrote. The third constitution of the Republic was adopted by the meeting of the National Assembly (Rahvuskogu) on 28 July 1937, and it was enforced on 1 January 1938. The constitution was de facto in effect until 16 June 1940, de iure, however, until 28 June 1992 when the fourth constitution of the Republic of Estonia was adopted at a referendum. In reality, the constitution of 1938 did not decrease authoritarianism. It even legalised some restrictions to democracy which had been used in practice by violating the 1934 constitution. Two houses were established for the Parliament (Riigikogu) — the lower house (Riigivolikogu) and the upper house (Riiginõukogu). Riiginõukogu was an unequivocally undemocratic organ which consisted of high officials, representatives of professional associations and local governments and persons nominated by the head of the state at his own discretion. Although direct power of the people had been abolished, the regime tending towards authoritarianism was by no means repressive. Moreover, after the end of the global economic crisis, the living standards had improved: “Our agriculture has doubled, our manufacturing is rich and gives work to thousands... [---] Excellent research and application of Estonia’s natural resources must also be considered an achievement of independence; its most outstanding example is our oil shale industry. Estonia has become an oil-exporting country. [---] Eventually, the greatest social reform — workers’ disability and old-age insurance act — has been enacted.”

The success story was no fiction. The state budget, which had been 63 million kroons in 1933/1934, grew to 105 million in 1938. Money also reached people’s pockets. Statistics Estonia reported in 1937 that the fastest increase in real wages in the European countries had been in Estonia, which was slightly ahead of Latvia. Actually, economy developed under President Päts in the same regional rhythm as now. Only,

instead of three, four countries were involved then: Estonia, Finland, Latvia and Lithuania. All were agrarian countries where approximately 2/3 of the population worked in agriculture. The economies of all of them developed quickly. All of them also had a large war debt from the time of gaining independence.

Many texts emphasise the maturation of people's educational and cultural standards. "Secondary and higher education, which in the Russian times (i.e until 1918) were the privilege of higher strata, has reached the masses to such extent that we already speak about the overproduction of intellectuals, although this is arguable. [...] Sometimes it is said, even reproachingly, that the Estonian language has changed almost beyond recognition during independence. Although this is not quite so, one cannot deny that our language has become a perfect and flexible means for expression of human thought. [...] Literature has developed in both its quantity and content, the most comprehensive example being the publication of the Estonian Encyclopaedia [1931–1937]".

That this was not merely excessive festive rhetoric is certified by the fact that Estonian artists and architects received seven Grands Prix, eight honorary diplomas, nine gold and six silver medals and one bronze medal at the Paris World Expo of 1937. The motto put forth by the cultural grouping Young Estonia (Noor-Eesti) at the beginning of the 20th century, "Let's be Estonians, but let's also become Europeans," had come true. (Edit.)

MENDEL BALBERYSZSKI. In the concentration camps of Estonia. I

We publish the chapter dealing with Estonia from Mendel Balberyszski's book Stronger than Iron: The Destruction of Vilna Jewry 1941–1944: An Eyewitness Account. In his memoirs, Mendel Balberyszski (1894–1966) provides a detailed record of the life of Vilnius Jews from the arrival of Germans and destruction of ghettos to sufferings in camps situated in Estonia and the survival of a few. Mendel and his son Theodore (1931) were among the approximately one hundred survivors of the massacre at Klooga concentration camp on 19 September 1944. The survived father and son travelled from Klooga to Vilnius and from there to Poland where they

met the other living members of the family. Soon, all of them left for Australia. Mendel Balberyski wrote the original Yiddish version of the book in the 1950s, and it was published in Israel in 1967. In it, he describes the life of Vilnius Jews from 1938–1944. The somewhat shortened English version published in 2010 deals with the period from June 1941 to September 1944. (Edit.)

LEENI LANGEBRAUN. The fate of the first Estonian peasants emigrating to the Caucasus. II

The article is an overview based on archival documents describing how the extensive wave of outmigration of Estonian peasants in the second half of the 19th century from the Baltic governorates of the Russian Empire or the governorates of Estonia, Livonia and Courland reached the Northern Caucasus in the 1860s. Before Estonians reached the Caucasus, peasants from Estonia and Livonia had migrated to the internal governorates of Russia for some time already. In the 19th century, the internal governorates included whole Russia except the Baltics, Finland, Siberia, Crimea and the Caucasus. Before the period described in the current overview, Estonians migrated mainly to the governorates of St Petersburg, Pskov and Samara.

In the 1860s, a major wave of outmigration emerged. Many Estonian families reached the Crimean Peninsula from which the war had forced Crimean Tatars to leave for Turkey, and the land was empty. Rumours about an empty land and hope to get it for perpetuity induced many Estonian peasants to leave the land of their ancestors and gave them strength to endure the long and exhausting journey to the unknown distant place. Crimea, however, turned out to be very different from Estonia — there were no forests, water was only in deep wells. Estonians had to start living in a different environment. Several outmigrants started to learn how to cope in Crimea; others, however, preferred to continue their searches, hoping to find better circumstances somewhere else. So, some Estonian peasants began to look from Crimea (and Samara) to the Caucasus.

The article has been composed according to the arrival of groups of Estonians in the Caucasus as described in the file of the Department of the High Commissioner of the Caucasus.

The documents used for the overview treat Estonians depending on where their groups came from. Two groups of Estonians arrived in the Stavropol governorate in the North Caucasus from the Tauria governorate (Crimea) — one included 66 and the other 16–19 families. A group of 25 Estonian families came to the Stavropol governorate from the Samara governorate. A group of approximately 10 families settled in the Kuban region from the Estonian governorate. In 1869–1872, hundreds of Estonian families arrived in the Stavropol governorate from the Baltic governorates. In several documents, they have been considered one large group.

The content of the overview is the fate of these groups in events described in the archival documents within ten years. Additionally, some essential later events are described. (Edit.)

MATI RAHU. Medical registries, epidemiology, legislative acts: From the recent past into today. I

In the second half of the 1990s, the Republic of Estonia started to update data management. To govern this complex process, new laws were issued, among them the Personal Data Protection Acts of 1996 and 2003. Both Acts omitted all exemptions for the processing of personal data for historical, scientific and statistical purposes provided by EU Directive 95/46/EC. This means in its essence that, in Estonia, the Acts were compliant with the 1992 draft of the Directive. During a decade, this peculiarity in the data protection acts of Estonia caused several repercussions predicted earlier by epidemiologists in other countries (Bernier 1991; Knox 1992; Vanchieri 1993; Lynge 1994; Olsen et al 1995).

The proponents of these data protection acts, without going into detail about the negative impact of the law, accused health and population researchers and statisticians in many ways. In messages, targeted to a wider audience, the law's critics were characterized as having the Soviet mentality and lacking wisdom to understand the importance of data protection and to start working in a new way. It was attempted to portray the stereotype of a researcher processing personal data as a curious lawless man in the street, who keeps other people's secrets in mind, chats a lot, permits everyone to go through sensitive personal data, and who loses and sells documents or allows them to be stolen.

After 1997, when a more research-friendly personal data protection law was issued and administrative changes in the Data Protection Inspectorate were made, the belittling attitude toward researchers and statisticians ceased sharply. Now, one has to cross the fingers and hope that “the toxic combination of an overload of data protection and E-Health” (Coeberg et al 2015) will not occur when recent lessons are still fresh. (Auth.)

TOURAJ DARYAEE. Religions of the empire: Zoroastrians, Manichaeans, Jews and Christians. I

The author deals with the religions of the Sasanian or New Persian state. Zoroastrianism was made the official religion of the empire by Ardashir (reigned as king 224–242 CE) and the family of Sasan. Ardashir supposedly was not well versed in the religion, and so a priest by the name of Tosar/Tansar was chosen as a religious authority to systematize the doctrine of Zoroastrianism based on the surviving texts, documents and the oral tradition carried by the “reliable” priests. Ardashir and the religion which he proclaimed to be the official religion of the empire may even be seen as a deviation from the tradition(s) of Zoroastrianism, hence a heresy. Thus, the Zoroastrian religion he proclaimed as “orthodoxy” did not appear to have been accepted by all. The new tradition which the Sasanians invented was adopted by the Sasanian state and priests, and the Zoroastrians were made to conform to it.

During the rule of Ardashir’s son Shabuhr I, the prophet Mani (216–276/277 CE) appeared on the scene. His system was dualistic, and he used Zoroastrian terminology to propagate its message to those who were familiar with Zoroastrian deities and doctrine. In principle, however, Manicheanism differed from Zoroastrianism — all that was spiritual was good and all that was material, evil. This was contradictory to the Zoroastrian view of the good life, where all that was created in this world which was beautiful to the eye was the work of Ohrmazd and his helpers, the Bounteous Immortals. Mani could live peacefully under the next king as well, but, by the time of Wahram I, (reigned 271–274 CE) things began to change because of Kerdir’s (the best-known Zoroastrian chief priest in the 3rd century CE) rise to power and his

opposition to Mani. It is known from Sasanian sources after Kerdir's period that Shabuhr I ordered that ideas should be drawn from Greek and Indian sciences and incorporated into the Avesta. The influence of the Jewish religion on the intellectual life of Zoroastrianism is also worth mentioning. One cannot help but to see the situation as such that while the Zoroastrian priests and the state hammered in the idea of an "Orthodoxy," they were the real innovators and architects of an eclectic tradition in the name of tradition. Of course, no foreign influence was needed to cause divergent interpretation among the Zoroastrian priests. Chief priest Adurbad i Mahrspandan, who was active during the time of Shabuhr II in the 4th century CE, is another important figure in the history of Zoroastrianism who is also credited with the further codification of the Avesta and the Zoroastrian law in the 4th century CE.

In the period under observation, for the Zoroastrian priests tied to the state, the arch-heretic was no other person than Mazdak who appeared in the late 5th – early 6th century CE. Regarding Mazdak, the issue that crops up is the interpretation of the Avesta. Even when the Avesta was codified and written down, most of it was unintelligible to the priests so commentaries (zand) were written in order to make it understandable. There is no reason to doubt that there were various zands. Consequently, those who made unacceptable interpretations of the holy text were labelled "heretic". Thus, on the one hand, the priests tied to the church had to fend for themselves against those Zoroastrians who had allowed foreign ideas enter their religion, or against those whose zand was different from theirs. On the other hand, they had to defend themselves from a group of Zoroastrian theologians who rejected all interpretations and the Avesta which was compiled by Tosar and company and went through changes through the centuries. The Mazdakite zand or interpretation was a means of remedying the social and economic hardships of the period after the Hephthalite onslaught, famine, and social tensions. Kavad I, however, used Mazdak in subverting the power of the nobility and priests who had weakened the power of the king, which also brought him popular support and made him and Mazdak a populist king and priest. (Auth.)

Review

ANDRES HERKEL. **Land register of the caste society**

Manu pärimus ehk Ilmarahva seadmuseõpetus. [*Manusmṛiti or Mānavadharmasāstra.*] Translation, commentary and introduction by Martti Kalda. Tartu: Ilmamaa, 2019. 590 pp.

Serial

HERBERT NORMANN. **Dancing into the unknown: Diary 1944–1961. Part XVI**

The diary of Herbert Normann, who worked in Estonia as a doctor and lecturer, reflects events related to his life and work, impressions about people. The text conveys the personal and social tensions caused by the communist regime of the Soviet Union. At that time, the publication of the diary would have brought about repressions. (Edit.)

AUTHORS

TOOMAS ALATALU PhD (1942), historian

MENDEL BALBERYSZSKI (1894–1966), pharmacist

TOURAJ DARYAEE PhD (1967), American Iranist and historian of Iranian descent, Maseeh Chair in Persian Studies & Culture, and director of the Dr. Samuel M. Jordan Center for Persian Studies and Culture at the University of California, Irvine

ANDRES HERKEL MA (1962), Estonian politician, psychologist and orientalist

LEENI LANGEBRAUN (1965), road data digitalisation development manager, Estonian Road Administration

HERBERT NORMANN (1897–1961), Estonian medical scientist

MATI RAHU PhD (1942), lead researcher at the Estonian National Institute for Health Development

HELDUR VIRES (1927), Estonian painter and book designer

TANTS TEADMATUSSE

Päevik
1944–1961

Herbert Normann

XVI

1. juuni [1946] (laupäev). Kohtasin Vormerit⁸¹³, oli Pärnust mõneks päevaks autol Tartu tulnud. Avaldas arvamist, et tartlased hakkavad juba sõjasurutisest vabanema, jalutama, seltskondlikumaks muutuma.

Mul murdus kraenööp, selgus, et säärast võib ehk saada vaid Tallinnast.

3. juuni (esmaspäev). Kateedrijuhatajate informatsioonikoosolek. Dekaan teatas, et Moskvast on kinnitatud Raatma ja Karu dotsentideks. Valiti komisjonid nende tööde retsenseerimiseks, et esitada neid nõukogule professoriteks valimiseks. Karu komisjon: Vadi (kokkukutsuja), G. Kingisepp, Tomingas; Raatma: Aunap (kokkukutsuja), G. Kingisepp, Bernakoff.

Veel otsustati esitada nõukogule valimiseks professoriks ja doktoriks Üprus (5 eksperimentaalset auhinnatööd ja palju muid; komisjon: Valdes (kokkukutsuja), Käer-Kingisepp ja Vadi), Parmakson (komisjon: Valdes (kokkukutsuja), Lepp, Aunap; head tööd leepra alal), Siirde (komisjon: Hiie (kokkukutsuja), Käer-Kingisepp, Normann), Kõrge (komisjon: Vadi (kokkukutsuja), Lepp, Bernakoff; mind kui internisti sellesse komisjoni ette ei pandud). Parmakson, Kõrge, Siirde kaitsesid väitekirja okupatsiooni ajal.⁸¹⁴ Riikojal okupatsiooniaegne doktor⁸¹⁵ Moskvast kinnitati.

⁸¹³Tuvastamata isik.

⁸¹⁴Vastavalt: Paul Parmakson, "Naha patohistoloogiline reaktsioon leepra puhul ja selle praktiline hinnang" (1943; käsikiri TÜ Raamatukogus); Kuno Kõrge, "Kliinilis-eksperimentaalseid uurimusi insuliinleukotsütoosist" (1941, käsikiri TÜ Raamatukogus); Elmar Siirde, "Kõrgele hingamisliigutuste võrdlevaid vaatlusi" (1943; 1944. a variandi käsikiri TÜ Raamatukogus; 1947. a arvestati meditsiinikandidaadi vääriliseks).

⁸¹⁵Vt *Zur Kenntnis einiger Seen Ost-Eestis, insbesondere ihrer Wasserchemie: mit estnischem Referat: Andmeid mõnede Ida-Eesti järvede, eriti nende vee keemilise koosseisu kohta* (Loodusvarade Instituudi Limnoloogia laboratooriumi avaldised nr. 2), Tartu 1940; kaitsstud 18. aprillil 1942. a.

Kalmude korraldamiseks tuli kokku rbl 2000.–, kusjuures osa teaduskonna liikmeid veel puudus.

Näituse asjus anti komisjonile vabad käed.

Peale teaduskonna koosoleku palus dekaan jääda kohale veel Bernakoffi, Raatmad ja mind. Selgus, et tervishoiuministri käskkirjaga 29. aprillist 1946 on kinnitatud Õpetatud Med. Nõukogu seitse (7) alalist komiteed: 1) Suure Isamaasõja invaliidide ja haavatute ravikomitee; 2) hügieeni komitee; 3) farmaatsia komitee; 4) epidemioloogia komitee; 5) uurimist vajavate haiguste komitee; 6) teaduslike meditsiiniliste konverentside komitee ja 7) meditsiinilise kirjanduse komitee, ja nende komiteede liikmed.

Kirjanduse komitee koosseisu olid kinnitatud: 1) A. Valdes (esimees); 2) Bernakoff; 3) Herman Paris; 4) Raatma, A.; 5) Reiman, Arnold; 6) Säga, Ernst⁸¹⁶ ja 7) Normann, Herb. Kohe ärapeetud komitee koosolekul valiti esimehe asetäitjaks A. Reiman, sekretäriks A. Raatma ja tema asetäitjaks Ernst Säga. Komitee ülesanded pole veel teada.

⁸¹⁶Ernst Säga (1899 – 27. VIII 1975 Tallinn) lõpetas TÜ arstiteaduskonna 1925 ja õppis seejärel õigusteaduskonnas 1925–1927, *dr. med.* 1940, korp! Ugala liige. Võttis osa Vabadussõjast; võimlemis- ja spordiõpetaja Tartu Linna Poeglaste Gümnaasiumis ning Noorte Meeste Kristlikus Ühingu 1924–1925, Tartu Õhtugümnaasiumis 1924–1926 ja 1927–1936 ning Tartu Õpetajate Seminaris 1927–1932, Tartu Üldhaigekassa arst; TÜ naistekliiniku subassistent 1923–1924 ja assistent a-st 1927; a-st 1928 kindlustusseltside Eesti ja Oma ning a-st 1929 EEKS-Maja usaldusarst, olnud ühtlasi kooliarst Tartus, Eesti Vabadussõjalaste Liidu liige; ENSV Tervishoiu Rahvakomissariaadi laste ravi-profülaktika valitsuse juhataja 1945–1946, Tallinna Vabariikliku Haigla sünnitusosakonna juhataja 1946–1947 ja arst 1947–1950; vangistati 1950. a mais Nõmmel (samal päeval vangistati ka tema poeg Valdeko Säga (1926–1990), kes mõisteti 10 aastaks vangilaagrisse Saksa sõjaväe lennuväe abiteenistuses teenimise eest), tribunali otsusega mõisteti 1951. a oktoobris 10 aastaks vangilaagrisse ja viieks aastaks asumisele, kandis karistust Magadanis, vabanes 1955. a jaanuaris; Kallavere jaoskonnaarst, Eksperimentaalse ja Kliinilise Meditsiini Instituudi günekoloogiasakonna juhataja ja Tallinna I sünnitusmaja arst 1956–1975.

5. juuni (kolmapäev). Viimane selle semestri seminar. Päevakorras oli põllumajandusteaduskonna dots. Aarne Pungi⁸¹⁷ ettekanne "Neljanda viisaastaku ülesannetest". ENSVs tahetakse viia tootmine, eriti põllumajanduse alal, taas 1939. a. tasemele (1950. aastaks). Arstide ülesanne seisneks peamiselt töötajate tervise säilitamises ja haiguste profülaktikas, et tööjõust ei tuleks puudust.

6. juuni (neljapäev). Keegi tähendas, et tema loeb viimasel ajal vaid Gribojedovit. — ?! — Selgus, et ta mõtles Tartu linna TK kaubandusosakonna juhatajat M. Gribojedovit⁸¹⁸, kelle allkirjaga ilmuvad pea iga päev "Postimehes" teadaanded, missuguste toidukaartide talongidega kaubastatakse missugust kaupa.

4. juuni lehed tõid teate, et 3. juunil suri peale rasket ja pikajalalist haigust kommunistliku partei ja Nõukogude riigi rajajaid ja väljapaistvamaid juhte sm. Mihhail Ivanovitš Kalinin.⁸¹⁹

⁸¹⁷Aarne Pung (Arnold Puns; 1909 – 14. VIII 1994 Tallinn) lõpetas TÜ põllumajandusteaduskonna 1938, põllumajanduskandidaat 1946, põllumajandusdoktor 1953 (Moskva), ENSV Teaduste Akadeemia korrespondentliige 1954, akadeemik 1969, korp! Rotalia liige. TÜ zootehnika katsejaama assistent 1936–1939, Konjunkturiinstituudi agronoom-referent 1939–1941; Teise maailmasõja ajal Punaarmee 1941–1942, Kasahhi NSV Rahvakomissaride Nõukogu sovhooside valitsuse vanemzootehnik Almatõs 1942–1944, ENSV Riikliku Plaanikomisjoni põllumajandusosakonna juhataja 1944–1945; TRÜ agraarökonoomika ja plaanimajanduse kateedri juhataja 1945–1949, dotsent 1945, doktorant Moskvast 1949–1952, ENSV TA Loomakasvatuse Instituudi tõuaretussektori juhataja 1951–1953, direktor 1953–1956, ühtlasi EPA põllumajandusloomade aretuse kateedri juhataja 1952–1956, professor 1954, kateedri juhataja ja professor 1956–1979, zoosensiteaduskonna dekaan 1958–1961, ENSV TA Eksperimentaalbioloogia Instituudi konsultantprofessor 1979–1994.

⁸¹⁸Mihhail Gribojedov. — Vrd Aleksandr Gribojedov (1795–1829), Vene kirjanik ja diplomaat, peateos komöödia *Häda mõistuse pä-rast* (saksa k Tallinn 1831, vene k 1833 Moskva).

⁸¹⁹Päevikusse on kleebitud ajalehelõige: "Informatsioon Sm. Mihhail Ivanovitš Kalinini haigestumisest ja surmast". — *Postimees*, nr 130, 6. VI 1946, lk 1. — Mihhail Kalinin (1875–1946), Ülevenemaalise

“Sm. Kalinin on töötanud ka Eestis, kus ta pani aluse meie revolutsioonilisele töölisliikumisele,” tähendas põllutöömashinatega “Võit” töötajaskonna leinaaktusel käitise sööklas A. Kull⁸²⁰ (“Suri eesti rahva hea sõber”. — “Postimees”, nr. 129, 1, (1946), 5. juunil). Eestimaa Kommunistliku (bolševike) Partei Keskkomitee, Eesti NSV Ministrite Nõukogu ja Eesti NSV Ülemnõukogu presiidiumi teadaandes eesti rahvale (“Postimees”, nr. 129, 1, (1946), 5. juunil) rõhutatakse, et “Eesti rahvas austas ja armastas sügavalt Mihhail Kalininit, oma vana sõpra ja õpetajat”. Ta maeti 5. juunil Punasel väljakul Kremli müüri juures.

Leinamiitingul Tartu Arstiriistade Tööstuses tähendas laboratooriumide vahendite valmistamise osakonna juhataja Sander⁸²¹ muu seas (vt. kleebitud väljavõte “Postimees”, nr. 129, 1 (1946), 5. juunil): “Kõneleja ütles: “Sm. Kalininile paremaks mälestuseks on meie maa õitseng, milleks ta pühendas kogu oma elu. Meie jätkame M. Kalinini tööd, teostades stalinliku viisaastaku”. ”⁸²²

7. juuni (reede). Täna toimus Tartu R. Ülikooli varade ülevõtmine NSVL Kõrgema Hariduse Ministeeriumi poolt ENSV Haridusministeeriumilt, milleks NSVL haridusministrile olid antud volitused NSVL Ministrite Nõukogu otsusega 10. aprillist 1946. Seega allutati Tartu R. Ülikool lõplikult Kõrgema Hariduse Ministeeriumile Moskvast. Aktile kirjutasi alla hilisel õhtutunnil NSVL Kõrgema Hariduse Ministeeriumi volinikuna haridusministri abi (?) A. S. Fedorov⁸²³, ENSV haridusministri volinikuna V. Soerd⁸²⁴ ja rektor A. Koort.

Samal päeval toimunud ülikooli nõukogu koosolekul esines sel puhul sõnavõttuga A. S. Fedorov, rõhutades Tartu Ülikooli kuulsusrikast minevikku, endiste silmapaistvate õppejõudude,

Kesktaitevkomitee, NSV Liidu Kesktaitevkomitee ja NSV Liidu Ülemnõukogu Presiidiumi esimees 1919–1946.

⁸²⁰Isikuandmed teadmata.

⁸²¹Juhan Sander.

⁸²²Vt L. Uibo, “Leinamiiting Arstiriistade Tööstuses”. — *Postimees*, nr. 129, 5. VI 1946, lk 1.

⁸²³Isikuandmed teadmata.

⁸²⁴Isikuandmed teadmata.

nagu Pirogovi ja Burdenko tegevust, tähendades, et Tartu Ülikool on vanimaid ja silmapaistvamaid NSVL-is. Allutamisega Moskva vaele tahab Nõukogude valitsus teada saada meie nõudeid ja hädasid, et jõurikkalt meid abistada.

Professori teaduslik kutse omistati Aleksandra Raatmale (1 häääl vastu), Elmar Karule ja Paul Vihalemile (2 häält vastu, 2 rikutud).

Dotsendi teaduslik kutse omistati Jaan Konks'ile, Villem Altoale, Artur Vassarile, Eduard Laugastele, Hillar Randalule ja Ilmar Rebasele⁸²⁵.

Päevakorras oli ka R. Kleisile dotsendi teadusliku kutse andmine, kuid see võeti päevakorrast, sest H. Moora teatas, et ajalooteaduskond tahab ette panna R. Kleisi professori kutse saamiseks.

Vaatamata tõsiolule, et TRÜ nõukogu ajut. kodukorra § 7 näeb ette, et "Ülikooli Nõukogu liikmed ja kutsutud isikud ei või istungilt puududa vabandava põhjuseta" ja peavad puudumise põhjustest rektorile teatama võimalikult istungi alguseks,

⁸²⁵Ilmar Rebane (1912 – 13. VI 1995 Tartu) lõpetas TÜ õigusteaduskonna 1936, õigusteaduse kandidaat 1945 (Moskva RÜ), õigusteaduse doktor 1968 (kinnitati 1969, NSVLi Prokuratuuri Instituut Moskvas), ÜS Veljesto liige, seejärel ÜS Ühenduse liige. Opterus Eestisse 1920, Eesti Noorsoo Karskusliidu, Akadeemilise Sotsialistliku Ühingu, Noorsotsialistliku Liidu juhatuse liige 1933–1934, Eesti Sotsialistliku Töölise Partei Tartumaa komitee liige 1933–1934, Tartu Töölisühingute Keskliidu juhatuse liige 1933–1935, sotsialistide "võimlemisrühmade" Tartu ringkonna juht 1933–1934; vangis 1934–1935; Eesti Panga juriskonsult 1936, vandeadvokaadi abi a-st 1936, Tööliskoja sekretär 1936–1937, peasekretär 1937–1938, õiguskantsleri nõunik 1938–1940; Teises maailmasõjas Punaarmee 1941–1943, Moskva Riikliku Ülikooli aspirant 1944–1945; TRÜ kriminaalõiguse ja -protsessi kateedri vanemõpetaja 1945–1950, dotsent 1955–1970, professor 1970–1993, emeriitprofessor 1993, kriminoloogia laboratooriumi teaduslik juhendaja 1966–1976; juriskonsult Tallinnas 1950–1954, advokaat 1954–1955, Tartu Õigusnõuandla advokaat 1955–1968, Eesti Vabariigi Ülemnõukogu Presiidiumi nõunik 1990–1992, põhiseadusest tulenevate seaduste eelnõude ekspertgrupi juht 1992–1994, Põhiseaduse Assamblee ekspert.

oli 66 liikmest kohal vaid 48 liiget. Selle arvu ümber kõigub tavaliselt osavõtjate arv. Puudumiste jätkumisel ähvardas rektor teha ministeeriumile ettepaneku määrata puudujate asemele teised õppejõud, kes tõsisemalt oma ülesandeid võtavad.

8. juuni (laupäev). Olin teel kalmistule, et seal kontrollida arstiteaduskonna õppejõudude kalmude korrastustöid.

Jõeäärseel puisteel seisid kaks ohvitserimundris isikut kuldpagunitega, keda söimas halli tekki mähitud riidekompsuga naine. Selgus, et sõjaväelased olid tunginud tema korteri ja varastanud tema varanatukese. Militsionäär nõudis sõjaväelaste kaasatulekut miilitsastaapi. Need keeldusid. Keegi miilitsahoonest välja jooksnud palja peaga ja mapiga noorepoolne mees astus ühele põgeneda kavatsevale ohvitserile teele ette. See rabeles lahti ja pistis Laia tänava suunas jooksmas. Kostis kaks pauku ja algas tagaajamine. Mitme teise agara mehe kaasabil toimetati lõpuks mõlemad sõjaväelased miilitsasse.

Kalmistul korraldasid kaks vanakest arstiteadlaste kalme.

Olen arstiteaduskonna aktsioonist teatanud ka teistele teaduskondadele ja see on poolehoidu leidnud.

Oma jõududega korrastas prof. Vilipi kalmu üld- ja eksperimentaalfüüsika kateedri juhataja dots. Anatoli Mitt, energiline ja tegev mees. "Inimesed kaebavad, et pole aega, aega leidub alati, kui seda võtta," tähendas ta minule.⁸²⁶ Suhtub hästi korramisaktsioonile, lubas ettepaneku teha seda dekaanide koosolekul üleülikoolilises ulatuses harutada.

Kui tähendasin, et olen kindlaks teinud ka teiste teaduskondade liikmete kalmud ja võin nende asukohti kätte näidata tarbekorral, tähendas ta: "Ei oleks kunagi uskunud, et keegi meie arstidest võiks tunda huvi ka veel teiste küsimuste vastu peale oma eriala." Need olid umbes samad sõnad, milliseid tähendas mulle kord Gustav Suits⁸²⁷.

⁸²⁶Päeviku veerisele lisatu: "Ei taha ise ka kui koer olla maetud" (Mitt). — Anatoli Mitt on maetud Uspenski kalmistule Raadil.

⁸²⁷Gustav Suits (1883 – 23. V 1956 Stockholm) lõpetas Helsingi Ülikooli filosoofiateaduskonna 1910, *cand. phil.* 1910, Eesti Teaduste Akadeemia liige 1938–1940, EÜSi liige. HÜ raamatukogu ajutine abijõud

Nõukogus toimuvad valimised olla tühi töö.

Jõel demonstreeriti A. Koortile ja H. Habermanile ilusat vesi-halli suurt mootorpaati "Tempo"⁸²⁸, lipuga ahtris ja mastil.

10. juuni (esmaspäev). Tuli juttu ühe haigega (K. Reinhold⁸²⁹), kes koos Valdesega käinud Treffneri gümnaasiumis. Usuõpetust andnud neile Cornelius Treffner.⁸³⁰ Hinnangute väljapanekul see

1911–1913, Helsingi vene gümnaasiumi soome ja rootsi keele õpetaja 1913–1917, Eesti Välisdelegatsiooni abijõud Skandinaavias ja Eesti informatsioonibüroo juhataja Stockholmis 1918; TÜ eesti ja üldise kirjanduse professori kt 1919 (tegelikult 1921) – 1924, erakorraline professor 1924–1931, korraline professor 1931–1944; lahkus 1944. a aprillis Soome, asus sama aasta septembris Rootsi, Nobeli Instituudi stipendiaat Stockholmis, Eesti Vabariigi valitsuse eksiilis haridusminister 1953–1956.

⁸²⁸Tartu ettevõtja ja muusiku August Kruuvi (1899–1968) ning tema abikaasa aastail 1936–1937 ehitatud mootorpaat, mis veesati 1937. aastal ning mida kasutati lotjade vedamiseks ja lõbusõitudeks Emajõel. Konfiskeeriti 1940, oli Punaarmee ja Wehrmachi käsutuses, uputati 1944 Ilmatsalu jõkke, selle tõstis üles, remontis ja seda kasutas üks TÜ töötaja. Paat oli hiljem Nõukogude sõjaväelaste käes ja seejärel seismas mh endise Univeri lauavabriku laoplatsil. Pärast omanikele tagastamist lasti paat 1973. aastal taas vette. Vt kaatertempo.ee.

⁸²⁹Karl Reinhold (1885 – 7. I 1949 Tartu) õppis Hugo Treffneri eragümnaasiumis, seejärel Peterburis stomatoloogiat, lõpetas gümnaasiumi eksternina Tartus 1929 ja õppis TÜ õigusteaduskonnas 1929–1930, korp! Sakala liige. Tartu stomatoloogiakooli õppejõud 1911–1914; Esimese maailmasõja ajal Vene Punase Risti teenistuses Viljandis, kommunistide vang Viljandis, Saksa okupatsiooni ajal Eesti Ajutise Valitsuse usaldusmees Viljandis, Vabadussõja ajal Viljandi Ühistöös esimees; lühikest aega Asutava Kogu liige Eesti Rahvaerakonna nimekirjas; Viljandi maakonnavalitsuse ja maakonnanõukogu liige, Viljandi Laenu- ja Hoiu-Ühisuse esimees, Viljandi Vabatahtliku Tuletõrjeühingu peamehe abi 1917, peamees ja abiesimees 1918–1923; hambaarst ja proteesilaboratooriumi omanik Tartus a-st 1924, Tartu Linnapanga juhatusse liige a-st 1927, hiljem abidirektor ja direktor, kindlustusseltsi Eesti nõukogu liige a-st 1924, Tartu VTÜ brigaadipealiku abi ja a-st 1939 pealik.

⁸³⁰Päeviku veerisele lisatud: "Maetud uuel Jaani kalmistul oma venna matuseplatsi kõrvale. Samas ka Lundmann." — Cornelius Treffner (Kornelius T.; 1839 – 23. VIII 1917 Tartu) õppis TÜ usutea-

tähendanud A. Valdesele ja Hans Martnale⁸³¹ (Mihkel Martna⁸³²

duskonnas. Aleksanderi gümnaasiumi usuõpetuse ülemõpetaja 1866–1916 ja inspektor Tartus, Eesti Aleksandrikooli keskkomitee esimees, Hugo Treffneri eragümnaasiumi usuõpetaja ja pärast vanema venna Hugo Treffneri surma veidi aega 1912. a direktor, postivalitsuse sõjatsensor; puudub Tartu kalmistute kaardirakendusest. — *Christlieb* Hermann Lundman(n) (1846–1921) õppis TÜ arstiteaduskonnas ja seejärel ajaloo-keeleteaduskonnas, Tartu gümnaasiumi õpetaja 1862–1914; ei leidu Tartu kalmistute kaardirakenduses, vt aga [info.raad.tartu.ee/muinsus.nsf/0/9CBBA4A703DCB556C2256BDD\[-\]00396473](http://info.raad.tartu.ee/muinsus.nsf/0/9CBBA4A703DCB556C2256BDD[-]00396473).

⁸³¹Hans Martna (1890 – 3. XI 1941 Solikamsk) lõpetas TÜ õigusteaduskonna 1915, ÜS Ühenduse liige. Vene riigikontrolli praktikant Petrogradis ja Permis 1915–1916, vandeadvokaadi abi Tallinnas 1916 ja 1919–1923, vandeadvokaat 1928–1940; võttis osa Esimesest maailmasõjast 1916–1917 ja Vabadussõjast 1919; Riigikogu asjadevalitseja 1923–1928; Eesti Sõjaväelaste Keskkomitee ja seejärel Peakomitee liige Tallinnas 1917, Tallinna linnanõunik 1918, Asutava Kogu liige ja sekretär 1919–1920, I Riigikogu liige Eesti Sotsiaaldemokraatliku Tööliste Partei nimekirjas 1920–1922, Riigivolikogu kandidaat 1938; vangistati 1941. a veebruaris Tallinnas, viidi Permi oblasti Solikamski vangilaagrisse, kus suri.

⁸³²Mihkel Martna (ps M. Jürisson; 1860 – 23. V 1934 Tallinn) õppis vabakuulajana Berni Ülikoolis 1909, Zürichi Ülikoolis 1909, Berliini rahvaülikoolides 1919–1914 ja Viini Ülikooli rahvaülikooli kursustel 1914 jm, ÜS Ühenduse liige. Maalermeister Cayé õpilane Tallinnas 1881–1884 ja maalrisell Tartus 1885–1886, iseseisev meister 1886–1902; trükikoja omanik Tallinnas 1903–1905, ühtlasi ajuti ajalehe *Teataja* toimetuse liige; vangistati 1905. a suvel kuuks ajaks, põgenes 1906. a Peterburi ja Soome kaudu Saksamaale ja sealt Pariisi kaudu Šveitsi; viibis Oslos ja Bernis 1908, Zürichis 1909, Berliinis 1909–1914, Viinis 1914, Zürichis 1914–1917; naasis Rootsi ja Soome kaudu Eestisse 1917. a aprillis, Tallinna linnavolikogu ja -valitsuse liige 1917–1918, Ajutise Maanõukogu liige sotsiaaldemokraatide ridades 1917, Eesti Välisdelegatsiooni liige Kopenhagenis 1918, rahudelegatsiooni liige Londonis 1918 ja Pariisis 1919, Asutava Kogu ning I–V Riigikogu liige Eesti Sotsiaaldemokraatliku Tööliste Partei nimekirjas, II–V Riigikogu vanem abiesimees 1922–1933, ESTP keskkomitee esimees 1931–1932; VR III/2, kuid loobus sellest.

pojale): Teile ma panen 5 asemel 4, teie olete sotsialistid, teie niikuinii ei usu, mis mina räägin.

11. juuni (teisipäev). ENSV haridusministri käskkirjaga 19. aprillist 1946 on kinnitatud F. Lepp nakkushaiguste kateedri juhatajaks, alates 13. okt. 1944, ja V. Hiie kirurgilise stomatoloogia kateedri juhatajaks, arvates 27. aug. 1944, ja terapeutilise stomatoloogia kateedri ajut. juhatajaks, arvates 9. jaan. 1945. Kinnitatud on ka Vadi ja Bernakoff.

13. juuni (neljapäev). Rektori käskkirjaga 13. juunist 1946 on määratud Tartu R. Ülikooli ajaloo koostamise toimetuse järgmises koosseisus: 1) dots. L. Leesment (õigusteaduskond); 2) prof. H. Normann (arstiteaduskond); 3) dots. A. Vassar (ajaloo-keeleteadusk.); 4) prof. H. Riikoja (matemaatika-loodust.); 5) prof. J. Tehver⁸³³ (loomaarstiteadusk.); 6) dots. H. Sutter (põllumajandustead.); 7) dots. J. Laidvere (kehakultuuritead.).

Ajaloo koostamise redaktsioonikomisjon järgmises koosseisus: prof. A. Koort, dots. A. Uiho, dots. H. Haberman, dots. K. Taev ja dots. R. Kleis.

14. juuni (reede). Nõukogu koosolek. Dots. V. Vagale anti doktorikraad (poolt 37, vastu 9 häält); professoriteks valiti R. Kleis (+40, -6), Vold. Vaga (+44, -3), A. Pint (+39, -8) ja J. V. Veski⁸³⁴ (+48, -0). J. Silvet ja R. Säre võeti päevakorrast.

⁸³³Julius Tehver (1900 – 7. II 1990 Tartu) lõpetas TÜ loomaarstiteaduskonna 1927, *dr. med. vet.* 1929 (ümber atesteeritud 1946). TÜ loomaarstiteaduskonna anatoomia kabineti assistent 1924–1927, õppeülesandetäitja 1930–1931, koduloomade anatoomia ja histoloogia dotsent 1931–1938, adjunktprofessor 1938–1940, professor 1940–1944; TRÜ professor ja kateedrijuhataja 1944–1951, histoloogia kateedri juhataja 1956–1963; Eesti Põllumajanduse Akadeemia professor 1951–1976, kateedrijuhataja 1951–1976, konsultantprofessor 1976–1984.

⁸³⁴Johannes Voldemar Veski (1873 – 28. III 1968 Tartu) õppis TÜ usuteaduskonnas ja seejärel füüsika-matemaatikateaduskonnas 1896–1899, ENSV TA akadeemik 1946. Hugo Treffneri eragümnaasiumi õpetaja ja inspektori kt 1896–1900, paljude ajakirjade ja ajalehtede toimetuste liige Tallinnas, kooliõpetaja Tallinnas a-ni 1914, Eesti Kirjanduse Seltsi teaduslik sekretär Tartus 1914–1922, selle ajakirja *Eesti*

Kandidaatideks kinnitati magistrid Paavo Kuks⁸³⁵ (õigusteaduste kand. — Tall. Polütehnik. õppejõud), Rudolf Kenkmaa⁸³⁶ (ajalooteaduste kand.) ja Endel Vint⁸³⁷

Kirjandus tegev- ja vastutav toimetaja 1915–1934; HTG õpetaja Tartus 1919–1929; TÜ eesti keele lektor 1919–1938, õppeülesandetäitja 1938–1944, didaktilis-metoodilise seminari juhataja a-st 1923; ajakirja *Eesti Keel* pea- ja vastutav toimetaja 1936–1940; TRÜ eesti keele kateedri dotsent 1944–1946, professor 1947–1956, kateedri juhataja 1946–1956; ENSV TA Keele ja Kirjanduse Instituudi sõnaraamatute ja õigekeelsussektori juhataja 1947–1952, Emakeele Seltsi esimees 1946–1968.

⁸³⁵Paavo Kuks (Boris K.; 1914 – 8. XI 1999 Viitina) lõpetas TÜ õigusteaduskonna 1935, *mag. jur.* 1940 (õigusteaduse kandidaat 1946), EÜSi liige. Kohtuameti kandidaat 1937–1940, 1. jaoskonna ja rahvakohtunik Viljandis 1940–1941, juriskonsult ja advokaat 1941–1944, Eesti Kutsekogude Keskliidu Petseri osakonna õigusnõuandja 1943; Tallinna Polütehnilise Instituudi ja seejärel ENSV TA Majanduse Instituudi teadur 1944–1948; vangistati 1948. a septembris Nõmmel, mõisteti tribunali otsusega 1948. a detsembris 25 aastaks vangilaagrisse ja 5 aastaks asumisele, kandis karistust Komi ANSVs Vorkutlagis, 1956. a juunis vähendati karistust 10 aastani, vabanes sama aasta oktoobris; katlakütja Rõuges 1956–1958 ja kolhoosi raamatupidaja samas 1958–1975.

⁸³⁶Rudolf Kenkmaa (Kenkmann; 1898 – 26. IV 1975 Tallinn) lõpetas TÜ filosoofiateaduskonna 1929, *mag. phil.* Eesti ja Põhjamaade ajaloo alal 1933 (ajalookandidaat 1946), Valgamaa Üliõpilaste Kogu liige ja seejärel Üliõpilaskogu Valvila liige. Võttis osa Vabadussõjast 1918–1920, Tartu Tütarlastegümnaasiumi ajalooõpetaja 1926–1928, Tallinna Linnaarhiivi uuema osakonna korraldaja 1928–1934, linnaarhiivaari abi 1934–1939, juhataja 1939–1944; ENSV Riikliku Keskarihiivi ülem 1944–1947; TRÜ Eesti ajaloo kateedri dotsendi kt 1945–1947, dotsent 1947–1949, NSVLi ajaloo kateedri dotsent 1949–1957, õppeülesandetäitja 1957–1959; ENSV TA Ajaloo Instituudi vanemteadur 1957–1963.

⁸³⁷Endel Vint (Vind; 1907 – 11. I 1983 Tallinn) lõpetas TÜ põllumajandusteaduskonna 1931, *mag. agr.* 1935, majandusdoktor põllumajanduse ökonoomika alal 1967 (kinnitati 1968, Eesti NSV TA), ÜS Raimla liige. Eesti Põllumeeste Keskseksi sekretär 1932–1934, Põllutöökoja maa-noorsootöö konsulent 1935–1937, ajakirja *Maanoored* tegevtoimetaja 1936–1937 ja 1939–1940, Ühistevaguskoja kooperatiivühistute revident 1937–1940, põllumajandus- ja toidukaupade hindade spetsialist 1940–1945; ENSV Kaubandusministeeriumi abimajandite osa-

(põllumajandusteaduste kand.).

15. juuni (laupäev). Aunap külastas mind ja teatas, et tema käinud parteisekretäri sm. Brandti juures, juhtides tema tähelepanu tõsiolule, et Toomimäel kaablite juhtimisel lüüakse isolaatorid põlistesse puudesse, mis neid kahjustab. Ühtlasi juhtinud tähelepanu, et kalmistuist, eriti vana Jaani, mis õieti kui kultuurajaloolised mälestusmärgid, peaksid kuuluma muinsuskaitse [alla], tahetakse teha pargid, neis rüüstatakse ja maetakse juurde. Käinud autol kalmistul, et kohapeal olukorraga tutvuda. Sm. Brandt lubanud selgitada, kas on olemas mõni muinsuskaitseasutus, kes võiks kalmistu oma kaitse alla võtta. Lubas igati kalmistute säilitamist toetada. Aunap ise lubas veel õhtul minna kalmistule, olla tema pulmapäev. Kalmistu rüüstaja J. Puusik jäänud mõni aeg tagasi sillal auto alla ja saanud surma, arvas, see on karistus rüüstamise eest.

Võtsime auto p... alla ja sõitsime.

16. juuni (puhkepäev). Keegi kindral sõitis väikese autoga mööda Toomimäge, et sellega tutvuda.

Aunapi andmeil on Kondakov⁸³⁸ maetud Elva kalmistule, mõni aeg püsinud kalmu juures rist, siis olla see purustatud. Kalmu asukoht on praegu teadmata.

Lüüdia Palm⁸³⁹ rääkis, et Õpetatud Eesti Seltsil on kavatsus oma peale võtta kõikide tähtsamate kultuuritegelaste kalmude

konna juhataja 1945–1947, ENSV TA Majanduse Instituudi vanemteadur 1947–1955, põllumajandusökonoomika sektori juhataja 1955–1978, professor 1970, konsultant-vanemteadur 1978–1983.

⁸³⁸Ivan Kondakov (1857 – 14. X 1931 Elva) lõpetas Peterburi Ülikooli füüsika-matemaatikateaduskonna loodusteaduste osakonna 1884, keemiakandidaat 1884, *mag. chem.* 1894 (Peterburi). Varssavi Ülikooli keemiakateedri füsioloogilise keemia laborant a-st 1886, füsioloogia kateedri professor 1888–1895; TÜ erakorraline ja korraline farmaatsia-professor ning farmakoloogia instituudi direktor 1895–1918; Praha Ülikooli professor a-ni 1931; elas Elvas 1911–1918 ja 1921–1931, maetud Elva Vanale kalmistule, Kvartal I, 6-32.

⁸³⁹Lüüdia Palm (Matto; Lydia P.; 1907 – 15. I 1991 Tartu) õppis TÜ filosoofiateaduskonnas 1925–1927. Eesti Karskusliidu raamatukogu korraldaja 1933–1936, ÕESI kogudehoidja-asjaajaja 1940–1944, as-

korrastamine, pöördus palvega minu poole temale teatada minu poolt leitud kalmud. Olen korrastamise asjus pöördunud ka teiste teaduskondade dekaanide poole palvega küsimust kaaluda. Olen muutunud kalmistuajaloolaseks ja asjatundjaks. Käin seal tihti, liikudes ühe kalmu juures teise juurde ja otsides kultuuritegelasi. Taev on lubanud Õp. Eesti Seltsi tööjõude ja teisi korrastamisvõimalusi.

Leidsin Ülikooli (Maarja) kalmistul Henri Harrise⁸⁴⁰ (*phil.*) ja K. Wilhelmsoni⁸⁴¹ (*phil.*) kalmu ja vana Jaani kalmistul prof. Lud-

sistent ja vanemlaborant 1944–1946, TRÜ Lektoriumi juhataja asetäitja 1945, Eesti Riikliku Kirjastuse tõlk ja korrektor 1946–1950, Tartu 1. lastesõime meditsiiniõde 1950–1951, käsitööõpetaja Tartus, Tartu 5. keskkooli õpetaja.

⁸⁴⁰Henry Charles Cecil Harris (1886 – 13. VIII 1940 Tartu) õppis Madrase Ülikoolis inglise keelt, psühholoogiat ja eetikat, B. A. 1906. Doventoni Protestantliku Kolledži õpetaja Madrases 1907–1909, Briti firmade ametnik Birmas ja Hiinas 1910–1926 ning Omskis ja Vladivostokis 1916–1922, inglise keele õpetaja Vladivostokis a-st 1922; Kõrgema Sõjakooli inglise keele õpetaja Tallinnas 1930–1932; TÜ inglise keele lektor 1932–1940, Anglo-Eesti Ühingu esimees 1934–1940; Nõukogude süüdistuste tõttu spionaažis inglaste kasuks sunniti kohe pärast Eesti okupeerimist ülikoolist lahkuma, suri kopsupõletikku enne Eestist lahkuda jõudmist; puudub Tartu kalmistute kaardirakendusest.

⁸⁴¹Konstantin Wilhelmson (Vilhelmson; 1893 – 4. II 1944 Tartu) lõpetas Petrogradi Ülikooli ajaloo-keeleteaduskonna klassikalise filoloogialal 1918, *cand. phil.* 1918, *dr. phil.* 1942 (Tartu). Tallinnas Jakob Westholmi gümnaasiumi ja II Tütarlastegümnaasiumi ladina keele õpetaja ja Riigi Kunsttööstuskooli saksa keele õpetaja 1921–1925, Tartu Tütarlastegümnaasiumi saksa keele õpetaja 1925–1927; TÜ õppeülesandetäitja 1925–1926, vanade keelte lektor 1926–1937, klassikalise, eriti ladina filoloogia adjunktprofessori kt 1938–1942, erakorraline professor 1942–1944; puudub Tartu kalmistute kaardirakendusest.

wig Mercklini⁸⁴² (klass. *phil.*) ja veterinaaride Friedrich Unterbergeri⁸⁴³ ja Alexander Rosenbergi kalmud.

17. juuni (esmaspäev). Kateedrite juh. informatsioonikoosolekul tegi Vadi teatavaks, et telegrafilisele järelpärimisele on tulnud teade, et NSVL Med. Tead. Akadeemia mediko-bioloogiline (!) väljasõidusessioon on edasi lükatud sügisele. Seega jääb ka näituse korraldamine hilisema aja peale.

End. Karlova mõisa hoone ees (Tartu Kergetööstuse Tehnikum) asuv suur seeder on poolenisti, eriti ladvalt, kuivanud. Oli — *ein Wahrzeichen*⁸⁴⁴.

Eksamid propedeutikas on lõppenud. 28 eksamil määratuist said *max. suff.* — 12, *bene suff.* — 7, rahuld. — 6, ei ilmunud — 3.⁸⁴⁵

22. juuni (laupäev). Täna avastasin Jaani kalmistul Faehlmanni kalmu lähedal Martin Styxi⁸⁴⁶ kalmu väikese raudristiga, mida ilustas vana roostetanud pisike plekkpärg. Suur vaskplaat.

⁸⁴²Heinrich Eugen Ludwig von Mercklin (1816 – 27. IX 1863 Tartu) lõpetas TÜ pedagoogilis-filoloogilise seminari 1838, *cand. phil.* 1838, *mag. phil.* 1841, *dr. phil.* 1844. TÜ klassikalise filoloogia erakorraline eradotsent 1840–1845, korraline eradotsent 1845–1851, kõnekunsti, klassikalise filoloogia, esteetika ja kunstiajaloo erakorraline professor 1851–1852, korraline professor 1852–1863, klassikalise muinasteaduse muuseumi direktor a-st 1851, ülikooli raamatukogu ajutine bibliotekariabiline 1849–1851; Tartu gümnaasiumi õpetaja 1842–1845; puudub Tartu kalmistute kaardirakendusest.

⁸⁴³Vt tema kohta *Akadeemia* 2019, nr 8, lk 1528, märkus 784.

⁸⁴⁴Sks k 'tähis, sümbol'

⁸⁴⁵Ladina k hindamisskaala: *maxime sufficit, bene sufficit, sufficit, non sufficit.*

⁸⁴⁶Martin Ernst Styx (1759 – 25. III 1829 Tartu) lõpetas Jena Ülikooli arstiteaduskonna 1782, *dr. med. & chir.* 1782. Kreisiarst Peterburis ja Oudovas 1783–1784, Orenburgi haigla juhataja 1785–1790, sõjaväehospidali peaarst Tallinnas 1790–1791 ja Riias 1791–1793, eraarst Riias 1793–1800; TÜ arstiteaduskonna anatoomia ja kohtumeditsiini professor 1800–1802, dieetika (isikliku meditsiini), rakendusliku ja populaararstiteaduse ning farmakoloogiaprofessor 1802–1803, dieetika, farmakoloogia, meditsiiniajaloo ja -kirjanduse professor 1803–1826, arstiteaduskonna dekaan mitu korda 1802–1826, kliinilise ins-

Oodates tagasitulekul Emajõe ääres paati, mis mind üle jõe pidi viima, tekkis jutuajamine ühe oma kuulaja-naisüliõpilasega. — Kuidas eksamid lähevad?, küsisin. — Täna, hästi, veel vaid kaks teha, vastati (Leida Lipp⁸⁴⁷). — Kas pat. füs. juba tehtud? — Ei, õpin hoolega, dr. Kõrge küsib $\frac{1}{2}$ – $\frac{3}{4}$ tundi ja peensustes kogu aine ulatuses. — Uus luud pühib alati hästi. — Vana luud oleks meile sümpaatsem olnud (möödunud aastal lugesin pat. füsioloogiat ise). — Vana luud kulub ja asendatakse alati uuega. — Paljude kurbuseks!

Tuli paat ja viis meid üle jõe. Mõned vanema kursuse üliõpilased olid siiski saanud loa teha pat. füsioloogiat minu juures.

Rektoraat läheb kuuldatavasti suvitama Peedule, kus suvilad korrastatakse. Peedul avatakse puhkekodu ka teenistujaile, nagu mulle rääkis üks haige, botaanikaia tööline.

24. juuni (esmaspäev). Jaanipäev — tööpäev. Soe suvine ilm värskendava kerge tuulega. Taevas vaid mõni üksik valkjas pilverüngas.

Olen jälle vanal Jaani kalmistul avastusretkel. Avastasingi Alex. v. Bunge⁸⁴⁸ (bot.) kalmu. Happichi kalmult on viidud viimaste päevade jooksul jalutsis olev valge marmortahvel. Kreutzwaldi kalmult on viidud pink. Arstiteadlaste kalmude puhastamine areneb jõudsasti.

tituudi majandus- ja politseidirektor 1809–1816, prorektor ja rektori kt 1813, rektor 1813–1814, emeriitprofessor a-st 1826.

⁸⁴⁷Leida Kivivare (Lipp; 1921 – 12. II 1992 Tartu) õppis T(R)Ü arstiteaduskonnas 1940–1943 ja 1945–1949. Tartu linnavalitsuse ehitusosakonna arveametnik 1943–1944, Tartu linna Täitevkomitee elamutevalitsuse majavalitseja 1944–1945, Tartu psühhoneuroloogiahaigla laborant 1945–1947, ordinaatori kt ja ordinaator 1947–1966, osakonnajuhataja 1966–1989.

⁸⁴⁸Alexander Georg von Bunge (1803 — 18. VII 1890 Mätliku Kilt-si lähedal) lõpetas TÜ arstiteaduskonna 1825, *dr. med.* 1825, Peterburi TA korrespondentliige 1833. Arst Altai 1826–1833, Kaasani Ülikooli botaanikaproffessor 1833–1836; TÜ botaanikaproffessor ja botaanikaia juhataja 1836–1867; Tartu kalmistute kaardirakenduses pereni-mega “von Bunge”.

26. juuni (kolmapäev). Nõukogu koosolek. Dots. August Marlandile professori teadusliku kutse andmise ettepaneku võtab rektor päevakorrast, kuna eeltöödega pole jõutud lõpule. Magistrikraadid kinnitatakse kandidaadikraadideks: Daniel Palgi⁸⁴⁹ (*mag. phil.*) ja Ralf Lesthal⁸⁵⁰ (*mag. phil.*) filoloogiliste teaduste kandidaadiks, Palgi poolt 50, vastu 0 häält, 1 sedel rikutud, Lesthal +48, –1 ja kaks rikutud. Johannes Semper (filoloogiliste tead. kand.) +47, vastu 4, 1 rikutud. Rektor noomib nõukogu liikmeid: retsensioon hea, ometi 4 häält vastu. Aulis Aret (end. nimi Kants)⁸⁵¹ +50, –0.

⁸⁴⁹Daniel Palgi (1899 – 18. I 1988 Peedu) lõpetas TÜ filosoofiateaduskonna 1928, *mag. phil.* 1928 (hiljem filoloogiakandidaat). Alkooliõpetaja Saarekülas Räpina vallas 1916–1917, Petseri eesti algkoolis 1917–1918, Petseri kõrgemas algkoolis 1918–1922, Tartu kirjastuste ametnik 1924–1928, Eesti Kirjanduse Seltsi teaduslik sekretär 1929–1940, ajakirja *Eesti Kirjandus* abi- ja tegevtoimetaja 1933–1940, Tartu Eesti Kirjastuse toimetaja 1942–1944; kirjastuse Teaduslik Kirjandus toimetaja 1940–1941 ja 1944–1947, ENSV TA Keele ja Kirjanduse Instituudi direktori kt 1947–1950; TRÜ teadusprorektori abi (vanemlaborant) 1951–1953, teadusprorektori kt 1958–1959, aspirantuuri juhataja 1953–1959.

⁸⁵⁰Ralf Lesthal (1907 – 2. X 1990 Tallinn) lõpetas TÜ filosoofiateaduskonna 1932, *mag. phil.* 1932 (hiljem filoloogiakandidaat), korp! Fraternalitas Estica liige. Nõukogude tagalas 1941–1944, ENSV Rahvakomissaride Nõukogu stipendiaat Moskva Ülikooli juures ja TRÜs 1943–1945; TRÜ Lääne-Euroopa rahvaste filoloogia (Lääne-Euroopa keelte) kateedri vanemõpetaja 1945–1955, õppeülesandetäitja 1955–1961; Tallinna Pedagoogilise Instituudi vanemõpetaja 1953–1967, dotsent a-st 1963.

⁸⁵¹Aulis Aret (Aleksis Kallits; Aleksi K.; Kalits; 1907 – 24. I 1974 Frunze) lõpetas TÜ filosoofiateaduskonna 1934, *mag. phil.* 1934 (pedagoogikakandidaat 1946), pedagoogikadoktor 1965 (Leningradi Pedagoogiline Instituut), ÜS Liivika liige. Hugo Treffneri Gümnaasiumi õpetaja Tartus 1934–1935, õpetaja Narva kesk- ja kutsekoolides 1935–1939, Tapa ühisgümnaasiumis 1939–1940, Tallinna Tööstuskoolis 1940–1941; Nõukogude tagalas 1941–1944, õppealajuhataja Usbeki NSV Andižani oblasti Vorošilovi rajooni keskkoolis nr 6 1941–1943, Groznõi Õpetajate Täiendusinstituudi pedagoogika ja psühholoogia kabineti juhataja 1944; ENSV Hariduse Rahvakomissariaadi metoodilise sektori vaneminspektor-metoodik 1944–1946, ENSV Vabariikliku Õpe-

Eerik Kumari⁸⁵² (loodusteadlane) vabastatakse kandidaadieksameist (+47).

Minu vastu istub Reiman⁸⁵³, seljas ilus särk, ristpistes laia bordiga rinnal ja krae serval (ornament: tume-helesinine, punane, kollane).

Dotsendi teaduslik kutse anti Juhan Käosaarele (+50, –1, rikutud 1), kirjanduse kateedri dots. kt-le. Peale magistritöö küll töid väga vähe, aga kiiresti arenenud võimed (retsensioonist); Valmar Adamsile, vene keele kateedri juhataja ajut. kt-le (+40, –10, rikutud 2). Retsensioonist: Saksa ajal kõrvaldati ametist, loengud laitmatult teadusliku sisuga, avaldanud peale magistritöö rida teisi töid. Rektor noomib veel tõsisemalt: pole nõukogude traditsioon hääletada vastu, kui retsensioon positiivne⁸⁵⁴; Aleksander Elango, pedagoogika ja metoodika kateedri juh. kt. Loengud sisukad, metoodiliselt hästi ettevalmistatud (+50, –1); Julius Madisson, üldise ajaloo kat. juh. kt. (+51, –0, rikutud 2). Nõukogu liikmeid oli koos 52, hiljem 53.

tajate Täiendusinstituudi pedagoogika ja psühholoogia kateedri juhataja 1947–1951, dotsent 1948–1951; Kirgiisia RÜ pedagoogika ja psühholoogia kateedri dotsent Frunzes 1951–1966, professor 1966–1974, kateedrijuhataja a-st 1954.

⁸⁵²Eerik Kumari (Erik Mathias Sits; Sitz; 1912 – 8. I 1984 Tartu) lõpetas TÜ loodusteaduste osakonna zooloogina 1941, bioloogiakandidaat 1949, bioloogiadoktor 1952 (NSVL TA Bioloogia Instituut Leninigradis), ENSV TA korrespondentliige 1961, korp! Fraternitas Liviensis liige. Riikliku Loodusteaduste Muuseumi osakonnajuhataja ja direktori kt 1941, kogude peahoidja kt 1946; Teises maailmasõjas Sverdlovski oblastis tööpataljonis 1941–1942 ja Eesti Laskurkorpuses 1942–1945; TRÜ selgroogsete zooloogia kateedri vanemteadur ja zooloogiamuuseumi juhataja kt 1946–1949, professor a-st 1955; ENSV TA Bioloogia Instituudi zooloogiasektori juhataja 1947–1952, ENSV TA Zooloogia ja Botaanika Instituudi teadusdirektor 1952–1977, vanemteadur-konsultant 1978–1982; ENSV TA looduskaitse komisjoni esimees 1955–1984, Eesti Loodusuurijate Seltsi esimees 1953–1963.

⁸⁵³S.t Vilhelm Reiman.

⁸⁵⁴Päeviku veerisele lisatud: “Ei tohi lasta tekkida säärasel olukorral, kui retsensioonile vastu ei räägita, jääb müstiliseks, miks hääletatakse vastu.”

Üliõpilaste vastuvõtukomisjoni määrati nõukogu esindajateks prof. A. Kipper ja A. Laas.

Prink teatab, et Peedul avatakse [puhkekodu] ülikooli teenistujaile. Iga teaduskond saab omaette maja ja võib ajaliselt oma äranägemise järgi sinna teenistujaid saata. Remont on lõpukorral.

27. juuni (neljapäev). ENSV haridusministri otsusega 19. aprillist 1946 on kinnitatud: 1) Valter Pärtelpoeg arstiteaduskonna anatoomia kateedri dots. kt. ning sama kateedri juh. kt-ks, arvates 16. jaan. 1945; 2) Albert Valdes patoloogilise anatoomia kateedri juhatajaks-professoriks, arvates 27. aug. 1944; 3) Voldemar Vadi sisehaiguste kateedri juh.-prof., arvates 27. aug. 1944, sisehaiguste propedeutika kat. ajut. juh. kt., arvates 21. nov. 1945 ja ühtlasi arstiteaduskonna dekaaniks, arvates 23. sept. 1944 kuni 1. märtsini 1946; 4) Rudolf Bernakoff günekoloogia ja sünnitusabi kateedri juh.-prof., arvates 31. okt. 1944 ja 5) Nikolai Veiderpass galeenilise farmaatsia ja apteegi retseptuuri kat. juh.-prof., arvates 27. aug. 1944 ning ühtlasi arstiteaduskonna dekaani abiks, arvates 20. dets. 1944. Seega on koos Lepp'a ja Hiiega kinnitatud 8 kinnitamata professorist kõik.

Sama käskkirjaga 19. apr. 1946 on veel kinnitatud Ants Rulli üldkirurgia kateedri dots. kt., arvates 1. jaan. 1945.

Seni on veel kinnitamata Kuno Kõrge.

28. juuni (reede). Täna lõppesid eksamid ja arvestused. Propedeutikas tegid veel lisaks endistele eksami 10 üliõpilast (*max. suff. 7, bene suff. 2, suff. 1*). Arstiteaduse ajaloos õiendasid arvestuse 109 üliõpilast. Pihl vastas alla keskmist.

25. juunil suri kopsutuberkuloosi Tartus Heakorra Kontori matusebüroo juhataja ja kalmistute komandant Paul Saarik (sünd. 21. veeb. 1903).

27. juuni õhtul istusime "Grand Hotelis" õllelauas (Vadi, Hiie, Bernakoff, Pau⁸⁵⁵), puhates päevatööst. Pau tuletas meel-

⁸⁵⁵Võimalik, et August Pau (1892 – 11. IV 1953 Tartu), kes õppis TÜ õigusteaduskonnas 1930–1941 ja TRÜ ajaloo-keeleteaduskonnas slaavi filoloogiat a-st 1950, ÜS Ühenduse liige. Võttis osa Esi-

de tuletõrje ennastalgavat tööd 1941. a. suvel Karlova mõisas ja teistes tulekaitsepunktides.

Saarik maeti 28. juulil Pauluse kalmistule.

29. juuni (laupäev). Täna rääkis Veiderpass, et Peedule on ilmunud neil päevil sõjaväeosa, löönud ülikooli puhkekoduks määratud majadest remonti lõpetavad maalrid välja ja asunud sinna elama. Haberman olla sõitnud ses asjus Tallinna.

1. juuli (esmaspäev). Naine, kes töötab riikliku kirjandusmuuseumi rahvaluule osakonna juhatajana,⁸⁵⁶ on algatanud dr. J. Hurda⁸⁵⁷ kalmu korrastamist, millega nõustusid ka kaasteenijad.

3. juuli (kolmapäev). Vt kleebitud lehed.⁸⁵⁸

mesest maailmasõjast, Tartu Poeglaste Reaalgümnaasiumi ja Tartu Tehnikagümnaasiumi õpetaja 1918–1941, Tartu XVI algkooli juhataja a-st 1927, Kaagvere lastekodu juhataja 1941–1947 ja abimajandi juhataja, Tartu Õpetajate Instituudi õppejõud a-st 1947, Mehikoorma 7-klasilise kooli õppealajuhataja ja õpetaja.

⁸⁵⁶S.t Herbert Normanni abikaasa Erna Normann, ENSV Riikliku Kirjandusmuuseumi rahvaluule osakonna juhataja 1945–1950.

⁸⁵⁷Jakob Hurt (1839 – 13. I 1907 Peterburi) lõpetas TÜ usuteaduskonna 1864, *cand. theol.* 1865, *dr. phil.* 1886 (Helsingi), korp! Livonia liige, seejärel EÜSi asutajaliige. Tartu gümnaasiumi vanade keelte ja maateaduse õpetaja 1868–1872, Otepää koguduse õpetaja 1872–1880, Peterburi Jaani koguduse õpetaja 1880–1901; Eesti Aleksandrikooli peakomitee president 1870–1883, Eesti Kirjameeste Seltsi president 1872–1881.

⁸⁵⁸Päevikusse on kleebitud väljalõiked: “Eesti NSV Ülemnõukogu Presiidiumi seadlus sm. Jüri Nuudi vabastamise kohta Eesti NSV haridusministri kohustest. Eesti NSV Ülemnõukogu Presiidiumi seadlus sm. Arnold Raua nimetamise kohta Eesti NSV haridusministriks” (29. VI 1946). — *Postimees*, nr 153, 3. VII 1946, lk 1; “NSVL Ministrite Nõukogus: Mihhail Ivanovitsh Kalinini mälestuse jäädvustamise kohta”. — Samas. Viimase otsuse järgi nimetati ka Kopli rajoon Tallinnas ümber Kalinini rajooniks ja anti Kalinini nimi Tallinna Veduriremonditehasele, “kus M. I. Kalinin töötas väljasaadetuna, ja nimetada seda tehast edaspidi Tallinna M. I. Kalinini nimeliseks Veduriremonditehaseks”, ühtlasi hakati teiste hulgas ka Tallinna Polütehnilises Ins-

5. juuli (reede). Eha on kustunud. Taevaserv kauguses kollane kui siidikangas. Vaid mõni üksik kahvatu pilverüngas, pisike nagu teravate otsadega linik, liigub vaevalt nähtavalt üle taeva-laotuse. Akna all muru kohal lendlevad ja tantsisklevad suured ööliblikad. Neid varitseb Marlandi hall kass, teeb siis järsu hüppe õhku, haarab kahe käpaga liblika, surub muru sisse ja siis liigutab vurrusid mõnusa suupiste puhul. Järgneb teine, kolmas liblikas. Ja ikka vilunud täpsusega tabavad käpad liblikaid... Kollane serv aga kahvatub ikka enam ja enam. Noore kuu sirp valgustab kahvatult ööd.

5. juuli (reede).⁸⁵⁹ Uiibo oli mõni päev tagasi helistanud Vadile, et polikliiniku varad, mis asuvad pedagoogikakateedrite ruumes, saaks üle viidud, kuna seal toimub remont.

Läksime siis Vadiga vaatama varade seisundit kohapeal, kuid selgus, et suur veoauto on juba enamiku varadest teadmata kuhu viinud. Läksin Uiibo juurde küsima, kas tema teab, kuhu varad, eriti raamatukogu viidud. Oli väga lahke, pakkus sigaretti, kuid mitte istet, rääkisime püstijalul. Ei teadnud varade saatusest midagi. Läksin siis ülikooli majandusosakonna juhataja A. Vellneri⁸⁶⁰ juurde, kuid keegi ei teadnud varade viijaid. Lõpuks tulime mõttele helistada kliinikute valitsuse majandusjuhatajale Valmetile⁸⁶¹ ja siis selgus, et varad on viidud A. Linkbergi korral-

tituudis välja andma kolme Kalinini-nimelist stipendiumi à 500 rubla ning ENSV Ministrite Nõukogule tehti ülesandeks paigutada mälestustahvlid Kalinini elu ja tegevusega seotud hoonetele.

⁸⁵⁹Kuupäev kordub päevikus.

⁸⁶⁰August Vellner (Velner; 1898 – 9. I 1973 Tartu) õppis TÜ õigus-teaduskonnas 1932–1934 ja 1940–1943, korp! Vironia liige. Postiametnik Valga maakonnas 1915–1918, Murmanskis 1918–1919, Valga postkontori arveametnik 1919–1922, Eesti Panga Valga osakonna ametnik 1922–1943, sh laenude jaoskonna juhataja 1927–1940 ja panga juhataja 1941, Notenbanki ametnik Valgas ja Tallinnas 1943–1944; NSVL Kommunaalpanga Tartu osakonna sektorijuhataja 1944–1945; TRÜ administratiiv-majandusosakonna juhataja 1945–1947; ETKVLi Rajoonidevahelise Kaubabaasi vanemkaubatundja Tartus.

⁸⁶¹Aadu Valmet (Ado Veeberg; Veberg; 1894 – 16. IX 1972 Tartu) õppis TÜ arstiteaduskonnas 1915–1918 ja metsaosakonnas 1920–1931

dusel Vesiravilasse⁸⁶². Õhtupoolikul olid ka laboratooriumitarbed (hommikul läks raamatukogu) viidud, nagu kontrollkäigul selgus. Seega langes ära võimalus varad paigutada I Sisehaiguste Kliiniku, millised Vadi oli nõus oma lattu paigutama.

5. juuli on niisiis sisehaiguste polikliiniku lõpliku likvideerimise ja lahkumise päevaks vanadest ajaloolistest ruumidest. Kogu päev oli meeleolu rusutud. Minu peeglit, armatuure ja mõningaid muid esemeid kasutavad pedagoogid.

6. juuli (laupäev). Esitasin dekaanile märgukirja polikliiniku varade viimise kohta Vesiravilasse.

ning lõpetas ülikooli 1936, ÜS Ühenduse liige, seejärel ÜS Raimla asutajaliige. Võttis osa Vabadussõjast 1918–1920, Audru abimetsaülem 1923, Pärnumaa metsaülema abi 1924–1925, Polli metsaülem 1925–1926, Kariste metsaülem 1926–1928, Tartu metsaülem 1928–1940 ja 1941–1944, Kambja revident-metsaülem 1940; Tartu linna küttekontori juhataja 1940–1944, Kehra tselluloosivabriku metsaosakonna Tartu piirkonna juhataja 1944; TRÜ varustusosakonna töötaja 1944–1945, Tartu Vabariikliku Kliinikute Valitsuse majandusjuhataja 1945–1949; saadeti erinõupidamise otsusega 1949. a juulist koos abikaasa Salme Valmetiga (1897–1988) asumisele Omski oblasti Tšerlaki rajooni, vabanesis 1956. a jaanuaris ja naasis Eestise; Põllumajandusprojekti insener. Nende tütar Eda Valmet (Uusma; 1928–2017), kes õppis TRÜ arstiteaduskonnas, oli vangistatud 1947. a aprillis Tartus kuulumise eest noorteorganisatsiooni Vaba Eesti ning mõistetud 1947. a augustis tribunali otsusega 10 aastaks vangilaagrisse, kandis karistust Vasalemma vangilaagris ja vabanesis 1955. a märtsis.

⁸⁶²AS Tartu Pärmivabrik Pikal tänaval rajas pärmi tootmise kõrvaljääkide kasutamiseks 1926. aastal supelasutuse ehk vesiravila, kus esialgu pakuti ambulatoorset ja kümbelusravi, 1929. a-st ka kliinilist ravi. Pärast natsionaliseerimist 1940. aastal muudeti vesiravila Tartu Linna Polikliiniku füsioterapiaosakonnaks, aastail 1945–1946 oli raviasutuse nimeks Tartu Linna Vesiravila, seejärel Vabariiklik Tartu III Sisehaigustekliinik (haigete pärmivedelikuga ravi lõpetati 1949), 1951. a-st Vabariiklik Struumatõrje Dispanser, 1994–2002 Tartu Ülikooli Kliiniku mi endokrinoloogiahaigla. Aastatel 1926–1940 oli Tartu Pärmivabriku Vesiravila direktor Ludvig Puusepp (1875–1942), aastail 1945–1969 juhtis raviasutust Vladimir Paškov (1904–1969).

7. juuli (pühapäev). Täna võttis Tuletõrje Ühingu nõukogu vastu minu esitise korrastada endiste tuletõrje peameeste, esimeeste ja auliikmete kalmud Tartu kalmistuil. Nende asukoha kindlaks tegemine jäi minu hoolde. Eriti on rohtunud päämehe Joh. Andersoni⁸⁶³ kalm. Üldmatmisplatsi ja A. Punga⁸⁶⁴ kalmu eest on ühing hoolitsenud juba varem.

8. juuli (esmaspäev). Hurda matuseplats on korda seatud, võtsin korrastustööde väljaandmise oma peale, kandsin ka kulud, kuna rahvaluule arhiiv pole veel kuigi kaugele saanud. Kalmud (ka Max Hurda⁸⁶⁵ oma) on üleslöödud, hekk kärbitud ja mururibade[ga] ääristatud ja kalmude juurde istutatud *Hosta japonica* (keskelt valge, serv roheline) *Aschers* ja *Hosta sieboldiana* põõsaid (keskelt roheline, serv valge) põõsastega. Plats jätab hoolitsetud mulje.

Arstiteadlaste kalmud on valmis. Styxile istutasin ka *Hosta sieboldiana* põõsa, samuti Talvikule.

⁸⁶³ Johann Anderson (1863 – 13. IV 1918 Tartu), kaupmees, Esimese maailmasõja ajal Tartu linnavalitsuse liige a-st 1914, Tartu toitluskomitee esimees, Tartu Vabatahtliku Tuletõrje peamees 1898–1918; puudub Tartu kalmistute kaardirakendusest.

⁸⁶⁴ Aleksander Punga (1865 – 28. VI 1932 Tartu) õppis Tartu Veterinaariainstituudis 1887–1889, võimlemist Berliinis ja Stockholmis 1891–1902. TÜ ja Tartu gümnaasiumide võimlemisõpetaja 1892–1906, võimlemise, spordi- ja käsitööõpetaja Liivimaa rüütelkonna gümnaasiumis Birkenruh's Võnnu maakonnas 1906–1914; võttis osa Esimesest maailmasõjast 1914–1917; Tartu politseiülem 1918, Tartu linnavolinik ja -nõunik 1919–1924; Tartu Vabatahtliku Tuletõrje liige a-st 1884, abi-peamees 1900, auabipeamees 1906, peamees 1918–1932, Üleriikliku Tuletõrje Liidu esimees 1925–1932.

⁸⁶⁵ Max Hurt (Maks H.; 1871 – 26. IV 1938 Tallinn) õppis TÕS 1889–1891, lõpetas Peterburi Ülikooli ajaloo-keeleteaduskonna 1896, EÜSi liige, seejärel korp! Fraternitas Estica liige. Vene-Ameerika kummitööstuse ASi Treugolnik osakonnajuhataja ja prokurist Peterburis 1898–1914 ja 1917–1920; võttis osa Esimesest maailmasõjast 1914–1917; Eesti Vabariigi kaubandus-tööstusministri abi 1920–1925, Kaubandus-Tööstuskoja direktor 1925–1938, Tallinna Aktsiapanga nõukogu esimees 1931–1933, president 1933–1936; Jakob Hurda poeg.

Omal algatusel korrastasin Craffströmi (istutatud ka üks hosta põõsas), Ewersi ja Theodosius Harnacki kalmud. Puhastatud sai ka Baeri kalm.

Loomaarstiteaduskond seab oma kalmud korda ise. Unterbergeri ja Rosenbergi kalmud korrastas R. Säre oma kateedri teenistujatega.

Cossartite⁸⁶⁶ perekonna platsilt on öösi viidud suur valge monument. Kalmistute rüüstamine kestab.

Teised teaduskonnad oma endiste liikmete [kalmude] korrastamise (R. Kleis, Kadari, A. Vaga) vastu huvi ei tunne.

(Järgneb)

⁸⁶⁶Tartu kalmistute kaardirakenduses on praegu esindatud vaid Arthur Cossart Vana-Jaani kalmistul.